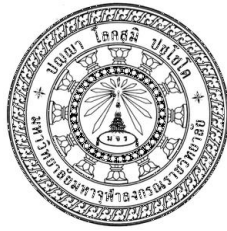

การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย
THE DHAMMA PRACTICE BY THE CONTEMPLATION OF THE FIVE
AGGREGATES OF WOMEN IN THAI BUDDHISM

พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง

ดุขฎิณิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎิณิบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

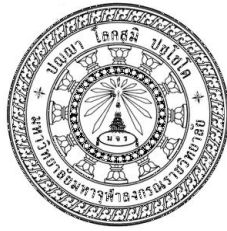
การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง

ดุขฉินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฉินิพนธ์
สาขาวิชาพระพุทศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

The Dhamma Practice by the Contemplation of the Five Aggregates of Women in Thai Buddhism

Pol.Lt.Col. Suchada Prakhiantong

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับคุณิพนธ์เรื่อง “การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบคุณิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ. ดร.สุวิญ รักษัตย์)

กรรมการ

(รศ. ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร)

กรรมการ

(ดร.ทองเพชร สมศรี)

กรรมการ

(ผศ. ดร.ประพันธ์ สุข)

กรรมการ

(ผศ. ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์)

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

ผศ. ดร.ประพันธ์ สุข

ประธานกรรมการ

ผศ. ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

พ.ดว. งาม ขวาว พร: งาม/4กอล

(พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง)

ชื่อคุณิพนธ์ : การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตร์ไทย

ผู้วิจัย : พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง

ปริญญา : พุทธศาสตรคุณิบัณฑิต (พระพุทศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

: ผศ. ดร. ประพันธ์ ศุภสร, ป.ธ. ๗, พธ.บ. (ศาสนา), ศศ.ม. (พุทธศาสนศึกษา),
พธ.ด. (พระพุทศาสนา)

: ผศ. ดร. มนต์รี สิริโรจนานันท์, ป.ธ. ๙, พธ.บ. (ศาสนา), พธ.ม. (ธรรมนิเทศ),
พธ.ด. (พระพุทศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง “การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตร์ไทย” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาชั้น ๕ ในพระพุทศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตร์ในคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตร์ไทย โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส หนังสือ ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พร้อมการสัมภาษณ์เชิงลึกสตร์ผู้เข้าปฏิบัติธรรม และวิปัสสนาจารย์ แล้วนำมาเรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา จากการศึกษาพบว่า

การพิจารณาชั้น ๕ ในพระพุทศาสนาเถรวาทเป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ ด้วยสภาวะจิตที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของชั้น ๕ ที่อิงอาศัยกันในกระบวนการธรรมชาติของชีวิต ผู้ปฏิบัติพิจารณาชั้น ๕ ด้วยสภาวะจิตที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของนามชั้นที่ปรากฏสืบเนื่องจากการพิจารณารูปชั้นเป็นอารมณ์ จนสามารถรู้ชัดความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ในการปฏิบัติธรรมของสตร์ในคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาท พบว่า สตร์ในคัมภีร์นั้น สามารถจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่มใหญ่ คือ (๑) กลุ่มอุบาสิก (๒) กลุ่มภิกษุณี อุบาสิกผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะปฏิบัติธรรมด้วยการฟังธรรม แล้วเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของสังขาร ส่วนภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะส่วนใหญ่ปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสมาธิที่แตกต่างกันตามอุปนิสัยแล้วเจริญปัญญา โดยมีหลายรูปปรากฏชัดว่า ได้เจริญสมาธิตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ก่อนแล้วเจริญปัญญา และในภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏถึงวิธีการเจริญปัญญาจะเป็นการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา สำหรับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตร์ไทย พบว่า เป็นการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งวิปัสสนาจารย์แนะนำสอดคล้องกับข้อมูลในคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาท โดยการพิจารณารูปชั้นด้วยการพิจารณาหลมหายใจ การพิจารณาอาการพองยุบที่เกิดจากลมในท้อง และการพิจารณาอริยาบถทั้ง ๔ จากนั้นจึงพิจารณานามชั้น ตามอาการที่ปรากฏ เช่น ความเกิดดับของเวทนา ซึ่งการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตร์สามารถนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิตโดยไม่ต้องกังวลถึงรูปแบบและการไปปฏิบัติที่สำนักปฏิบัติธรรม

Dissertation Title : The Dhamma Practice by the Contemplation of the Five Aggregates of Women in Thai Buddhism

Researcher : Pol.Lt.Col. Suchada Prakhiantong

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Supervisory Committee

: Asst. Prof. Dr. Prapan Supasorn, Pali VII, B.A. (Religion), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr. Montree Sirarojananan Pali IX, B.A. (Religion), M.A. (Dhamma Communication), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : February 1, 2018

Abstract

The study of "The Dhamma Practice by the Contemplation of the Five Aggregates of Women in Thai Buddhism" has three objectives: (1) to study five aggregates in Theravada Buddhism; (2) To study the practice of Dhamma of women in Theravada Buddhism scripture; (3) To study the practice of Dhamma by the contemplation of the five aggregates of women in Thai Buddhism. The study was done using the documents consisting of Pali Canon, Sub-commentaries, and other related technical papers, with in-depth interviews of women and venerable master and rewritten in descriptive research. The finding are

Contemplation of the five Aggregates in Theravada Buddhism is a practice for escaping the suffering with the mental state that clearly understands the nature of the Five Aggregates. The Five Aggregates depends on each other based on the natural processes of life. The practitioner contemplates the five Aggregates with a mental state that clearly understands the appearance of the mental Aggregates that appear to be due to the consideration of the corporeality. It must be emotionally clear until they see the impermanence, the state of suffering, and the soullessness. In the practice of women in the Theravada Buddhist scriptures found that the women in the scripture can be classified into 2 groups: (1) devotees and (2) Bhikkhuni. The devotees who have been praised in the foremost, practice meditation by listening to Dhamma. Then they develop their wisdom by understanding the disappearance and the occurrence of

the compounded of things. Most of the Bhikkhuni, who has been praised in the foremost, practice Dhamma by meditating according to their own character. There is clear evidence that the practice is based on Satipatthana 4 and then the development of their wisdom is followed. For the Bhikkhuni, who have evidence of how their wisdom is developed, they consider the five Aggregates with the state of impermanence, state of suffering, and soullessness. And in the practice of Dhamma by the contemplation of the five Aggregates of women in Thai Buddhism, they practice according to the teachings of the venerable master suggestion following Satipatthana 4. The teaching is similar to the practice in the Buddhist scriptures. The practice studies corporeality by the considerations of breathing, the collapse and expands of the stomach caused by the wind, and the four movements. After that, they consider the mental Aggregates from the symptoms that appear which is extinguished of the feeling. The Dhamma practice by the contemplation of the five Aggregates of women in Thai Buddhist can be done during the normal living activities. There is no need to consider the form of practice and the practice does not need to be done in the Dhamma retreat.

กิตติกรรมประกาศ

ดัชนีฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความรู้ความกรุณาอย่างยิ่งจาก ผศ.ดร.ประพันธ์ ศุภสร ประธานที่ปรึกษา ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์ กรรมการที่ปรึกษา ที่ได้คอยแนะนำให้คำปรึกษา ทั้งเรื่องเกี่ยวกับคัมภีร์ วิธีการค้นคว้า การอ้างอิง และรวมถึงเรื่องการเขียน การปรับแก้ภาษา จนสำเร็จออกมาเป็นดัชนีฉบับนี้

ผู้วิจัยขอขอบคุณ รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์ ประธานกรรมการสอบ รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร กรรมการสอบ ดร.ดวงเพชร สมศรี กรรมการสอบ ที่กรุณาให้คำแนะนำ ตรวจสอบ ปรับปรุง และแก้ไขเพิ่มเติม จนทำให้ดัชนีฉบับสมบูรณ์ยิ่งขึ้น พร้อมกันนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณ ผศ.ดร.ประพันธ์ ศุภสร ในฐานะผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ ที่ทุ่มเทให้เวลาและกรุณาให้คำแนะนำแก่นิสิตอย่างเต็มที่ จนสำเร็จลุล่วงด้วยดี

ผู้วิจัยขอขอบคุณ พระภิกษุชาวมหาเถร วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี) เจ้าสำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดมเหยงคณ์ พระภิกษุชาวมหาเถร วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) พระวิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย วิปัสสนาจารย์สำนักวิปัสสนาธุระนิคมมหานิรารณห์ และสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ในสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๓ สำนัก ที่กรุณาให้สัมภาษณ์จนกระทั่งดัชนีฉบับนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

ผู้วิจัยขอขอบคุณ ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม ดร.ดวงเพชร สมศรี ที่กรุณาตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

ผู้วิจัยขอขอบคุณพระครูเกษมสาธุวัฒน์ (สมชาย สุภาจาโร) เจ้าอาวาสวัดปรีดาราม อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม พระปลัดการุณย์ จิตธมโม ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดบางช้างเหนือ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม นางศิริ พระเขียนทอง มารดา นายชาติ บุญประสพ นายปารณ บุญประสพ บุตรชายทั้ง ๒ ตลอดจนเพื่อนนิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษรุ่นที่ ๓ ทุกท่าน ที่คอยให้ความช่วยเหลือ สนับสนุน และให้กำลังใจตลอดระยะเวลาการศึกษา

นอกจากนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ที่กรุณาคอยให้ความช่วยเหลือ และอำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาการศึกษา

ประโยชน์ที่เกิดจากการศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยขออุทิศบูชาคุณมารดาบิดา ครูอาจารย์ ตลอดจนผู้มีพระคุณและกัลยาณมิตรของผู้วิจัยทุกรูปทุกท่าน

พ.ต.ท.หญิง สุชาดา พระเขียนทอง

๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ซ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๕
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๖
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๗
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๘
บทที่ ๒ ชั้นที่ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๙
๒.๑ ความหมายของชั้นที่ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๙
๒.๒ องค์ประกอบของชั้นที่ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๒๒
๒.๒.๑ รูปชั้นที่	๒๒
๒.๒.๒ เวทนาชั้นที่	๒๗
๒.๒.๓ สัญญาชั้นที่	๓๐
๒.๒.๔ สังขารชั้นที่	๓๑
๒.๒.๕ วิญญาณชั้นที่	๓๒
๒.๒.๖ สรุปรูป	๓๓
๒.๓ การพิจารณาชั้นที่ ๕ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๓๔
๒.๓.๑ การพิจารณาชั้นที่ ๕ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก	๓๕
๒.๓.๒ แนวทางการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้นที่ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๔๕
๒.๓.๓ สรุปรูป	๔๙

บทที่ ๓ การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๕๑
๓.๑ ความหมายของการปฏิบัติธรรม	๕๑
๓.๒ หลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา	๕๔
๓.๓ การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ	๕๙
๓.๓.๑ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง	๕๙
๓.๓.๒ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น	๗๐
๓.๔ การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ	๗๗
๓.๕ สรุปการปฏิบัติธรรมของสตรี	๑๐๕
๓.๕.๑ สรุปการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกา	๑๐๕
๓.๕.๒ สรุปการปฏิบัติธรรมของภิกษุณี	๑๑๐
๓.๕.๓ สรุป	๑๑๕
บทที่ ๔ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๑๗
๔.๑ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๑๗
๔.๒ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๒๔
๔.๒.๑ สำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย	๑๒๔
๔.๒.๒ การสอนการพิจารณาชั้น ๕	๑๓๑
๔.๒.๓ ความรู้เกี่ยวกับชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๓๘
๔.๒.๔ ชั้น ๕ กับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๔๐
๔.๒.๕ ปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๔๕
๔.๒.๖ ประโยชน์ของการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๔๘
๔.๓ สรุป	๑๕๑
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๕๔
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๕๔
๕.๑.๑ ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๕๔
๕.๑.๒ การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๕๗
๕.๑.๓ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย	๑๖๑
๕.๒ ความรู้ที่ได้จากการวิจัย	๑๖๔
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๖๕
บรรณานุกรม	๑๖๖

ภาคผนวก

ผนวก ก

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกตรัสสอนการพิจารณาขั้นที่ ๕ ๑๗๑

ผนวก ข

แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สำหรับวิปัสสนาจารย์ ๑๙๒

แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สำหรับสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ๑๙๓

ผนวก ค

หนังสือเชิญผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย ๑๙๔

หนังสือขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย ๑๙๗

ผนวก ง

บันทึกคำให้สัมภาษณ์ของวิปัสสนาจารย์ ๒๑๕

บันทึกคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ๒๒๒

ประวัติผู้วิจัย ๒๓๔

สารบัญตาราง

เรื่อง	หน้า
ตารางที่ ๑ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง	๑๐๘
ตารางที่ ๒ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น	๑๐๙
ตารางที่ ๓ การปฏิบัติธรรมของภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะที่มีหลักฐาน ปรากฏว่า ได้บรรลุธรรมคราวเดียว	๑๑๑
ตารางที่ ๔ การปฏิบัติธรรมของภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะที่มีหลักฐาน ปรากฏว่า ได้บรรลุธรรม ๒ คราว	๑๑๔
ตารางที่ ๕ สรุปการปฏิบัติธรรมของสตรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะที่มีหลักฐาน ปรากฏว่า บรรลุธรรมโดยการพิจารณาขั้นที่ ๕	๑๑๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

คำย่อในดัชนีฉบับนี้ ผู้วิจัยใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ โดยวิธีการระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๗ หมายถึง พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาใช้อ้างอิงจากอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓, ๒๕๕๖ และ ๒๕๕๙ โดยวิธีการระบุภาค (ถ้ามี)/ข้อ (ถ้ามี)/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๘๘/๑๔๖ หมายถึง อรรถกถาภาษาไทย อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต มโนรณปุรณิ ภาค ๑ ข้อ ๑๘๘ หน้า ๑๔๖ ส่วนอรรถกถาภาษาไทยที่มีมากกว่า ๑ ภาคแต่ไม่ได้ระบุข้อไว้ จะระบุภาคและข้อ เช่น ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๖๑ หมายถึง อรรถกถาภาษาไทย ขุททกนิกาย ธรรมบท ัมมปทัฏฐกถา ภาค ๑ หน้า ๓๖๑ และอรรถกถาภาษาไทยที่มีเล่มเดียวหรือภาคเดียวและไม่ได้ระบุข้อไว้ จะระบุเฉพาะหน้า เช่น ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๕๖ หมายถึง อรรถกถาภาษาไทย ขุททกนิกาย เถรีคาถา ปรมัตถทีปนี หน้า ๑๕๖

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสูตรตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อ. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉกก. (ไทย)	= สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)

อง.สตตก. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ชา. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ชาตุกถา	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (บาลี)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ์ (ทุติโย ภาค)	(ภาษาบาลี)
------------------	---	-------------------------------	------------

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

ที.ม.อ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสิณี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ส.ข.อ. (ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี ขันธาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรีคาถาอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมมโหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปณจ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปญจปกรณ์อรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ความวุ่นวายจากการแสวงหาสิ่งต่างๆ เพื่อปรนเปรอกิเลสหรือสนองตัณหา^๑ ของมนุษย์ที่เกิดจากความก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในสมัยปัจจุบัน ทำให้บุคคลจำนวนมากต้องเป็นผู้ติดข้องอยู่ในบ่วงแห่งมารอันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ คราวใดได้ในสิ่งที่ปรารถนา ก็จะรู้สึกว่าเป็นสุข แต่คราวใดไม่ได้ในสิ่งที่ปรารถนาหรือต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ตนเองปรารถนา ก็จะรู้สึกว่าเป็นทุกข์ เป็นต้น โดยไม่รู้และไม่เข้าใจในความเป็นจริงของชีวิตว่า เป็นเพียงสภาวะธรรมที่ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมนิยาม หรือธรรมชาติที่มีอยู่เป็นธรรมดาที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า ไตรลักษณ์ ซึ่งมีอยู่ ๓ ประการ ได้แก่ ความเป็นของไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน^๒ เท่านั้น

ความไม่รู้ถูกต้องตามความเป็นจริงของชีวิตดังกล่าวข้างต้น ทำให้มนุษย์เป็นจำนวนมากต้องท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏอันไม่มีที่สิ้นสุด ส่วนผู้ใดเป็นผู้มีความเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงสามารถละตัณหา ได้แก่ ความปรารถนาในภพ เป็นต้น เป็นผู้บรรลุธรรม และเข้าถึงซึ่งพระนิพพาน หรือความดับแห่งขั้น ๕ ก็จะต้องท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏอีก ดังพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า

ชนทั้งหลายผู้เกี่ยวข้องด้วยโยคะคือตัณหา
มีจิตยินดีในภavn้อยและภพใหญ่
เป็นผู้ติดข้องด้วยโยคะคือบ่วงมาร
ไม่มีความเกษมจากโยคะ
สัตว์เหล่านั้นย่อมท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ
เข้าถึงชาติและมรณะ
ส่วนชนเหล่าใดละตัณหาได้
ปราศจากตัณหาในภavn้อยและภพใหญ่
บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะแล้ว
ชนเหล่านั้นชื่อว่า ไปถึงฝั่งในโลก^๓

^๑ ตัณหา หมายถึง เชื้อกัที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕, มี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กามตัณหา หมายถึง ความมีจิตกำหนัดนักในกาม (๒) ภวตัณหา หมายถึง ความมีจิตกำหนัดนักในภพ (๓) วิภวตัณหา หมายถึง ความมีจิตกำหนัดนักในอุจเฉทภูมิ ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๔๑๒.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐.

^๓ ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๔๑๒ - ๔๑๓.

ชั้น ๕ หรืออัฐภาพร่างกายของมนุษย์ ๕ ประการ ได้แก่ กองรูปหรือรูปชั้น กองเวทนา หรือเวทนาชั้น กองสัญญาหรือสัญญาชั้น กองสังขารหรือสังขารชั้น และกองวิญญานหรือวิญญานชั้น^๔ กล่าวโดยย่อ คือ รูปนาม เป็นองค์ประกอบของชีวิตที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย^๕ โดยใน ส่วนของรูปชั้น จัดเป็นรูป บางทีเรียกว่า รูปธรรม เป็นสิ่งที่เห็นได้ด้วยตาสัมผัสได้ด้วยกาย ส่วนอีก ๔ ชั้นที่เหลือ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญานชั้น จัดเป็นนาม แปลว่า น้อมไปสู่อารมณ์ เป็นรูปธรรมหรือชั้นที่ไม่มีรูป บางทีเรียกว่า นามธรรม เป็นสิ่งที่กำหนดรู้ได้ด้วยใจ ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตา^๖ ดังพระพุทธโฆสเถระได้อุปมาไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า เป็นเหมือนตัวหุ่น ซึ่งเป็นของว่างเปล่าไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ แต่เพราะว่า ด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุ่นนั้น ก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหวปรากฏคล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น แม้รูปนาม ก็เช่นกัน คือเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความเคลื่อนไหว แต่เพราะว่า ด้วยการประกอบ ร่วมกันและกัน นามและรูปนั้นก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหวปรากฏ มีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ซึ่งท่านผู้รู้แต่โบราณได้กล่าวไว้ว่า

นามณจ รูปณจ อิตถิ สจจโต
น เหตุ สโต มนุโช วิชชติ
สุณณ อิท ยนตมิวาสงขต
ทุกขสส ปุณโซ ตินกกุสสาทิส^๗

แปลความว่า

ว่าโดยสัจจะแล้ว นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้ แต่ทว่า
สัตว์และมนุษย์หาไม่มีอยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของ
ว่างเปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์
เช่นเดียวกับ (กอง) หญ้าและ (กอง) ไม้^๘

ความเข้าใจในความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นแต่เพียงรูปและนามที่ประกอบกันดังกล่าวนี้ สามารถหยั่งรู้ได้ด้วยปัญญาที่เกิดจากการเจริญสติพิจารณาชั้น ๕ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้ด้วย พระสัมมาสัมโพธิญาณ และด้วยพระมหากรุณาธิคุณพระพุทธองค์จึงทรงนำมาแสดงแก่บุคคลทั้งหลาย ให้รู้แจ้งตามความเป็นจริงแห่งชั้น ๕ หรือความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นแต่เพียงเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยกัน

^๔ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ – ๖๗, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๓๒.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๒๕.

^๖ ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิรมย์, แก้ไขเพิ่มเติมพิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘.

^๗ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๗๕/๒๕๙.

^๘ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๙๕๙.

เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่ตัวตน บุคคล เรา เขา จนสามารถคลายความยึดมั่นในตัวตน และเข้าถึงซึ่งความดับหรือความหลุดพ้นแห่งชั้น ๕ ในที่สุด โดยไม่เลือกเพศหรือชั้นวรรณะ

การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าอันเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นหรือความดับแห่งชั้น ๕ แก่บุคคลทั้งหลาย โดยเฉพาะกลุ่มพุทธบริษัท ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้เป็นกำลังหลัก อันสำคัญยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนามีปรากฏเป็นหลักฐานจำนวนมากในพระไตรปิฎก และได้ถูกนำมาขยายความให้ชัดเจนยิ่งขึ้นในชั้นอรรถกถานั้น ได้มีการแสดงให้เห็นถึงชีวประวัตินับตั้งแต่ครั้งอดีตชาติที่เป็นเหตุให้ต้องมาอุบัติในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมะ การรับผลแห่งกรรมที่ได้เคยกระทำในอดีตชาติ เหตุแห่งการบรรลุธรรม แนวทางหรือวิธีการปฏิบัติธรรมเพื่อการเข้าถึงกระแสพระนิพพานและการกระทำที่แจ้งซึ่งพระนิพพาน และโดยเฉพาะในส่วนของปฏิบัติธรรมของสตรี ในฐานะอุบาสิกาและในฐานะภิกษุณีในพระพุทธศาสนา จะพบได้ว่า มีปรากฏเป็นหลักฐานอยู่หลายท่านด้วยกัน ตัวอย่างเช่น นางสุชาดาอุบาสิกา มารดาของยสกุลบุตร ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม โดยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องอนุปปพิทกคาและอริยสัจ ๔ ในการฟังธรรมครั้งแรกเท่านั้น ภายหลังการอุปสมบทของยสกุลบุตร ดังเนื้อความที่ปรากฏไว้ว่า

ครั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงอันตรวาสกถือบาตรและจีวรมีท่านพระยสะเป็นปัจฉาสมณะ เสด็จไปยังนิเวศน์ของเศรษฐีคหบดี ครั้นถึงแล้วจึงประทับนั่ง ณ อาสนะที่เขาจัดถวาย

ลำดับนั้น มารดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสะก็พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้ว ได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุปปพิทกคา คือ ทรงประกาศ

๑. ทานกถา

๒. สีลกถา

๓. สักคกถา

๔. กามาทีนวกถา

๕. เนกขัมมานิสังสกถา แก่มารดาและภรรยาเก่า

เมื่อทรงทราบว่าทั้งสองมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศ สามุกกังสีกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุ อันปราศจากอริสัปปราศจากมลทินได้เกิดแก่มารดาและภรรยาเก่า ณ อาสนะนั้นแล้ว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี^๔

และดังตัวอย่าง พระเขมาเถรี ภิกษุณีผู้หลงใหลในรูปของตน ได้ปรากฏไว้ว่า มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ นัย คือ นัยคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกและนัยคัมภีร์อรรถกถา โดยนัยคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ได้ปรากฏไว้ว่า พระเขมาเถรีมีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุธรรมจักขุและในคราวบรรลุอรหัตผล โดยในคราวบรรลุธรรมจักขุ พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณารูปกายที่ไม่งามเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดประการต่างๆ หรือพิจารณาอาการ ๓๒ และเจริญกายคตาสติก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณารูปนามหรือชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจังแล้วขอบวชในพระพุทธศาสนา และเมื่อบวชได้ ๗ เดือนแล้ว พระเถรีจึง

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๙/๓๖ – ๓๗.

สามารถปฏิบัติธรรมแล้วได้บรรลุหรือหลุดพ้นโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณารูปกายก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาสังขารทั้งปวงหรือชั้น ๕ จากการเห็นนิมิตในประทีปที่สว่างขึ้นแล้วดับไป แล้วเกิดความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวงที่ต้องมีความเกิดดับไปเช่นเดียวกัน^{๑๐} ส่วนนัยคัมภีร์อรรถกถาได้ปรากฏไว้ว่า พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาสังขารคือรูปกายต่างๆ หรือเจริญกายคตาสติก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาสังขารหรือชั้น ๕ แล้วบรรลุหรือหลุดพ้นก่อนที่จะบวชในพระพุทธศาสนา^{๑๑}

จากตัวอย่างเนื้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาและในฐานะภิกษุณีที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเพื่อการบรรลุธรรมของสตรีในสมัยพุทธกาลนั้น ทรงแสดงโดยมีเหตุแห่งการแสดงธรรมและได้แสดงธรรมโปรดแตกต่างกันไปตามเหตุปัจจัยและอุปนิสัยของแต่ละบุคคล แม้ว่าจะมีบางท่านได้ปรากฏไว้แตกต่างกันระหว่างคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทยและคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทยก็ตาม และจากที่ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า ความก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในสมัยปัจจุบันได้เป็นเหตุให้มนุษย์ร่นวายุอยู่กับการแสวงหาสิ่งต่างๆ ที่เข้ามาพร้อมกับความเจริญเพื่อปรนเปรอกิเลสหรือสนองตัณหาของตน ต้องเป็นผู้ติดข้องอยู่ในบ่วงแห่งมารอันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ อันเป็นเหตุให้ต้องเวียนตายเวียนเกิดในภพภูมิต่างๆ ไม่มีที่สิ้นสุด แต่จะอย่างไรก็ตาม ในบางส่วนของบุคคลเหล่านี้ ได้เป็นผู้ที่เห็นทุกข์และพยายามคลายทุกข์หรือดับความทุกข์เหล่านั้นด้วยการปฏิบัติธรรมตามแนวคำสอนของพระพุทธเจ้า

และในปัจจุบันจะพบได้ว่า ได้มีการตั้งสถานปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นเป็นจำนวนมากทั้งโดยองค์กรพระพุทธศาสนา และโดยบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่มีความเลื่อมใสในการปฏิบัติธรรมตามแนวคำสอนของพระพุทธเจ้า อันนำไปสู่ความหลุดพ้นและเข้าถึงพระนิพพานเพื่อรองรับบุคคลผู้แสวงหาหนทางคลายทุกข์หรือพ้นจากทุกข์ ซึ่งโดยทั่วไปจะพบได้ว่า ผู้ที่เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนาทั้งหลายนั้น ส่วนมากจะเป็นสตรีและได้เข้าปฏิบัติธรรมตามแนวทางของสำนักที่ตนสนใจ และในการปฏิบัติธรรมนั้น มักจะใช้การพิจารณาชั้น ๕ หรือรูปนามเป็นหลักในการปฏิบัติธรรมของสตรี^{๑๒} จึงทำให้เป็นที่น่าสนใจว่า ชั้น ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์หลักในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีวิธีการสอนให้เหมาะสมกับสตรีอย่างไร และในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีสตรีท่านใดบ้างที่บรรลุธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ และด้วยการปฏิบัติอย่างไร เพื่อจะได้นำมาวิเคราะห์ร่วมกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในสำนักปฏิบัติธรรมต่างๆ ในสังคมปัจจุบัน และสังเคราะห์ออกมาเป็นองค์ความรู้ในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยต่อไป

^{๑๐} ดุรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๘๙ – ๓๘๓/๔๒๖ – ๔๓๘.

^{๑๑} ดุรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๖/๓๕๕ – ๓๕๖.

^{๑๒} ข้อมูลจาก คำสัมภาษณ์ พระภิกษุญาณวฑฺฒน วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), เจ้าอาวาสวัดมเหยงคณ์ ผู้อำนวยการสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐, คำสัมภาษณ์ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสรี), วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐, คำสัมภาษณ์ แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย, วิปัสสนาจารย์สำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานิรวันนทร์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

ด้วยเหตุผลตามที่ได้แสดงมาข้างต้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาว่า ชั้น ๕ และการพิจารณาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหุรรณของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร และการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยเป็นอย่างไร เพื่อรักษาไว้ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือการเจริญวิปัสสนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย โดยวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ร่วมกับการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ซึ่งมีขอบเขตการวิจัย ดังนี้

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓, ๒๕๕๖, ๒๕๕๙ ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และการปฏิบัติธรรมของสตรีที่ได้รับการยกย่องไว้ในอัตตหัตถ์คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ศึกษาการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหุรรณของสตรีในฐานะอุบาสิกาและภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องไว้ในอัตตหัตถ์คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยการสังเคราะห์ให้เห็นว่าสตรีเหล่านั้นปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหุรรณอย่างไร และศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐาน จำนวน ๓ สำนัก แล้วนำมาสังเคราะห์ร่วมกับการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อนำเสนอเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

๑.๓.๓ ขอบเขตด้านประชากรกลุ่มตัวอย่าง

๑) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐานที่มีแนวการสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จำนวน ๓ สำนักๆ ละ ๕ คน รวมจำนวนทั้งสิ้น ๑๕ คน

๒) วิปัสสนาจารย์ผู้สอนกรรมฐานในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐานที่สัมภาษณ์ผู้เข้าปฏิบัติธรรมจำนวน ๓ สำนักๆ ละ ๑ รูป/คน รวมจำนวนทั้งสิ้น ๓ รูป/คน

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๔.๑ ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร

๑.๔.๒ การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร

๑.๔.๓ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยเป็นอย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การปฏิบัติธรรม หมายถึง การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่มีชั้น ๕ เป็นอารมณ์ในการพิจารณา

๑.๕.๒ สตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง สตรีในฐานะอุบาสิกาและสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาและภิกษุณีทั้งหลายในด้านต่างๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๕.๓ พุทธศาสนิกสตรีไทย หมายถึง หญิงผู้เข้าปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐานที่มีการสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๑.๕.๔ การพิจารณาชั้น ๕ หมายถึง การที่วิญญูณจิตพิจารณาเห็นหรือการมีสติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏในปัจจุบันขณะในชั้น ๕ หรือรูปนามจนเกิดปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริงของชีวิตหรือชั้น ๕ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่อง การปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย: การพิจารณาชั้น ๕ ครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ทบทวนเอกสาร ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชั้น ๕ และการปฏิบัติธรรม

๑) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙) กล่าวถึง ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ไว้ในวิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่า ผู้ที่เจริญวิปัสสนา มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ ย่อมพิจารณาเห็นอุปาทานชั้น ๕ ได้แก่ ชั้นทั้งหลายที่เป็นอารมณ์แห่งความยึดมั่น

อยู่เนืองๆ คือ พิจารณาเห็นเป็นแต่เพียงรูปนามที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนัด มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ถือนั่นด้วยอุปาทาน^{๑๓}

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่างขั้น ๕ ไว้ใน พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความว่า ขั้น ๕ อาศัยซึ่งกันและกัน รูปขั้นเป็นส่วกาย นามขั้น ทั้ง ๔ เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่างเช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งต้องกายผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อารมณ์ทั้ง ๕ ก็ดี ตา หู จมูก ลิ้น กายก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปขั้น คือ เป็น ฝ่ายกาย โดยถือเอากายเป็นเสมือนอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สร้างขึ้นมารับใช้กิจกรรมของจิตใจ ซึ่งถือว่าเป็น ศูนย์กลางแห่งกิจกรรมของชีวิต มีความกว้างขวาง ซับซ้อนและลึกซึ้งมาก เป็นที่ให้คุณค่าและความหมายแก่ชีวิตและเกี่ยวข้องโดยตรงกับพุทธธรรม ส่วนนามขั้น ๔ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และส่งอิทธิพลเป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งตามปกติจะดำเนินไปตามกระบวนการดังนี้ “เพราะผัสสะ (ตา หู ฯลฯ + รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์ (เวทนา) จึงมี; บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้กอารมณ์นั้น (สังขาร) ...”^{๑๔}

๓) พระพุทธโฆสเถระ กล่าวถึง ขั้น ๕ ซึ่งเป็นภูมิของปัญญา ไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ธรรมทั้งหลายซึ่งแยกประเภทเป็นขั้น ๕ อย่างตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นภูมิของปัญญา โดยในอันดับแรก คือคำว่า ขั้น ได้แก่ ขั้น ๕ คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น ซึ่งในขั้น ๕ นี้ ส่วนที่มีความสลายไป ไตรมไป เพราะปัจจัยที่เป็น ขันธ์ทั้งหลาย มีความหนาว ความร้อน เป็นต้น ชื่อว่า รูปขั้น หรือสามารถแยกออกเป็นสองได้ โดยภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วนขั้นนอกจากนี้ ได้แก่ นามขั้น ๔ นั้น ส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า เวทนาขั้น ส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ชื่อว่า สัญญาขั้น ส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะ ชื่อว่า สังขารขั้น และส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่า วิญญาณขั้น^{๑๕}

๔) พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) กล่าวถึง ขั้น ๕ ไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพานว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงขั้น ๕ โดยจำแนกเป็นรูปและนามที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ซึ่งเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ขั้นเหล่านี้ไม่ใช่อดีตและไม่มีอดีตอันนอกเหนือไปจากขั้นทั้ง ๕ ซึ่งความเข้าใจเรื่องขั้น ๕ นี้ ส่งผลให้เข้าใจถึงความเป็นอนัตตาได้โดยตรง เพราะมีเพียงขั้นเท่านั้น ที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย โดยปราศจากตัวตนหรือตัวเรา ของเรา และเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ขั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้

^{๑๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถระ ป.ศ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๒๓ - ๔๒๔.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๒๔ - ๒๕.

^{๑๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๒๐ - ๗๓๔.

ส่วนในเรื่องความเห็นผิดว่ามีตัวตน เรียกว่า อัตตทิฏฐิหรือสัkkายทิฏฐิ แบ่งออกเป็น ๒๐ อย่าง ซึ่งจำแนกโดยชั้น ๕ ออกได้อย่างละ ๔ คือ รูปเป็นอัตตา อัตตามีรูป รูปมีอยู่ในอัตตา และอัตตามีอยู่ในรูป เป็นต้น^{๑๖}

๕) พุทธทาสภิกขุ กล่าวถึง ชั้น ๕ ไว้ในธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒ ว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนมากที่สุดที่ปรากฏอยู่ในรูปพระพุทธวจนะ คือเรื่องชั้น ๕ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา ซึ่งชั้น ๕ นี้ คือคนเรานั้น แบ่งออกเป็น ๕ ส่วน ส่วนร่างกาย เรียกว่า รูป ส่วนความรู้สึกสุขทุกข์ เรียกว่า เวทนา ส่วนความจำหรือสติสมปฤติ เรียกว่า สัญญา ส่วนความนึกคิด เรียกว่า สังขาร ส่วนจิตที่รู้สิ่งนั้นสิ่งนี้ได้ทางตา ทางหู ฯลฯ เรียกว่า วิญญาณ ซึ่ง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๕ อย่างนี้ เรียกว่า ชั้น ๕^{๑๗}

๖) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) กล่าวถึง ชั้น ในการเจริญวิปัสสนา ไว้ในอริยวังสปฏิบัติ ขอบปฏิบัติอันเป็นวงศ์พระอริยะเจ้าว่า ชั้น ๕ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ เมื่อย่อแล้ว ได้แก่ รูปนาม อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา ซึ่งความเข้าใจเรื่องรูปนามนี้ เป็นสิ่งสำคัญมากในการเจริญวิปัสสนา ตัวอย่างเช่น พระธัมมมาราม เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาที่แสดงถึงรูปนามแล้ว เจริญวิปัสสนากำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง หยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามนั้น ย่อมไม่ยินดีและยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกกว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ จึงบรรลุดุธรรมเป็นพระอริยบุคคล ส่วนผู้ที่ไม่อาจแยกแยะขอบเขตของรูปนาม ย่อมหลงผิด ประสงค์สิ่งที่ใจรับรู้ตลอดเวลา ส่งผลให้กิเลสพอกพูนขึ้น บางคนเศร้าโศกและรำพันคร่ำครวญเพราะพลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รัก แต่ผู้ที่กำหนดรู้ด้วยปัญญา พิจารณาอย่างถูกต้อง ย่อมไม่ทำปฏิริยาปรุงแต่งด้วยความชอบหรือไม่ชอบ ส่งผลให้กิเลสอ่อนกำลังลง จนในที่สุดก็ถูกละได้โดยเด็ดขาดด้วยมรรคญาณเหมือนสันตติอามตย์ที่เศร้าโศกเพราะการเสียชีวิตของหญิงนักฟ้อน แต่เมื่อได้ฟังธรรมแล้วเจริญสติรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน ได้บรรลุดุธรรมขณะฟังธรรมจบ^{๑๘}

๗) วัชร งามจิตรเจริญ กล่าวถึง ชั้น ๕ ไว้ในพระพุทธศาสนาเถรวาทว่า ชั้น ๕ หรือเบญจชั้น หมายถึงสิ่งที่เป็นองค์ประกอบของมนุษย์หรือสัตว์เหล่าอื่นที่อยู่ในภพที่มีชั้น ๕ มีเทวดา เป็นต้น ซึ่งในความเป็นจริง มนุษย์มีองค์ประกอบหลักอยู่ ๒ ส่วนคือ ส่วนที่เป็นร่างกาย คือรูปชั้น และส่วนที่เป็นจิตใจหรือความรู้สึกนึกคิดคือวิญญาณชั้น ที่นิยมเรียกกันว่า กายกับจิต หรือรูปกับนาม แต่วิญญาณนั้น เมื่อนำมาจำแนกลักษณะหรือพฤติกรรมออก ในส่วนสำคัญจะมี

^{๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงศ์ พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑๔ – ๓๑๕.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒**, จัดพิมพ์โดยศรัทธาบริจาคของ สุกี คล่องการยิง, ๒๕๑๖, หน้า ๑๙๘ – ๑๙๙.

^{๑๘} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), ศาสตราจารย์พิเศษ, **อริยวังสปฏิบัติ ขอบปฏิบัติอันเป็นวงศ์พระอริยะเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๘๓ – ๘๔.

ลักษณะสำคัญ ๓ อย่างคือ เวทนา สัญญา และสังขาร จึงแยกลักษณะหรือพฤติกรรมของวิญญาณชั้น ออกเป็นอีก ๓ ชั้น คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น เมื่อรวมกับรูปชั้นและวิญญาณชั้น จึงกลายเป็น ๕ ชั้น ดังนั้น ชั้น ๕ จึงไม่ใช่องค์ประกอบที่แยกกัน ๕ อย่าง แล้วนำมารวมกัน กลายเป็นมนุษย์ ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมจึงเรียกเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นว่าเป็นเจตสิก ซึ่งหมายถึงสิ่งที่อาศัยจิตเกิดขึ้นไม่สามารถอยู่โดยปราศจากจิตหรือวิญญาณชั้นนั่นเอง วิญญาณชั้น จึงเป็นหลักของนามชั้น ๓ ที่เหลือ แต่ถึงแม้จะเป็นองค์ประกอบหลักฝ่ายนามธรรมก็เป็นเพียง “กระแส” หรือ “กระบวนการ” บางอย่างที่เกิดดับตลอดเวลา หรืออาจกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า นามชั้น ๔ เหล่านี้ หมายถึง ลักษณะหรือปรากฏการณ์หลัก ๔ อย่างขององค์ประกอบฝ่ายจิต ของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย โดยมีลักษณะเป็น “ความรู้” ทางทวารทั้ง ๖ ที่เป็นลักษณะที่เรียกว่า “วิญญาณ” เป็นลักษณะยืนพื้นที่มีอยู่อย่างต่อเนื่องตลอดเวลา^{๑๙}

๘) พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี) กล่าวถึง วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน อันเนื่องด้วยชั้น ๕ ไว้ในวิปัสสนาภูมิว่า การพูด การเคลื่อนไหว เคลื่อนไหวทางวาจา เคลื่อนไหวทางกาย เป็นธรรมที่เกิดขึ้นจากอำนาจจิต เรียกว่า จิตตชรูปหรือรูปที่เกิดจากจิต เช่น การเคลื่อนไหวทางวาจาในขณะที่เราเปล่งวาจา มีการไหวริมฝีปาก ไหววาจาเป็นรูปธรรม เราสามารถเจริญสติ ระลึกรู้ได้ เช่น ขณะพูดจะมีการไหววาจาอยู่ การเจริญสติรู้การไหวที่ปากเป็นรูป เป็นจิตตชรูป หรือรูปที่เกิดจากจิต คือ มีจิตคิดนึกสั่งการ วาจาไหวไปไหวมา สติก็รู้ รู้รูป คือรู้การไหวที่วาจา รู้นามคือจิตที่คิดสั่งการ เมื่อพิจารณาละเอียดๆ ก็จะเห็นธรรมชาติเป็นเหตุเป็นปัจจัยกันอยู่ หรือการเคลื่อนไหวทางกายก็เป็นจิตตชรูป คือ บุคคลจะยกมือขึ้นมาไม่ได้ถ้าไม่มีจิตสั่งการ ฉะนั้น พอกาย ยกขึ้นมาก็จะมีการไหว ร่างกายที่เคลื่อนไหวนี้เป็นรูป แต่จิตที่สั่งการเป็นนาม เราพิจารณารูปนาม ก็จะพิจารณาเห็นว่า ไหวก็อย่างหนึ่ง ตัวที่เข้าไปรู้ไหวก็อย่างหนึ่ง ดูๆ ไปจะเห็นเป็นปัจจัยกันอยู่ ฉะนั้น จิตที่คิดนึกรับรู้เรื่องราวต่างๆ ทางใจในเวลาจิตคิดไปเรื่องนั้นเรื่องนี้ ก็ให้ระลึกที่จิต หรือว่า จิตเห็นเป็นภาพ เป็นภาพนิมิตอะไรก็ตาม เมื่อภาพนิมิตเกิดขึ้นมา ให้ปล่อยวางภาพนิมิต ย้อนมาดูที่จิต ตัวที่ไปรับรู้ภาพ ให้มารู้ที่จิต คือวิญญาณ อารมณ์คือภาพต่างๆ มันจะขาดตอนไป เพราะสติ มาเปลี่ยนการรู้จิตเป็นอารมณ์ การรู้ของสติก็ดับลง อารมณ์คือจิตก็ดับลง และจากนั้นจิตจะรับ อารมณ์อีกก็ได้ ไปสู่เรื่องราวต่างๆ อื่นอีกก็ได้ ถ้ายังมีกำลังอยู่ สติก็รู้ใหม่ รู้จิตใหม่ แล้วก็รู้รูปอื่นๆ นามอื่นๆ ต่อไป ไม่ได้บังคับว่าจะต้องอยู่ที่ใดที่หนึ่ง นี่คือ ชั้น ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เป็นวิปัสสนาภูมิให้กำหนดรู้ เมื่อรู้แล้วก็จะเห็นความเป็นจริง ว่ามันเป็นแค่ชั้น ๕ หรือว่าเป็นธรรมชาติเท่านั้น^{๒๐}

^{๑๙} ศ.ดร.วัชร งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ แก้ไขเพิ่มเติม, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๖), หน้า ๓๓๖ – ๓๓๗.

^{๒๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๖๙ – ๗๐.

๙) พระญาณธชะ กล่าวถึง วิปัสสนากรรมฐาน ไว้ในปรมัตถทีปนี^{๒๑}ว่า วิปัสสนากรรมฐาน คือ ที่ตั้ง กล่าวคือ อารมณ์ของการอบรมจิต เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ โดยสังเขปคือ รูปธรรมและนามธรรม โดยพิสดารจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ ชันธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ หรืออีกนัยหนึ่ง คือ การอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ไตรลักษณ์ ล่วงพ้นอารมณ์มีบุคคล สัตว์ สตรี บุรุษ เป็นต้น และลวงพ้นอารมณ์ที่เห็นว่าเที่ยงแท้ เป็นสุข มีอิตตา เป็นต้น ซึ่งมหาชนในโลกรู้เห็นกันในขันธทั้งหลาย และเป็นเหตุใกล้ของภาวนาพิเศษ ยิ่งๆ ขึ้นไป^{๒๑}

๑๐) พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ กล่าวถึง หลักหรือแนวทางการเจริญวิปัสสนา ไว้ในปฐมวิปัสสนาวงศ์ ในประเทศไทยว่า หลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นได้ง่ายและชัดต่อรูปนาม และในอารมณ์ที่กำหนดนั้น นามเป็นอารมณ์ละเอียด เห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้น ในระยะแรกเริ่มของวิปัสสนาญาณบุคคล พึงให้กำหนดรูปก่อน แม้รูปที่ให้กำหนดนั้นก็มิใช่รูปกายรูปที่เป็นรูปละเอียดมาก ไม่เหมือนกับมหาภูตรูปอันเป็นรูปหยาบและเห็นได้ชัด ซึ่งมหาภูตรูป ก็คือ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ธาตุทั้ง ๔ นั้นเอง และการที่ให้กำหนดพอง – ยุบในระยะแรกนั้น เนื่องด้วยพอง – ยุบนี้ เกิดด้วยอำนาจของวาโยธาตุ คือ ลมหายใจเข้าออกที่ทำให้เกิดความเคร่งตึงและไหวแกว่งกาย และในบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร มีความว่า เมื่อเดินพึงกำหนดว่าเดิน เมื่อยืนพึงกำหนดว่ายืน เมื่อนั่งพึงกำหนดว่านั่ง และเมื่อนอน พึงกำหนดว่านอน ตลอดจนกระทั่งกิริยาอาการความเคลื่อนไหวทั้งหลาย พึงกำหนดให้รู้ทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ ท่านอรรถกถาจารย์จึงได้กำหนดเอาวาโยธาตุหรือธาตุลม เป็นประธานในการบรรยายหลักกรรม ซึ่งความจริง ไม่ว่าจะขยับเขยื้อนหรือเคลื่อนไหว ธาตุทั้ง ๔ ย่อมต้องประกอบด้วยเสมอไป^{๒๒}

๑๑) นันทพล โรจนโกศล ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การศึกษาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งรวมไปถึงหลักที่ใช้ในการปฏิบัติ จำเป็นต้องเข้าใจเรื่องขันธ ๕ จึงทำให้ขันธ ๕ เป็นทฤษฎีปฐมภูมิในพระพุทธศาสนาเถรวาท และในส่วนหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมี ๗ หมวด ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ มีความสมบูรณ์ในตัว การปฏิบัติตามหลักปฏิบัติหมวดใดหมวดหนึ่งอย่างสมบูรณ์ มีผลเท่ากับปฏิบัติธรรมในหมวดที่เหลือ เมื่อจำแนกแล้วมี ๓๗ หน้าที่ แต่บางหน้าที่เป็นองค์ธรรมเดียวกัน เมื่อสรุปแล้ว หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมมีเพียง ๑๔ องค์ธรรม ซึ่งสามารถสังเคราะห์เข้าได้กับเวทนาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ และโดยทั่วไปในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมทั้ง ๓๗ หน้าที่ ๑๔ องค์ธรรม จะปฏิบัติกรร่วมกันบ้างไม่พร้อมกันบ้าง และมีอารมณ์ที่เหมือนกันบ้างและแตกต่างกันบ้าง

^{๒๑} พระญาณธชะ, **ปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพพระธรรมราชาวัตร (กมล โกวิท ป.ธ.๖), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๘๖ – ๗๘๗.

^{๒๒} พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, ดร., **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑ – ๒๓๒.

แต่ในขณะที่บรรลุลุทธิธรรมจะปฏิบัติกรพร้อมกันและมีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน ยกเว้นบางหน้าที่ในบางกรณี แต่อย่างไรก็ดีหมวดธรรม ๖ หมวดแรกใน ๗ หมวดธรรมนี้ เป็นหลักปฏิบัติการแห่งชั้น ๕ เพื่อบรรลุลุทธิธรรมเช่นเดียวกับอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เรียกอีกอย่างได้ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ และพบว่า หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมที่มีชั้น ๕ เป็นอุปกรณ์หรืออารมณ์ในการปฏิบัติที่สามารถสังเกตได้ชัดเจน คือ สติปัฏฐาน ๔ และสัมมปปธาน ๔ ส่วนหมวดธรรมที่เหลือ ได้แก่ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ สังเกตได้ชัดเจนน้อยกว่า^{๒๓}

๑๒) พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู) ศึกษาวิจัยเรื่อง สภาวะรูปนาม ในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักของสติปัฏฐานสูตร ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดสัมปชัญญะบรรพนั้น ก็เพื่อฝึกให้มีสติสัมปชัญญะคอยกำหนดรู้ในการเคลื่อนไหวอิริยาบถย่อยต่างๆ เช่น ในการก้าว ในการถอย ในการแล ในการเหลียว ในการกิน ในการดื่ม เป็นต้น หรือไม่ว่าตนจะอยู่ในอิริยาบถใดๆ ก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ และเมื่อผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดได้ละเอียดสมบูรณ์ การทำงานของสติในการพิจารณารูป ได้แก่ ส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหว และนาม ได้แก่ จิตที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ นั้น จะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นของรูปและนามตามความเป็นจริง มีปัญญาเห็นประโยชน์เห็นโทษของการเคลื่อนไหวอิริยาบถต่างๆ มีปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่า รูปและนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เรา เขา จิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณและสามารถจะบรรลุมรรค ผล นิพพานได้^{๒๔}

๑๓) แม่ชีระวีวรรณ ธมมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์) ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร พบว่า ความตั้งใจในการกำหนดรูปนาม ทั้งภายนอกและภายในอย่างประณีตบรรจงจดจ่อต่อเนื่องในทุกๆ อิริยาบถตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงเข้านอน คำแนะนำของพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความเข้าใจและมีประสบการณ์ในการซักถามสภาวะธรรมต่างๆ และการปรับอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติให้เสมอกัน เป็นปัจจัยสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้สภาวะญาณเบื้องต้นของผู้ปฏิบัติเจริญก้าวหน้าขึ้นไปเป็นลำดับ ตั้งแต่สภาวะญาณ ๑ ไปจนถึงมรรค ผล นิพพาน^{๒๕}

^{๒๓} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๗.

^{๒๔} พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู), “ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๒.

^{๒๕} แม่ชีระวีวรรณ ธมมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

๑๔) ธนาคม บรรเทากุล ศึกษาวิจัยเรื่อง วิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานของ พระอาจารย์ ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุผู้มีฐานาจารย์ยะ พบว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จะต้องประกอบด้วยการพิจารณารูปนาม ชันธ ๕ เป็นอารมณ์ และเพ่งพินิจอยู่จนพระไตรลักษณ์อันเป็น ประการสำคัญปรากฏ ซึ่งพระไตรลักษณ์ที่จะปรากฏเป็นวิปัสสนาญาณนั้น จะต้องเกิดจากปรมัตถอารมณ์ ไม่ใช่บัญญัติอารมณ์ และเมื่อได้เพ่งพิจารณาจนถึงฐานคามินีวิปัสสนาแล้ว มรรคญาณ ผลญาณย่อม เกิดขึ้น อันถอนสัkkายทิฏฐิเสียได้ ซึ่งย่อมมีอานิสสัคคกภาพชาติให้สิ้นไปในที่สุด ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิด อีกต่อไป ซึ่งเป็นทางพ้นทุกข์อย่างเที่ยงแท้แน่นอนและเป็นนิรันดร์^{๒๖}

๑๕) ภัทรนิธิ วิสุมิตติ ศึกษาวิจัยเรื่อง รูปแบบผสมผสานการปฏิบัติวิปัสสนา กรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทยกำลังเป็นที่นิยม มีการจัดการอบรมปฏิบัติธรรมกันอย่างกว้างขวาง จนเกิดรูปแบบปฏิบัติมากมาย ซึ่งเกิดจากการ คิดค้นวิธีการต่างๆ เพื่อเป็นอุบายในการฝึกปฏิบัติ ซึ่งแต่ละรูปแบบก็มีหลักการและวิธีการในการ ปฏิบัติแตกต่างกันออกไป ได้แก่ รูปแบบ “พุท – ธอ” รูปแบบ “พอง – ยุบ” รูปแบบ “เจริญสติ รู้การเคลื่อนไหว” และรูปแบบ “ปรมัตถาวนา” เป็นต้น โดยทุกรูปแบบข้างต้นใช้กายานุปัสสนา สติปัฏฐานเป็นอารมณ์หลัก ด้วยเหตุผลเดียวกันคือ เป็นอารมณ์หยาบ กำหนดรู้ได้ชัดเจน สามารถรู้ หรือเห็นต่อเนื่อง เมื่อเห็นอารมณ์ทางกายได้ชัด ก็จะโน้มไปสู่เวทนา จิต ธรรมไปด้วย เรียกได้ว่า เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ฐานโดยแท้ โดยมีข้อสังเกตและข้อเสนอแนะจากการวิจัยเชิงทดลองว่า ผู้ที่จะ สามารถเป็นวิปัสสนาจารย์หรือจัดการอบรมวิปัสสนากรรมฐานแบบผสมผสานได้นั้น ต้องเป็นผู้มีความรู้ ด้านปริยัติและด้านปฏิบัติที่เข้าถึงอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานได้อย่างถ่องแท้และมีวิปัสสนาญาณ ปรากฏ ส่วนผู้ปฏิบัติก็ควรทำความเข้าใจให้ถ่องแท้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยแท้คือเป็น เพื่อปัญญาดับทุกข์^{๒๗}

๑๖) อนันต์ เพชรนรินทร์ ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พบว่า นอกจาก หลักปฏิบัติที่สอนเช่นในมหาสติปัฏฐานสูตรแล้ว พระพุทธองค์ทรงตรัสเน้นสอนภิกษุในธรรมวินัยให้รู้สัจธรรมว่า มิใช่เพียงแค่ว่ารู้ในสิ่งที่เรียนมา หรือรู้แล้วมาบรรยายสอนผู้อื่น หรือสาธยายธรรมตามที่ได้ฟังได้เรียนมา หรือเพียงแต่การตรึกตามธรรมเท่านั้น แต่พระองค์สอนให้ไปปฏิบัติที่โคนต้นไม้ หรือที่เรือนว่าง และให้ สว่างทั้งหลายจงเพ่งฌาน อย่าประมาท อย่าเป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลัง อย่าปล่อยเวลาให้ ล่วงไปโดยการไม่หมั่นออกเร้นอยู่ ไม่ประกอบความสงบใจในภายใน และทรงสอนให้ทราบชัด เนื้อความของธรรมนั้นที่ยิ่งขึ้นไปด้วยปัญญา ซึ่งนับว่าเป็นผู้อยู่ในธรรม ด้วยเส้นทางที่ผู้ปฏิบัติ

^{๒๖} ธนาคม บรรเทากุล, “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระอาจารย์ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุผู้มีฐานาจารย์ยะ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๕๒.

^{๒๗} ภัทรนิธิ วิสุมิตติ, “รูปแบบผสมผสานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๑๐ – ๒๒๐.

ประสงค์จะเจริญวิปัสสนา เพื่อบรรลุความบริสุทธิ์ที่เริ่มด้วยอานาปานสติภาวนา เมื่อทำสมาธิให้เป็นวิเศษแล้วแล้ว ต้องกำหนดนามรูปเพื่อเริ่มเจริญวิปัสสนา โดยเมื่อกำหนดนามรูปแล้ว แสวงหาปัจจัยของนามรูป เห็นนามรูปด้วยพระไตรลักษณ์ ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ เห็นการเกิดดับของนามรูป บรรลุการตามเห็นความดับแห่งนามรูปแล้วเบื่อหน่ายคลายความกำหนัด หลุดพ้นในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่นามรูปที่ดับไปหาระหว่างคันมิได้ จนบรรลุอริยมรรค ๔ ตามลำดับ จนถึงอรหัตตผล^{๒๘}

จากเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับขั้น ๕ และการปฏิบัติธรรมข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในประเด็นเกี่ยวกับขั้น ๕ นั้น เป็นการเขียนอธิบายหรือศึกษาเกี่ยวกับ ความหมาย ลักษณะ หรือเนื้อหาของขั้น ๕ ล้วนๆ เป็นหลัก เช่น อธิบายว่า ขั้น ๕ คือ รูปขั้น ๕ เวทนาขั้น ๕ สัญญาขั้น ๕ สังขารขั้น ๕ และวิญญาณขั้น ๕ ที่อิงอาศัยกันและกัน รูปขั้น ๕ เป็นส่วนกาย นามขั้น ๕ เป็นส่วนใจ ซึ่งโดยปกติจะทำงานสอดคล้องกัน ต้องมีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต หรืออธิบายว่า ขั้น ๕ นี้ ส่วนที่มีความสลายไป ไตรมไปเพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีความหนาว ความร้อน เป็นต้น ชื่อว่า รูปขั้น ๕ หรือรูปขั้น ๕ สามารถแยกออกได้เป็น ๒ ประการ คือ ภูตรูปและอุปาทายรูป ส่วนขั้น ๕ นอกจากนี้ ได้แก่ นามขั้น ๕ นั้น ส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า เวทนาขั้น ๕ ส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ชื่อว่า สัญญาขั้น ๕ ส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะ ชื่อว่า สังขารขั้น ๕ และส่วนที่เป็นธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่า วิญญาณขั้น ๕ เป็นต้น และในส่วนประเด็นเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม จะเห็นได้ว่า ส่วนมากจะเขียนอธิบายไว้โดยหลักการว่า เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือเป็นวิปัสสนาภูมิ ในการปฏิบัติก็ให้ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ เมื่อรู้แล้วก็จะเห็นความเป็นจริงว่า เป็นเพียงขั้น ๕ หรือว่าเป็นธรรมชาติเท่านั้น หรืออธิบายไปตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นแนวทางหรือวิธีการปฏิบัติมากกว่าจะอธิบายให้เห็นชัดว่า การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ เป็นอย่างไร หรือการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ อย่างไร ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสนใจว่า ขั้น ๕ และการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ เป็นอย่างไร หรือการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ อย่างไร

๑.๖.๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสตรีในพระพุทธศาสนา

๑) **จำเนียร ทรงฤกษ์** กล่าวถึง ชีวประวัติพุทธอุบาสิกา ไว้ในหนังสือ ชีวประวัติพุทธอุบาสิกาว่า ชีวประวัติพุทธอุบาสิกา มีเรื่องราวบันทึกไว้ทั้งอดีตกาลและปัจจุบันกาล โดยกล่าวถึงการสร้างสมบุญกุศลบารมีที่ท่านเหล่านั้นได้ใช้ความอุตสาหะตั้งใจกระทำความดีไว้ในอดีตชาติมาเป็นเวลานานมากจนกระทั่งได้รับผลดีในปัจจุบันชาติ ทั้งในชาติปัจจุบันก็ได้กระทำไว้อีกมากจึงส่งผลดีในอนาคตกาล ซึ่งเป็นเหตุที่แสดงให้เห็นผลของบุคคลผู้กระทำความดีต้องได้รับผลดีที่เป็น

^{๒๘} อดิวัชร เพ็ชรนรินทร์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕๖ – ๑๕๗.

หลักสัจธรรมในทางพระพุทธศาสนา โดยมีอุบาสิกหลายท่านได้บรรลุธรรมพิเศษเป็นพระอริยบุคคลในระดับชั้นต่างๆ ตั้งแต่พระโสดาบัน พระอนาคามี และพระอรหันต์ ยิ่งไปกว่านั้น อุบาสิกบางท่านยังได้รับการยกย่องจากพระผู้มีพระภาคให้ดำรงตำแหน่งเอตทัคคะผู้เลิศกว่าอุบาสิกทั้งหลายในด้านใดด้านหนึ่ง ซึ่งเป็นผลมาจากความดี และเป็นตัวอย่างที่ดีชี้ให้เห็นถึงความเก่งกล้าสามารถของสตรีในฐานะที่นับเป็นหนึ่งในบริษัท ๔ ที่เป็นกำลังสำคัญในการทำนุบำรุงและรักษาพระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงก้าวหน้ามาโดยลำดับ นับตั้งแต่ครั้งปฐมโพธิกาลจนมาถึงปัจจุบันนี้^{๒๙}

๒) เดือน คำดี ศึกษาวิจัยเรื่อง ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์พบว่า ภิกษุณีในสมัยพุทธกาลนอกจากจะแบ่งออกเป็นภิกษุณีปุถุชนและภิกษุณีอริยบุคคลหรืออรหันต์แล้ว ยังอาจแบ่งเป็นระดับชั้นได้หลายระดับตามผลการพัฒนาตน คือการบรรลุธรรมตามลำดับ ตั้งแต่ชั้นต่ำคือพระโสดาบันจนถึงชั้นสูงสุดเป็นพระชินาสพหรือพระอรหันต์ซึ่งเป็นระดับสูงสุดในพระพุทธศาสนา และบรรดาพุทธบริษัททั้ง ๔ นั้น ภิกษุณีที่บรรลุพระอรหันต์ได้รับการยกย่องทางการปกครองเป็นอัครสาวกเบื้องขวาและเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้าและเป็นผู้ได้รับเอตทัคคะว่ายอดเยี่ยมในทางต่างๆ เช่นเดียวกับพระภิกษุบางรูปที่ได้รับเอตทัคคะและตำแหน่งอัครสาวก ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้มีปรากฏในเถรียาปทานเป็นจำนวนมาก^{๓๐}

๓) ปัญญา ใช้บางยาง กล่าวถึง ภิกษุณีพระอรหันต์ ไว้ในหนังสือ ๔๐ ภิกษุณีพระอรหันต์ว่า การบวชเป็นภิกษุณีได้รับการยอมรับจากสตรีครั้งพุทธกาลทุกชั้นวรรณะ คือเมื่อบวชแล้ว ชั้นวรรณะที่เคยมีความสำคัญก็หายไป ซึ่งสังเกตได้จากไม่มีพุทธบัญญัติห้ามดูหมิ่นกันในเรื่องชนชั้นวรรณะ อันเป็นการยกระดับชีวิตสตรีขึ้นได้อย่างแยบยลและแสดงให้เห็นว่าธรรมนั้นสำคัญกว่าเพศ และภายหลังจากการอนุญาตให้มีการบวชภิกษุณีในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังพบได้ว่ามีภิกษุณีที่บรรลุพระอรหันต์และได้รับการประกาศแต่งตั้งเป็นเอตทัคคะ จำนวน ๑๓ รูป มีพระมหาปชาบดีโคตมี เป็นต้น และที่ไม่ได้รับการแต่งตั้งอีกเป็นอันมาก โดยเฉพาะที่ปรากฏในเถรียาปทานเท่าที่มีการปรากฏประวัติภพชาติครั้งสุดท้าย การฟังธรรม มีศรัทธาออกบวช และได้บรรลุพระอรหันต์เป็นภิกษุณีสาวิกา^{๓๑}

๔) พระคุณฐี เมธงุโร กล่าวถึง สตรีกับการปฏิบัติธรรม ไว้ในหนังสือ ผู้หญิงกับการปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นหนังสือที่เรียบเรียงจากการบรรยายธรรมว่า การปฏิบัติธรรมเป็นสิ่งที่ทุกคนควรกระทำ ไม่จำเพาะเจาะจงว่าต้องเป็นชาย เป็นหญิง หรือเป็นนักบวช ทุกคนสามารถที่จะกระทำได้ การเข้าใจว่าการปฏิบัติธรรมต้องไปบวช ไปอยู่วัด มีข้อปฏิบัติที่เคร่งครัดและ

^{๒๙} จำเนียร ทรงฤกษ์, **ชีวประวัติพุทธอุบาสิก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๓), คำนำ.

^{๓๐} รศ.ดร.เดือน คำดี, “ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์”, รายงานวิจัย โครงการวิจัย **พุทธศาสนศึกษา**, (ศูนย์พุทธศาสนศึกษา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๘.

^{๓๑} ปัญญา ใช้บางยาง, **๔๐ ภิกษุณีพระอรหันต์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๕๕), คำนำ หน้า ๑.

แปลกประหลาดหรือตัดขาดจากโลกไปเป็นความเข้าใจที่คับแคบ และทำให้เกิดปัญหาว่า หลายคนไม่สามารถไปปฏิบัติธรรมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโอกาสที่ผู้หญิงจะไปบวชและปฏิบัติธรรมที่วัด ย่อมทำได้ยากอย่างยิ่ง ดังนั้นจึงให้ข้อแนะนำว่า หลักการปฏิบัติธรรมมันเหมือนกันทั้ง ๓ เพศ ไม่ว่าจะเพศชาย เพศหญิงหรือสมณเพศ ทั้ง ๓ เพศ มีวัตถุประสงค์เหมือนกันคือลดความเห็นแก่ตัวให้มากที่สุด และตอนท้ายท่านได้สรุปว่า ถึงไม่ได้บวชกายที่วัด กลับไปก็บวชใจอยู่ที่บ้านก็ได้ สถานการณ์ข้างนอกเปลี่ยนแปลง แต่ถ้าเราดำรงสติไว้ได้ มีปัญญา มีสัมปชัญญะและสมาธิอยู่ในใจ เราก็จะอยู่ได้อย่างมีความสุขในที่ทุกแห่งหนทุกกาลเวลา^{๓๒}

๕) พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี (สิงห์โงน) ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา พบว่า นางวิสาขาลูกสาวของธนนชัยเศรษฐีเป็นหญิงงามที่มีความเฉลียวฉลาด มีไหวพริบปฏิภาณ รอบรู้ ชอบช่วยเหลือ การงานของครอบครัวตั้งแต่เยาว์วัยและมีความรับผิดชอบต่องานที่ได้รับมอบหมาย จึงเป็นที่รักของครอบครัวและข้าทาสบริวาร นางบรรลุลุธรรมพร้อมกับเพื่อนๆ จำนวน ๕๐๐ คน เมื่อครั้งฟังธรรมครั้งแรกจากพระผู้มีพระภาค ณ ชาติยวณ (สวนมะลิ) ในขณะที่มีอายุได้ ๗ ขวบ และมีบทบาทสำคัญในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในกาลต่อมา^{๓๓}

๖) พระมหาสังเวย ธมฺมเนตติโก (เนตรนิมิตร) ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลอรหัตผล: เฉพาะที่ปรากฏในเถรคาลา พบว่า ในชาติสุดท้ายที่ภิกษุณีจะบรรลอรหัตผล ภิกษุณี ๗๓ รูป เกิดมามีภูมิหลังต่างกันก็มี ตรงกันก็มี ทั้งในชาติกำเนิด สถานภาพทางสังคม การศึกษา การแต่งงาน อุปนิสัย มูลเหตุที่ออกบวช วิธีศึกษาและปฏิบัติเพื่อบรรลอรหัตผล โดยในส่วนของปฏิบัติเพื่อบรรลอรหัตผล ธรรมที่สนับสนุนให้เกิดการบรรลอรหัตผล เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม (มรรคภาวนา) มี ๓๗ ประการ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักการศึกษาไว้ตามแนวไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทรงวางหลักปฏิบัติ เรียกว่า สมถภาวนากับวิปัสสนาภาวนา และผู้บรรลอรหัตผลทุกรูปมีความหลุดพ้น ๒ อย่าง ได้แก่ เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ซึ่งภิกษุณีส่วนมากบรรลอรหัตผลด้วยวิธีปฏิบัติแบบสมถะนำวิปัสสนายิ่งกว่าวิธีปฏิบัติแบบวิปัสสนานำสมถะ^{๓๔}

^{๓๒} พระครูฐิติเมธังกร, ผู้หญิงกับการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.).

^{๓๓} พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี (สิงห์โงน), “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔.

^{๓๔} พระมหาสังเวย ธมฺมเนตติโก (เนตรนิมิตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลอรหัตผล: เฉพาะที่ปรากฏในเถรคาลา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๕๗ – ๑๖๐.

๗) **มนตรี สิริโรจนานันท์ (สืบดวง)** กล่าวถึง อุบาสิกา: ผู้หญิงผู้ใกล้ชิดพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือ สตรีในพระพุทธศาสนา (Women in Buddhism) ว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับผู้หญิงไว้มากมายทั้งในฐานะที่เป็นอุบาสิกาและในฐานะที่เป็นนักรบหรือภิกษุณี ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนายกย่องและให้เกียรติแก่ผู้หญิงว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถที่จะปฏิบัติธรรมและบรรลุธรรมได้ รวมทั้งสามารถที่จะประกอบพิธีทางศาสนาได้ทัดเทียมผู้ชาย โดยได้สรุปบทบาทของอุบาสิกาเป็น ๔ ประการ คือ บทบาทในด้านการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา บทบาทในด้านการปฏิบัติธรรม บทบาทในการเผยแผ่ธรรม และบทบาทอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากบทบาทหลักทั้ง ๓ พร้อมด้วยการยกตัวอย่างสตรีในพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากที่มีบทบาทในด้านต่างๆ ดังกล่าว^{๓๕}

๘) **มาร์ทีน แบทเซอร์** กล่าวถึง ชีวิตและประสบการณ์ของนักรบหญิงในพุทธศาสนาไว้ในหนังสือ ย่างก้าวบนดอกบัว ชีวิตและประสบการณ์ของนักรบหญิงในพุทธศาสนาว่า หนังสือเล่มนี้เป็นการรวบรวมประสบการณ์ในการปฏิบัติธรรมในสถานภาพต่างๆ กันของนักรบหญิงและหญิงที่เป็นผู้ปฏิบัติธรรมที่ไม่ใช่นักรบในประเทศเกาหลี ญี่ปุ่น ไต้หวัน เวียดนาม สกอตแลนด์ เยอรมัน สหรัฐอเมริกา และไทย ทั้งที่เป็นนิยายหายานและเถรวาทมานำเสนอ เพื่อให้เห็นปฏิปทาของแต่ละบุคคล ความมุ่งมั่น ความตั้งใจ และปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติธรรม รวมทั้งการประยุกต์หลักปฏิบัติธรรมเพื่อครอบครัว เพื่อการทำงาน และเพื่อสังคมแม้จะไม่ได้เป็นนักรบ โดยได้รวบรวมประสบการณ์ของผู้หญิงไว้ทั้งหมด ๑๘ ท่านด้วยกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงผู้หญิงกับการปฏิบัติธรรมได้เป็นอย่างดี มีบางท่านได้แสดงความคิดเห็นว่า สถานภาพได้กับปฏิบัติธรรมได้ โดยเฉพาะแม่ชีจากประเทศไทย อันแสดงถึงความตั้งใจในการปฏิบัติธรรมอย่างเต็มที่ โดยไม่ได้สนใจเรื่องการเปรียบเทียบเรื่องความเท่าเทียมหรือไม่เท่าเทียมทางเพศแต่อย่างใด^{๓๖}

๙) **เสมอ บุญมา** ศึกษาวิจัยเรื่อง ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา พบว่า สตรีในสมัยพุทธกาลสละละทิ้งบ้านเรือน เข้ามาอุปสมบทเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาด้วยเหตุผลต่างๆ กัน เช่น เพราะความเลื่อมใสศรัทธาในหลักการของพระพุทธศาสนา เพราะประสบปัญหาชีวิตซึ่งตนไม่อาจแก้ไขได้ หรืออื่นๆ ได้แก่ ถูกขังกุมมา เป็นต้น ซึ่งการขอเข้ามาบวชของสตรีในพระพุทธศาสนาทำให้พระผู้มีพระภาคทรงตระหนักว่า พระพุทธศาสนาอาจจะดำรงอยู่ได้ไม่นาน แต่เพราะทรงเห็นว่าสตรีเมื่ออุปสมบทแล้วก็สามารถบรรลุธรรม ผลได้ จึงทรงอนุญาต โดยกำหนดระเบียบวินัยไว้อย่างรัดกุมและเข้มงวดกว่าภิกษุ เพื่อป้องกันความเสื่อมเสียอันจะเกิดแก่พระพุทธศาสนาในอนาคต^{๓๗}

^{๓๕} ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์ (สืบดวง), **สตรีในพระพุทธศาสนา (Women in Buddhism)**, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗), หน้า ๘๐ – ๑๐๘.

^{๓๖} มาร์ทีน แบทเซอร์, **ย่างก้าวบนดอกบัว ชีวิตและประสบการณ์ของนักรบหญิงในพุทธศาสนา Walking On Lotus Flowers**, แปลโดย อวยพร เชื้อนแก้ว, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทมส์ คิมทอง, ๒๕๕๔).

^{๓๗} เสมอ บุญมา, “ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๑๓๒.

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสตรีในพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าในงานเขียนหรือการศึกษาวิจัยต่างๆ เหล่านั้น โดยส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทต่างๆ ความเป็นมาของอุบาสิกาและภิกษุณีในพระพุทธศาสนา การปฏิบัติธรรมหรือเหตุแห่งการปฏิบัติธรรมของสตรีในพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นเฉพาะรายบุคคล ได้แก่ นางวิสาขามิคารมาตาอุบาสิกา เป็นต้น และทั้งที่เป็นกลุ่มบุคคล ได้แก่ กลุ่มภิกษุณี หรือกลุ่มอุบาสิกา เป็นต้น โดยสรุปไว้แต่เพียงว่าเป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนานำสมณะหรือสมณะนำวิปัสสนา หรืออธิบายการปฏิบัติไปตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นส่วนใหญ่ โดยไม่ได้แสดงให้เห็นชัดว่า การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ซึ่งโดยแท้จริงแล้วก็คือการพิจารณาสภาวธรรมที่ปรากฏในอัฐภาพร่างกายในปัจจุบันขณะอย่างไร และการปฏิบัติธรรมของสตรีที่บรรลุธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร

ดังนั้น จากการศึกษาเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยเรื่องการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยช่วงต้น จึงทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาว่า ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร และสตรีในพระพุทธศาสนา ซึ่งในที่นี่มุ่งหมายเฉพาะสตรีในฐานะอุบาสิกาและในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมอย่างไร และการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ เป็นอย่างไร เพื่อเป็นฐานในการนำมาสังเคราะห์ร่วมกับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทยปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้คือ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มีการสอนการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อเสริมสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษารั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย โดยวิธีการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ร่วมกับการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมและวิปัสสนาจารย์ แล้วนำมาสรุป เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนาตามลำดับขั้นตอน ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และศึกษาเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓, ๒๕๕๖, ๒๕๕๙ ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท แล้วนำมาสรุป เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๗.๒ สัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐาน ๓ แห่งๆ ละ ๕ คน รวมจำนวน ๑๕ คน พร้อมด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) วิปัสสนาจารย์ผู้เป็นเจ้าของสำนักหรือ

วิปัสสนาจารย์ผู้ทำหน้าที่สอนการปฏิบัติธรรม เกี่ยวกับแนวทางการสอนการปฏิบัติธรรมแก่ผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักที่สัมภาษณ์ผู้เข้าปฏิบัติธรรมทั้ง ๓ แห่งๆ ละ ๑ รูป/คน รวมจำนวน ๓ รูป/คน โดยได้ไปสัมภาษณ์ ณ สำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวิปัสสนากรรมฐาน ดังนี้

๑) พระภิกษุชมนาค วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี) สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดมเหยงคณ์

๒) พระภิกษุชมนาค วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

๓) แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย สำนักวิปัสสนาธุลธิ์แนบมหานิรณนท

จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์มาวิเคราะห์ สังเคราะห์ แล้วสรุป เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาด้านเอกสาร (Documentary Research) และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) มาสังเคราะห์ เพื่อนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม โดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย จากนั้นนำไปตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์

๑.๗.๔ นำข้อมูลที่ตรวจสอบความถูกต้องแล้ว มาปรับปรุง แก้ไข เรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา เพื่อนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๗.๕ นำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบคำสอนเกี่ยวกับชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบหลักการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบแนวทางการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๔ ทำให้ทราบหลักการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๑.๘.๕ ทำให้ทราบแนวทางการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

บทที่ ๒

ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ชั้น ๕ เป็นองค์ประกอบของชีวิตที่เกิดจากการประชุมกันระหว่างรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^๑ แต่เพราะความเข้าไปพัวพันด้วยสังโยชน์ อุปาทานชั้นหรือความยึดมั่นในชั้น ๕ จึงเกิดขึ้น^๒ และทำให้ต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะไม่มีที่สิ้นสุด แต่ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงหยั่งเห็นความจริงแท้ดังกล่าวนี้ จึงทรงนำมาตรัสสอนแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายให้รู้ชัดว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา และให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา เพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่ยึดมั่น และความหลุดพ้น เข้าถึงซึ่งพระนิพพาน ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายในวัฏฏะอีก^๓ ดังนั้น เพื่อเป็นการจุดประกายความเข้าใจในชั้น ๕ อันเป็นองค์ประกอบแห่งชีวิต และเพื่อเป็นการ สร้างเสริมความมุ่งมั่นในการประพฤติปฏิบัติธรรมตามคำสอนอันเป็นหนทางแห่งความหลุดพ้นจาก ชั้น ๕ หรือความทุกข์ทั้งมวลตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ การศึกษาประเด็นชั้น ๕ ใน พระพุทธศาสนาเถรวาทบทนี้ จึงได้กำหนดกรอบการศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ (๑) ความหมายของ ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) องค์ประกอบของชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และ (๓) การพิจารณาชั้น ๕ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ความหมายของชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีการปรากฏเนื้อความหรืออธิบายความหมายของชั้น ๕ ไว้เป็นอันมาก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

คัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏความหมายของคำว่า “ชั้น ๕” ไว้ว่า หมายถึง องค์ประกอบ ของร่างกาย ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้น (กองรูป) เวทนาชั้น (กองเวทนา) สัญญาชั้น (กองสัญญา) สังขารชั้น (กองสังขาร) วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ)^๔ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายใน หรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้^๕ และด้วยอุปาทานชั้นหรือความ ยึดมั่นในชั้น ๕ ด้วยสักกายทิฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นกายตน ๒๐ ประการ (ชั้น ๕ x ความเห็น

^๑ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ – ๖๗, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕ – ๑๖.

^๒ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕๗ – ๑๕๘/ ๒๔๘ – ๒๕๐.

^๓ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓ – ๔/๑๑ – ๑๗, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๕๙/๒๕๐ – ๒๕๒.

^๔ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^๕ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ – ๖๗.

๔ ประการ = ๒๐) ได้แก่ เห็นชั้น ๕ ว่าเป็นอตฺตา เห็นอตฺตาวามีชั้น ๕ เห็นชั้น ๕ ในอตฺตา เห็นอตฺตาในชั้น ๕ เมื่อชั้น ๕ แปรผันเป็นอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงเกิดขึ้น^๖ และได้ตรัสสอนว่า เพราะชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหลายทั้งหมด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงพึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อตฺตาของเรา” เพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อความดับแห่งชั้น ๕ มหัจจจากอาสวะกิเลสทั้งหลายโดยสิ้นเชิง ไม่มีวิภวัญเพื่อความปลอดภัยต่อไป^๗ หรือเพื่อความอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^๘

คัมภีร์อรรถกถา ปรากฏความหมายของคำว่า “ชั้น ๕” ไว้ว่า หมายถึง รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น (ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ เวทนามกฺขนฺโธ สณฺณามกฺขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ วิญญฺณกฺขนฺโธ) ไม่ยิ่งไม่หย่อนไปกว่านี้ คำว่า ขนฺธ ศัพท์ ใช้ได้ในฐานะที่หลากหลาย เช่น ในฐานะ กอง (ราสีมฺหิ) ในฐานะ คุณ (คุณฺเณ) ในฐานะโดยเป็นบัญญัติ (ปณฺณตฺตฺย) ในความเป็นคำติดปาก (รຸพฺหิย) ในที่นี้ทรงประสงค์เอาโดยฐานะว่า “กอง” และมีความหมายว่าเป็นโกฏฐาส (ส่วน) ดังนั้น คำว่า รูปชั้น จึงได้แก่ กองรูป ส่วนแห่งรูป คำว่า เวทนาชั้น ได้แก่ กองแห่งเวทนา ส่วนแห่งเวทนา เป็นต้น ตัวอย่างเช่น กองแห่งรูป คือส่วนแห่งรูป ๒๕ ส่วนแห่งรูป ๙๖ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง มีรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นต้น โดยพระดำรัสที่ตรัสว่า “มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔” ชื่อว่า “รูปชั้น” เป็นต้น^๙

พระพุทธโฆสเถระ อธิบายความหมายของคำว่า “ชั้น ๕” ไว้ว่า หมายถึง รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น และในชั้น ๕ นี้ ธรรมชาติส่วนที่มีความสลายไป ไตรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีความหนาว ความร้อน เป็นต้น ชื่อว่า รูปชั้น สามารถแยกออกเป็นสองโดย ภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วนชั้นอื่นนอกจากนี้ ได้แก่ นามชั้น ๔ นั้น ธรรมชาติส่วนที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ชื่อว่า เวทนาชั้น ธรรมชาติส่วนที่มีความจำได้ เป็นลักษณะ ชื่อว่า สัญญาชั้น ธรรมชาติส่วนที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะ ชื่อว่า สังขารชั้น และธรรมชาติส่วนที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่า วิญญาณชั้น^{๑๐}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายความหมายของคำว่า “ชั้น ๕” ไว้ว่า หมายถึง สิ่งทั้งหลายที่เป็นส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกัน ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เป็นแต่เพียง รูปธรรมและนามธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกันเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิต ซึ่งสามารถแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ได้เป็น

^๖ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑/๑ - ๖.

^๗ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๑ - ๘๖.

^๘ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๙/๖๘ - ๗๐.

^๙ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑ - ๒.

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวรงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๗๒๐ - ๗๓๔.

๕ ประเภทหรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า “เบญจขันธ” ที่อาศัยซึ่งกันและกัน และด้วยการอาศัยกันนี้ จึงจะเป็นชีวิต โดยประเภทที่ ๑ ชื่อว่า รูป จัดเป็นรูปขันธ เป็นส่วนกาย ส่วน ๔ ประเภทหลัง ชื่อว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นนามขันธ เป็นส่วนใจ และปรากฏอยู่ในอริยสัจข้อที่ ๑ คือข้อว่าด้วยทุกข์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงความหมายหรือคำจำกัดความของทุกข์ด้วยวิธียกตัวอย่าง เหตุการณ์ต่างๆ แต่ในตอนท้าย พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปเป็นข้อเดียวว่า อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๑๑}

พุทธทาสภิกขุ อธิบายความหมายของคำว่า “ขันธ ๕” ไว้ว่า ขันธ ๕ เป็นธรรมที่ พระพุทธเจ้าทรงสอนมากที่สุดที่ปรากฏอยู่ในรูปพระพุทธวจนะ โดยความไม่เที่ยงและเป็นอนัตตา ขันธ ๕ นี้ คือคนเราคนหนึ่ง แบ่งออกเป็น ๕ ส่วน ส่วนร่างกาย เรียกว่า รูป ส่วนความรู้สึกสุข ทุกข์ เรียกว่า เวทนา ส่วนความจำหรือสติสมปฤติ เรียกว่า สัญญา ส่วนความนึกคิด เรียกว่า สังขาร ส่วนจิตที่รู้นั้นสิ่งนี้ได้ทางตา ทางหู ฯลฯ เรียกว่า วิญญาณ ซึ่ง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๕ อย่างนี้ เรียกว่า ขันธ ๕^{๑๒}

ราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายของคำว่า “ขันธ ๕” ไว้ว่า เป็นส่วนของรูปกับนาม ที่แยกออกเป็น ๕ กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ^{๑๓}

วัชร งามจิตรเจริญ อธิบายความหมายของคำว่า “ขันธ ๕” ไว้ว่า หมายถึง สิ่งที่เป็น องค์ประกอบของมนุษย์หรือสัตว์เหล่าอื่นที่อยู่ในภพที่มีขันธ ๕ มีเวทนา เป็นต้น ซึ่งในความเป็นจริง มนุษย์มีองค์ประกอบหลักอยู่ ๒ ส่วนคือ ส่วนที่เป็นร่างกายคือรูปขันธ และส่วนที่เป็นจิตใจหรือ ความรู้สึกนึกคิดคือวิญญาณขันธ ที่นิยมเรียกกันว่า กายกับจิตหรือรูปกับนาม แต่วิญญาณนั้น เมื่อนำมาจำแนกลักษณะหรือพฤติกรรมออก ในส่วนสำคัญจะมีลักษณะสำคัญ ๓ อย่างคือ เวทนา สัญญา และสังขาร จึงแยกลักษณะหรือพฤติกรรมของวิญญาณขันธออกเป็นอีก ๓ ขันธ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ เมื่อรวมกับรูปขันธและวิญญาณขันธจึงกลายเป็น ๕ ขันธ ดังนั้น ขันธ ๕ จึงไม่ใช่องค์ประกอบที่แยกกัน ๕ อย่างแล้วนำมารวมกันกลายเป็นมนุษย์ ในคัมภีร์ ฝ่ายยอภีธรรมจึงเรียกเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธว่าเป็นเจตสิก ซึ่งหมายถึงสิ่งที่อาศัย จิตเกิดขึ้น ไม่สามารถอยู่โดยปราศจากจิตหรือวิญญาณขันธนั่นเอง วิญญาณขันธจึงเป็นหลักของ นามขันธ ๓ ที่เหลือ แต่ถึงแม้จะเป็นองค์ประกอบหลักฝ่ายนามธรรมก็เป็นเพียง “กระแส” หรือ “กระบวนกร” บางอย่างที่เกิดดับตลอดเวลา หรืออาจกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า นามขันธ ๔ เหล่านี้ หมายถึง ลักษณะหรือปรากฏการณ์หลัก ๔ อย่างขององค์ประกอบฝ่ายจิตของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑ – ๒๗.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒**, จัดพิมพ์โดยศรัทธาบริจาคของ สุกี คล่องการยิง, หน้า ๑๙๘ – ๑๙๙.

^{๑๓} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘๔.

โดยมีลักษณะเป็น “ความรู้” ทางทวารทั้ง ๖ ที่เป็นลักษณะที่เรียกว่า “วิญญูณ” เป็นลักษณะยืนพื้นที่มีอยู่อย่างต่อเนื่องตลอดเวลา^{๑๔}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์และตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้นแสดงให้เห็นได้ว่า ชั้น ๕ หมายถึง องค์ประกอบของชีวิตที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นตามกระบวนการธรรมชาติ ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้น (กองรูป) เวทนาชั้น (กองเวทนา) สัญญาชั้น (กองสัญญา) สังขารชั้น (กองสังขาร) วิญญูณชั้น (กองวิญญูณ) โดยย่อคือ รูปธรรม ได้แก่ ส่วนแห่งรูปชั้น และนามธรรม ได้แก่ ส่วนแห่งนามชั้น ๔ ที่เหลือเท่านั้น ไม่มีตัวตน บุคคล เรา เขา แต่บุคคลผู้รู้ความเป็นจริงดังกล่าว ได้เข้าไปยึดมั่นด้วยสัkkายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าเป็นกายตน ๒๐ ประการ ได้แก่ เห็นชั้น ๕ ว่าเป็นอัตตา เห็นอัตตาวามีชั้น ๕ เห็นชั้น ๕ ในอัตตา เห็นอัตตาในชั้น ๕ เมื่อชั้น ๕ แปรผันไป ทุกข์ทั้งหลาย ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงเกิดขึ้น และสามารถหลุดพ้นได้โดยการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ และชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา

๒.๒ องค์ประกอบของชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

นอกจากความหมายของคำว่า “ชั้น ๕” แล้ว ในคัมภีร์และตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทได้ปรากฏความหมายและรายละเอียดของชั้น ๕ โดยนัยแห่งประเภทของชั้นตามองค์ประกอบ ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้น (กองรูป) เวทนาชั้น (กองเวทนา) สัญญาชั้น (กองสัญญา) สังขารชั้น (กองสังขาร) วิญญูณชั้น (กองวิญญูณ) ไว้ดังนี้

๒.๒.๑ รูปชั้น

รูปชั้น หมายถึง รูปร่างโดยหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้^{๑๕} อันเป็นส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด คือ ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น^{๑๖} ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีความสลายไป (รูปปฏิติ โข) ได้แก่ กำเริบ เปียดเปียน ปีบคั้น^{๑๗} หรือโตรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีหนาว เป็นต้น^{๑๘}

^{๑๔} ศ.ดร.วัชร งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ แก้ไขเพิ่มเติม, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๖), หน้า ๓๓๖ – ๓๓๗.

^{๑๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ – ๖๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑ – ๑๐/๑ – ๓.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๖.

^{๑๗} ส.ช.อ. (ไทย) ๒/๗๙/๔๒๓.

^{๑๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๒๑.

รูป หรือรูปชั้น^{๑๙} ในร่างกายสัตว์มีจำนวน ๒๘ รูป แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔^{๒๐} (อุपाทายรูป)^{๒๑}

๑) มหาภูตรูป

มหาภูตรูป หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ธาตุ^{๒๒} หมายถึง รูปที่มีความปรากฏเป็นของใหญ่ และปรากฏชัดเจน โดยทรงไว้ซึ่งลักษณะและสัณฐานของตน ทั้งในสัณฐานแห่งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต มีสภาพเหมือนกับมหาภูตโดยการปรากฏ ตัวอย่างเช่น รูปหรือธาตุเหล่านี้โดยตัวเองแล้ว เป็นของไม่เขียวแต่แสดงอุपाทายรูปที่เขียวได้ เป็นต้น เปรียบเหมือนนักมายากลที่สามารถแสดงน้ำซึ่งไม่ใช่ แก้วมณีแท้ๆ ให้เป็นแก้วมณีได้ เป็นต้น จำเป็นต้องบริหารมากเพราะเป็นสิ่งที่ต้องรักษาด้วยปัจจัย ได้แก่ การกินและเครื่องนุ่งห่มเป็นอันมาก มีวิการหรือความแปรผันมากในเวลาธาตุกำเริบ เป็นต้น และเป็นของมีจริงโดยความเป็นของใหญ่เพราะเห็นอยู่ว่ามีจริง เป็นฐานแห่งทุกข์ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตต^{๒๓} มี ๔ อย่าง คือ

(๑) ปฐวีธาตุหรือธาตุดิน

ปฐวีธาตุหรือธาตุดินเป็นของหยาบ^{๒๔} มีลักษณะแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส^{๒๕} หรือเป็นสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่^{๒๖} และเป็นที่อาศัยหรือเป็นที่ตั้งของรูปอื่นๆ เหมือนพื้นแผ่นดินที่เป็นที่ตั้งที่อาศัยของสิ่งต่างๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต คือ ถ้าไม่มีปฐวีธาตุ รูปร่าง สัณฐาน สีสรวรรณะ ตลอดจนความรู้สึกต่างๆ ได้แก่ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ เตโชโณรสสัมปการมณ์ วาโยโณรสสัมปการมณ์ ก็ปรากฏขึ้นไม่ได้^{๒๗} สำหรับในร่างกายมนุษย์ อุปาทินนกรูป (รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) เฉพาะตนที่เป็นปฐวีธาตุ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไขใหญ่ ไขน้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือ อุปาทินนกรูป ภายในอื่นที่เป็นของเฉพาะตนที่แข็งแข็ง เป็นของหยาบ^{๒๘}

^{๑๙} อภ.ปญจ.อ. (ไทย) ๒๖/๔๖๒.

^{๒๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๒๑, พระสังฆมณฑลสังฆมณฑล, **ปรมัตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๖๔.

^{๒๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๘/๒๒๐.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๐.

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๖๒๕ - ๖๒๘, พระสังฆมณฑลสังฆมณฑล, **ปรมัตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๖๔.

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐.

^{๒๕} พระสังฆมณฑลสังฆมณฑล, **ปรมัตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๖๗.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๐.

^{๒๗} พระสังฆมณฑลสังฆมณฑล, **ปรมัตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๖๗.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐.

(๒) อาโปธาตุหรือธาตุน้ำ

อาโปธาตุหรือธาตุน้ำเป็นสภาวะรูปที่เอิบอาบ^{๒๙} ซาบซึ่มแทรกไป^{๓๐} หรือเป็นความเหนียวเครื่องเกาะกุมรูป^{๓๑} อาโปธาตุนี้ ถ้ามีอยู่เป็นจำนวนมากในวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะทำให้วัตถุนั้นเหลวและไหลไปได้ โดยปฐวีธาตุเป็นผู้ไหลและมีอาโปธาตุเป็นผู้ทำให้ไหล เพราะอาโปธาตุเป็นธาตุที่เห็นด้วยตาหรือสัมผัสด้วยกายไม่ได้ เพียงแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น และถ้ามีจำนวนน้อยก็จะทำให้วัตถุนั้นเกาะกุมกันเป็นก้อนเป็นกลุ่ม อุปมาเหมือนยางเหนียวที่สามารถเชื่อมปรमाणูปฐวีให้เกาะกุมกันเป็นรูปร่างสัณฐาน^{๓๒} สำหรับในร่างกายมนุษย์ อุปาทินนกรุปเฉพาะตนที่แสดงลักษณะแห่งอาโปธาตุ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นที่เป็นของเฉพาะตนที่เอิบอาบหรือมีความเอิบอาบ^{๓๓}

(๓) เตโชธาตุหรือธาตุไฟ

เตโชธาตุหรือธาตุไฟ เป็นสภาวะรูปที่มีลักษณะร้อนและเย็น ลักษณะร้อน ชื่อว่า อุณหเตโช ลักษณะเย็นชื่อว่า สิตเตโช มีสภาพที่เป็นไอเป็นลักษณะ^{๓๔} หรือเป็นสภาพที่แผ่ความเป็นลักษณะ^{๓๕} หรือเป็นของเราร้อน มีความเราร้อน และสำหรับในร่างกายมนุษย์ อุปาทินนกรุปเฉพาะตนที่แสดงลักษณะแห่งเตโชธาตุ ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ธรรมชาติที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม ธรรมชาติที่ทำให้ร่างกายเราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยวและลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นๆ ที่เป็นของเฉพาะตนที่เราร้อนหรือมีความเราร้อน^{๓๖}

(๔) วาโยธาตุหรือธาตุลม

วาโยธาตุหรือธาตุลม เป็นสภาวะรูปที่เป็นของพัดไปพัดมา มีความพัดไปมา^{๓๗} มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว วาโยธาตุที่มีลักษณะเคร่งตึงเรียกว่า วิตถัมภนวาโย เป็นธรรมชาติที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกับตนเคร่งตึงหรือตึงมั่น ไม่คลอนแคลนเคลื่อนไหวไปได้ เช่น ความรู้สึกเมื่อยหรือความรู้สึกปวดเมื่อวิตถัมภนวาโยธาตุปรากฏ เป็นต้น ส่วนวาโยธาตุที่มีลักษณะเคลื่อนไหวเรียกว่า สมірณวาโย เป็นธรรมชาติที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกับตนเคลื่อนไหวไปมาได้ เช่น การเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ การถ่ายสิ่งโสโครกออกจากร่างกาย เป็นต้น^{๓๘} สำหรับในร่างกายมนุษย์ อุปาทินนกรุปเฉพาะตนที่แสดงลักษณะวาโยธาตุที่มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน คือลมที่ตีขึ้นเบื้องบนแล้วทำให้อาเจียน เป็นต้น ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ คือลมกดลงเบื้องต่ำที่น่าอุจจาระ

^{๒๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒.

^{๓๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถร), หน้า ๖๐๘.

^{๓๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๕๖/๒๓๔.

^{๓๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๖๗.

^{๓๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๐๓/๓๓๒.

^{๓๔} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๖๘.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๐.

^{๓๖} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๔/๓๓๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๐๔/๓๓๔.

^{๓๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๐๕/๓๓๕.

^{๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๖๙.

และปัสสาวะออกมา เป็นต้น ลมในท้อง คือลมภายนอกลำไส้ใหญ่ทั้งหลาย ลมในลำไส้ คือลมภายในลำไส้ใหญ่ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ คือลมที่เกิดเพราะการงอเข้าและเหยียดออกเป็นต้น ซึ่งจะเข้าไปสู่อวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกายทั้งหมดตามแนวแห่งข่ายเส้นเอ็น ลมหายใจเข้า คือลมในจมูกที่เข้าข้างใน และลมหายใจออก คือลมในจมูกที่ออกข้างนอก หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นที่เป็นของเฉพาะตนที่เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา^{๓๙}

๒) อุปาทายรูป

อุปาทายรูป หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด หรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง^{๔๐} และสามารถจัดเป็นหมวดหมู่ได้ ๑๐ หมวด^{๔๑} ดังนี้

(๑) ประสาททั้ง ๕ ได้แก่ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท มีสภาพใสและสามารถรับอารมณ์เฉพาะของตนได้

(๒) วิสยรูป หรือรูปที่เป็นอารมณ์ของจิต เป็นเจตสิกที่เกิดในทวารทั้ง ๖ หรือโคจรรูป (รูปที่เป็นที่โคจรแห่งจิต เจตสิกที่เกิดในทวารทั้ง ๖^{๔๒}) มี ๔ อย่าง ได้แก่ อารมณ์ ๔ คือ รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ (ส่วนโณภูมิจารมณ์ ๓ คือ ปฐวีโณภูมิจารมณ์ เตโชโณภูมิจารมณ์ วาโยโณภูมิจารมณ์ ไม่นับเข้าในอุปาทายรูป เพราะคือมหาภูตรูป ๓ ประการ ได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุนั่นเอง^{๔๓})

(๓) ภาวรูป มี ๒ อย่าง คือ อิตถินทรีย์ (ความเป็นหญิง) ได้แก่ ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายประจำเพศหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ของสตรี และปฐินทรีย์ (ความเป็นชาย) ได้แก่ ทรวดทรงชาย เครื่องหมายประจำเพศชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของบุรุษ^{๔๔}

(๔) หทัยรูปหรือหทัยวัตถุ มี ๑ อย่าง คือ รูปที่เกิดอยู่ในหัวใจ และเป็นที่ยึดเกิดของจิตและเจตสิกทั้งหลาย (เป็นมตฺติในคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก^{๔๕})

(๕) ชีวิตรูปหรือชีวิตินทรีย์ มี ๑ อย่าง คือ รูปที่รักษากัมมชรูปทั้งหลาย^{๔๖}

(๖) อาหารรูป มี ๑ อย่าง คือ รูปที่นำให้อาหารชรูปเกิด^{๔๗}

^{๓๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๐๕/๓๓๕, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๖๐๘ – ๖๐๙.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๒๑ – ๗๓๐, พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ – ๒ – ๖, หน้า ๖๑ – ๘๐.

^{๔๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ – ๒ – ๖, หน้า ๖๑.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

^{๔๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๑๖/๒๑๖.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๐.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๑๘/๒๑๖.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๔๒/๒๑๙.

(๗) ปริจเฉทรูปหรืออากาศรูป มี ๑ อย่าง คือ ช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปกลาปต่อรูปกลาป

(๘) วิญญูตรูป มี ๒ อย่าง คือ กายวิญญูติ ได้แก่ การแสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย และวจีวิญญูติ ได้แก่ การแสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจา^{๔๘}

(๙) วิการรูป มี ๓ อย่าง คือ รูปสหุตา ได้แก่ ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้าของรูป รูปมฤตา ได้แก่ ความอ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้างของรูป และรูปกัมมัณฺญูตา ได้แก่ ความควร กิริยาที่ควร และภาวะที่ควรแก่การงานของรูป^{๔๙}

(๑๐) ลักขณรูป มี ๔ อย่าง คือ อุปจยรูป ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งรูป^{๕๐} ความเกิดขึ้นครั้งแรกและเกิดขึ้นครั้งหลังๆ จนครบรูปที่ควรเกิดขึ้นได้^{๕๑} สันตติรูป ได้แก่ ความเกิดขึ้นสืบต่อกันของรูป^{๕๒} ชรตารูป ได้แก่ ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์แห่งรูป และอนิจจตารูป ได้แก่ ความสั้น ความเสื่อม ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรายแห่งรูป^{๕๓}

จากเนื้อความในคัมภีร์และตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า รูปชั้นร์ หมายถึง องค์ประกอบฝ่ายรูปธรรมและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย รวมตลอดถึงรูปธรรมและพฤติกรรมของทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นธรรมชาติที่มีความสลายไปหรือไหม้ไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลายเป็นลักษณะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) มหาภูตรูปหรือเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ธาตุ” เป็นรูปที่เป็นที่อาศัยเกิดของอุปาทายรูป มีลักษณะเป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะและโดยสัณฐานของตน และเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกประเภททั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต มี ๔ อย่าง ได้แก่ ปฐวีธาตุหรือธาตุดิน อาโปธาตุหรือธาตุน้ำ เตโชธาตุหรือธาตุไฟ และวาโยธาตุหรือธาตุลม และ (๒) อุปาทายรูป เป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง ได้แก่ ประสาทรูปหรือเครื่องรับอารมณ์ ๕ วิสยรูปหรือรูปที่เป็นอารมณ์ของจิต ๔ ภาวรูปหรือรูปที่แสดงความเป็นหญิงความเป็นชาย ๒ หทัยรูปหรือหทัยวัตถุ ๑ ชีวิตรูป (ชีวิตินทรีย์) หรือภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ ๑ อาหารรูปหรืออาหารที่กินแล้วเกิดเป็นโอชา ๑ ปริจเฉทรูปหรืออากาศรูป ๑ วิญญูตรูปหรือการแสดงให้รู้ความหมาย ๒ วิการรูปหรือความแปรผันแห่งรูป ๓ และลักขณรูปหรือความเกิด ความสืบต่อ และความดับแห่งรูป ๔

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๒๒/๒๑๗.

^{๔๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๓๒/๒๑๘.

^{๕๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๓๔/๒๑๘.

^{๕๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๗๙.

^{๕๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๓๖/๒๑๘.

^{๕๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๔๐/๒๑๙.

๒.๒.๒ เวทนาขันธ

เวทนาขันธ หมายถึง เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้^{๕๔} คำว่า “เวทนา” หมายถึง การเสวยอารมณ์^{๕๕} หรือสภาวะเสวยอารมณ์ ได้แก่ เสวยอารมณ์สุข อารมณ์ทุกข์ อารมณ์ไม่สุขไม่ทุกข์^{๕๖} เป็นส่วนที่เป็นนามธรรม^{๕๗} และโดยลักษณะจะมีสภาพอย่างเดียว คือ การเสวยรสของอารมณ์^{๕๘} ที่เกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ถูกใจ ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวด หรือไม่ก็เฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งที่มีความสำคัญมาก เพราะเป็นสิ่งที่มุ่งประสงค์ เสาะแสวง (สุขเวทนา) และเป็นสิ่งที่เกลียดกลัว เลี่ยงหนี (ทุกขเวทนา) สำหรับสัตว์ทั้งหลายเมื่อมีการรับรู้เกิดขึ้นแต่ละครั้ง อีกทั้งเป็นข้อต่อหรือเป็นทางแยกที่ชี้แนะหรือส่งแรงผลักดันแก่องค์ธรรมอื่นว่าจะดำเนินไปในทางใด อย่างไร เช่น ถ้ารับรู้อารมณ์ใดแล้ว สุขสบายก็จะกำหนดหมายอารมณ์นั้นมาก และคิดปรุงแต่ง เพื่อให้ได้อารมณ์นั้นมาเสพเสวยต่อไปอีก เป็นต้น^{๕๙}

เวทนาหรือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ เป็น ๑ ในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่เกิดดับพร้อมกับจิตและสามารถประกอบกับจิตได้ทั่วไปทั้งหมด^{๖๐} ในเจตสิก ๕๒^{๖๑} ซึ่งตามแนวอภิธรรมจำแนกออกได้เป็นหลายหมวด หมวดละหลายแบบ^{๖๒} แต่โดยแนวพระสูตรจะจำแนกออกเป็นประเภทต่างๆ หลายประการ ได้แก่ ๒ ประการ ๓ ประการ ๕ ประการ ๖ ประการ ๑๘ ประการ ๓๖ ประการ และ ๑๐๘ ประการ^{๖๓} โดยนัยต่างๆ ดังนี้

๑) จำแนกออกเป็น ๒ ประการ ตามทางรับรู้อารมณ์ ได้แก่ กายิกเวทนาหรือเวทนาทางกาย และเจตสิกเวทนาหรือเวทนาทางใจ^{๖๔}

^{๕๔} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ – ๖๗, ดุราลัยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘ – ๑๓/๔ – ๖.

^{๕๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๙/๒๓๕.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐.

^{๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖๓/๒๔๖.

^{๕๘} พระพุทธโสมเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๔๖.

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๙.

^{๖๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ – ๒ – ๖**, หน้า ๓๑.

^{๖๑} ดุราลัยละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ – ๒ – ๖**, หน้า ๒๙.

^{๖๒} ดุราลัยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๔ – ๖๑/๒๒ – ๔๒.

^{๖๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๖๗/๒๙๕, ๒๗๐/๓๐๒.

^{๖๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔ – ๒๗๖.

๒) จำแนกออกเป็น ๓ ประการ ตามสภาวะธรรมหรือความรู้สึกของอารมณ์ ได้แก่ สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์) อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกสุขที่ไม่ใช่ทุกข์ก็ไม่ใช่)^{๖๕} หรือเรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา^{๖๖} นอกจากนี้ยังแบ่งออกได้เป็น ๓ ตามชาติ ได้แก่

(๑) กุศลเวทนาหรือเวทนาที่เป็นกุศล เป็นเวทนาที่เกิดจากกุศลมูล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ โอมหะ

(๒) อกุศลเวทนาหรือเวทนาที่เป็นอกุศล เป็นเวทนาที่เกิดจากอกุศลมูล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ

(๓) อัปยาคฤตเวทนาหรือเวทนาที่เป็นอัปยาคฤต เป็นเวทนาที่ไม่ได้เกิดจากทั้ง กุศลมูลและอกุศลมูล^{๖๗}

๓) จำแนกออกเป็น ๕ ประการ ตามสภาวะธรรมหรือความรู้สึกของอารมณ์ ได้แก่ สุขินทรีย์ (อินทรีย์คือสุขเวทนา) ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์คือทุกข์เวทนา) โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา) โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา) อุpekขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา)^{๖๘}

๔) จำแนกออกเป็น ๖ ประการ ตามทางรับรู้อารมณ์ที่เกิดจากการกระทบอารมณ์ ได้แก่ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส (สัมผัสทางตา) เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส (สัมผัสทางหู) เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส (สัมผัสทางจมูก) เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส (สัมผัสทางลิ้น) เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส (สัมผัสทางกาย) และเวทนาที่เกิดจากมนโสัมผัส (สัมผัสทางใจ)^{๖๙}

๕) จำแนกออกเป็น ๑๘ ประการ ตามสภาวะธรรมหรือความรู้สึกของอารมณ์ ๓ ประการ ได้แก่ โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา ที่เกิดจากการกระทบอารมณ์ ตามทางการรับรู้ ๖ ประการ ได้แก่ การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และการสัมผัสทางใจ ($3 \times 6 = 18$)^{๗๐}

^{๖๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๙ – ๒๕๓/๒๗๐ – ๒๗๒, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๗ – ๒๖๗/๒๘๒ – ๒๘๔, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒.

^{๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๒.

^{๖๗} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาทสภมหาเถร), หน้า ๗๗๑, นันทพล วิจารณ์โกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖.

^{๖๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓.

^{๖๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๐๓.

^{๗๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓, นันทพล วิจารณ์โกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖.

๖) จำแนกออกเป็น ๓๖ ประการ ตามสภาวะธรรมหรือความรู้สึกของอารมณ์ ๓ ประการ และตามทางรับรู้อารมณ์ ๖ ประการ แล้วแยกออกเป็นแบบเคหสิต (อิงเรือน) และเนกขัมมสิต (อิงเนกขัมมะ) ($๑๘ \times ๒ = ๓๖$)^{๗๑}

๗) จำแนกออกเป็น ๑๐๘ ประการ ตามสภาวะธรรมหรือความรู้สึกของอารมณ์ ๓ ประการ และตามทางรับรู้อารมณ์ ๖ ประการ ($๓ \times ๖ = ๑๘$) แล้วแยกออกเป็นแบบเคหสิต (อิงเรือน) และเนกขัมมสิต (อิงเนกขัมมะ) ($๑๘ \times ๒ = ๓๖$) จากนั้นก็แยกออกไปอีกตามกาล ๓ กาล คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน ($๓๖ \times ๓ = ๑๐๘$)^{๗๒}

แต่โดยทั่วไปแล้วจะแบ่งออกเป็น ๓ แบบ ดังนี้

๑) แบบแบ่งออกเป็น ๓ ประการ คือ การเสวยอารมณ์สุข (ทางกายหรือทางใจ) อารมณ์ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจ) และอารมณ์ทุกขมสุข (ไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉยๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา)

๒) แบบแบ่งออกเป็น ๕ ประการ คือ การเสวยอารมณ์สุข (ทางกาย) อารมณ์ทุกข์ (ทางกาย) อารมณ์โสมนัส (ดีใจ) อารมณ์โทมนัส (เสียใจ) และอารมณ์อุเบกขา (ความวางเฉย)

๓) แบบแบ่งออกเป็น ๖ ประการตามที่เกิด คือ การเสวยอารมณ์ที่เกิดจากสัมผัสทางจักขุ (ตา) ทางโสต (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวนา (ลิ้น) ทางกาย และทางมโน (ใจ)^{๗๓}

จากเนื้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า เวทนาขันธ หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรมที่มีธรรมชาติการเสวยอารมณ์หรือการเสพรสของอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นลักษณะ ทั้งที่เป็นไปในร่างกายตลอดรวมทั้งทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย และทั้งที่เป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบัน สามารถแบ่งออกได้เป็นหลายประเภท แต่โดยทั่วไปแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ๓ แบบ คือ (๑) แบบแบ่งออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่ การเสวยอารมณ์สุข อารมณ์ทุกข์ อารมณ์ไม่สุขไม่ทุกข์หรือบางทีเรียกว่า อุเบกขา (๒) แบบแบ่งออกเป็น ๕ ประการ ได้แก่ การเสวยอารมณ์สุข อารมณ์ทุกข์ อารมณ์โสมนัส (ดีใจ) อารมณ์โทมนัส (เสียใจ) และอารมณ์อุเบกขา (ความวางเฉย) (๓) แบบแบ่งออกเป็น ๖ ประการตามที่เกิด คือ การเสวยอารมณ์ที่เกิดจากสัมผัสทางจักขุ (ตา) ทางโสต (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวนา (ลิ้น) ทางกาย และทางมโน (ใจ)

^{๗๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓ - ๓๐๔.

^{๗๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๔.

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๐.

๒.๒.๓ สัญญาขันธ

สัญญาขันธ หมายถึง สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้^{๗๔} คำว่า สัญญา หมายถึง ธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ^{๗๕} หรือเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์^{๗๖} เป็นส่วนนามธรรม^{๗๗} ได้แก่ ความกำหนดได้หรือหมายรู้ คือกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ (ความนึกคิด) อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรู้ต่างๆ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้^{๗๘} ตัวอย่างเช่น เมื่อแรกได้กลิ่นหอมของดอกมะลิและได้รับทราบโดยบัญญัติว่า สภาวะกลิ่นหอม นั้น เรียกว่า กลิ่นดอกมะลิ ก็จะมีการหมายรู้หรือจำสภาวะดังกล่าวไว้ว่าเป็นกลิ่นหอมของดอกมะลิ ต่อมาเมื่อได้กลิ่นนั้นอีก ก็จำได้ว่าเป็นกลิ่นหอมของดอกมะลิ ซึ่งเป็นลักษณะการหมายรู้อารมณ์ไว้และจำได้ เรียกว่า สัญญา

สัญญา เป็น ๑ ในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่เกิดดับพร้อมกับจิตและสามารถประกอบกับจิตได้ทั่วไปทั้งหมด^{๗๙} ในเจตสิก ๕๒^{๘๐} ตามแนวอภิธรรม แบ่งออกเป็นหลายหมวดหมวดละหลายแบบ^{๘๑} แต่โดยทั่วไป สามารถแบ่งออกตามการรับรู้ได้เป็น ๖ คือ

รูปสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ เช่น ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น

สัทสัญญา ความหมายรู้เสียง เช่น ดัง เบา ทุ่ม แหลม เป็นต้น

คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น เช่น หอมเหม็น เป็นต้น

รสสัญญา ความหมายรู้รส เช่น หวาน เปรี้ยว ขม เป็นต้น

โผฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่น อ่อน แข็ง หยาบ ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น

ฉัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่น งาม น่าเกลียด เทียง ไม่เทียง เป็นต้น^{๘๒}

จากเนื้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า สัญญาขันธ หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรม ที่เป็นธรรมชาติ ความกำหนดรู้หรือหมายรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรู้ได้ โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ เป็นลักษณะ ทั้งที่เป็นไปในร่างกายตลอดรวมทั้งทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย

^{๗๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ - ๖๗, ดุราลัยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔ - ๑๘/๗ - ๑๐.

^{๗๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๔๗ - ๗๔๘.

^{๗๖} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๓๑.

^{๗๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖๓/๒๔๖.

^{๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๖.

^{๗๙} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๓๑.

^{๘๐} ดุราลัยละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖, หน้า ๒๙.

^{๘๑} ดุราลัยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒ - ๙๑/๔๒ - ๖๐.

^{๘๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๐.

และทั้งที่เป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ซึ่งโดยทั่วไปสามารถแบ่งออกได้เป็น ๖ ประการ ตามสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ รูปสัญญา คือความหมายรูปรูป สัทสัญญา คือความหมายรู้เสียง คันธสัญญา คือความหมายรู้กลิ่น รสสัญญา คือความหมายรู้รส โผฏฐัพพสัญญา คือความหมายรู้สัมผัสทางกาย และธัมมสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์ทางใจ

๒.๒.๔ สังขารขันธ

สังขารขันธ หมายถึง สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้^{๘๓} คำว่า สังขาร หมายถึง ธรรมชาติที่มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะ^{๘๔} เป็นส่วนนามธรรม^{๘๕} ที่เป็นองค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนา ซึ่งเป็น ๑ ใน ๗ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ที่เกิดดับพร้อมกับจิต และสามารถประกอบกับจิตได้ทั่วไปทั้งหมด^{๘๖} ในเจตสิก ๕๒^{๘๗} เป็นตัวนำ^{๘๘} แต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือแบบกลางๆ ประชุมแต่งการนึกคิดและการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่างๆ อันเป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฐิ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น^{๘๙}

ตามหลักอภิธรรมซึ่งแบ่งเจตสิกออกเป็น ๕๒ เมื่อนำมาเทียบกับการแบ่งแบบ ขันธ ๕ เจตสิกซึ่งได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขารนั้น จะเป็นเวทนา ๑ สัญญา ๑ ที่เหลืออีก ๕๐ เป็นสังขารทั้งหมด ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ ดังนี้

๑) อัญญสมานาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เข้าได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว มี ๑๑ (ปกติมี ๑๓ แต่เพราะเวทนาและสัญญา เป็นเจตสิกในหมวดนี้ จึงเหลือ ๑๑) แบ่งออกเป็น ๒ คือ

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง มี ๕ คือ ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา (สมาธิ) ชีวิตินทรีย์ มนสิการ (เว้นเวทนาและสัญญา)

(๒) ปกิณณกเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตได้ทั่วไป ทั้งฝ่ายดีฝ่ายชั่วแต่ไม่ตายตัว มี ๖ คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ (ความปักใจ) วิริยะ ปิติ ฉันทะ

^{๘๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ - ๖๗, ดุราลัยละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔ - ๑๘/๗ - ๑๐.

^{๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๔๘.

^{๘๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๗, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖๓/๒๔๖.

^{๘๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๓๑.

^{๘๗} ดุราลัยละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๒๙.

^{๘๘} **สังขาร** คือ เจตนา ๖ ประการ ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงรูป) สัทสัญญาเจตนา (ความจำนงเสียง) คันธสัญญาเจตนา (ความจำนงกลิ่น) รสสัญญาเจตนา (ความจำนงรส) โผฏฐัพพสัญญาเจตนา (ความจำนงโผฏฐัพพะ) ธัมมสัญญาเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ์) ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๔.

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๖.

๒) อกุศลเจตสิก มี ๑๔ คือ

(๑) อกุศลสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง มี ๔ ได้แก่ โมหะ อหิริกะ โอนัตตปปะ และอุทธัจจะ

(๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตที่เป็นอกุศลแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง มี ๑๐ ได้แก่ โลภะ ทิณฺณิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกัจจะ ถีนะ มัทธะ และวิจิกิจฉา

๓) โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกดีงามที่เกิดกับจิตที่เป็นกุศลและอัปายากฤต มี ๒๕ คือ

(๑) โสภณสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตที่ดีงามทุกดวง มี ๑๙ ได้แก่ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ (เมตตา) ตตฺตรมฺมฉัตตตา (บางที่เรียกอุเบกขา) กายปัสสัทธิ (ความสงบแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัญญูตา จิตตกัมมัญญูตา กายปาคุญญูตา (ความคล่องแคล่วแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตปาคุญญูตา กายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งนามกายคือกองเจตสิก) จิตตชุกตา

(๒) ปกิณณกโสภณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตฝ่ายดีงามแต่ไม่ตายตัวทุกครั้ง มี ๖ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (รวมเรียกว่า วีรติเจตสิก ๓) กรุณา มุทิตา (เรียกรวมกันว่า อัปมัญญาเจตสิก ๒) และปัญญา^{๙๐}

จากเนื้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า สังขารชั้นนี้ หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรม ที่เป็นธรรมชาติซึ่งมีการประสมเจตสิกที่มีเจตนาเป็นตัวนำเป็นลักษณะ แต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือแบบกลางๆ ประดุจแต่งการนึกคิดและการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่างๆ อันเป็นที่มาของกรรม จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ สังขารที่เป็นอัญญสมานาเจตสิก (เข้าได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว) สังขารที่เป็นอกุศลเจตสิก (ฝ่ายชั่ว) และสังขารที่เป็นโสภณเจตสิก (ฝ่ายดีงาม)

๒.๒.๕ วิญญาณชั้นนี้

วิญญาณชั้นนี้ หมายถึง วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้^{๙๑} คำว่า วิญญาณ หมายถึง ธรรมชาติที่มีการรู้แจ้งเป็นลักษณะ^{๙๒} เป็นส่วนนามธรรม^{๙๓} ที่ป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และความรู้อารมณ์ทางใจ^{๙๔}

^{๙๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, หน้า ๓๑ - ๓๕, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๐ - ๓๑.

^{๙๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖ - ๖๗, **ดูรายละเอียดใน** อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔ - ๑๘/๗ - ๑๐.

^{๙๒} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๗๓๔.

^{๙๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖๓/๒๔๖.

^{๙๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๘/๑๓๘, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๖.

ตามแนวอภิธรรม เรียกว่าวิญญานชั้นทั้งหมดว่า “จิต” และจำแนกจิตออกเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ดังนี้

๑) จำแนกตามภูมิหรือระดับของจิต เป็น กามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ (แยกพิสดารเป็น ๔๐)

๒) จำแนกโดยคุณสมบัติ เป็น อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิบากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) กิริยาจิต ๒๐

แต่โดยทั่วไปแล้ว สามารถแบ่งตามทางที่เกิดได้เป็น ๕ คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน ซึ่งแปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ^{๙๕}

จากเนื้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า วิญญานชั้น หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรมที่มีลักษณะเป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ จำแนกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ จำแนกตามภูมิหรือระดับของจิต จำแนกตามคุณสมบัติ และจำแนกออกตามทางที่เกิด

๒.๒.๖ สรุป

สรุปความว่า ชั้น ๕ เป็นองค์ประกอบของชีวิต ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญานชั้นที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นตามกระบวนการธรรมชาติของชีวิต ซึ่งสามารถแยกออกได้เป็นส่วนที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม โดยมีความหมายและแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ได้ดังนี้

ส่วนที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ รูปชั้น

- รูปชั้น หมายถึง องค์ประกอบฝ่ายรูปธรรมและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย รวมตลอดถึงรูปธรรมและพฤติกรรมของทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ มหาภูตรูปหรือเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ธาตุ” เป็นรูปที่เป็นที่อาศัยเกิดของอุปาทายรูป เป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกประเภททั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต มี ๔ อย่าง ได้แก่ ปรฐวิธาตุหรือธาตุดิน อาโปธาตุหรือธาตุน้ำ เตโชธาตุหรือธาตุไฟ และวาโยธาตุหรือธาตุลม และอุปาทายรูป เป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดหรือรูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง ได้แก่ ประสาทรูปหรือเครื่องรับอารมณ์ ๕ วิสยรูปหรือรูปที่เป็นอารมณ์ของจิต ๔ กาวรูปหรือรูปที่แสดงความเป็นหญิงความเป็นชาย ๒ หทัยรูปหรือหทัยวัตถุ ๑ ชีวิตรูป (ชีวิตินทรีย์) หรือภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ ๑ อาหารรูปหรืออาหารที่กินแล้วเกิดเป็นโอชา ๑ ปริจเฉทรูปหรืออากาศรูป ๑ วิญญัตติรูปหรือการแสดงให้รู้ความหมาย ๒ วิการรูปหรือความแปรผันแห่งรูป ๓ และลักษณะรูปหรือความเกิดดับความสืบทอดความดับแห่งรูป ๔

ส่วนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญานชั้น

- เวทนาชั้น หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรม ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นการเสวยอารมณ์หรือการเสพสของอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นไปในร่างกาย

^{๙๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, หน้า ๓๑.

ตลอดรวมทั้งทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย ทั้งที่เป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบัน สามารถแบ่งออกได้เป็นหลายประเภท ได้แก่ ประเภทที่แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ๓ ประการ ๕ ประการ ๖ ประการ ๑๘ ประการ ๓๖ ประการ และ ๑๐๘ ประการ แต่โดยทั่วไปแล้ว แบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ๓ แบบ คือ แบบแบ่งออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่ การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ หรือบางทีเรียกว่า อุเบกขา แบบแบ่งออกเป็น ๕ ประการ ได้แก่ การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ โสมนัส (ดีใจ) โทมนัส (เสียใจ) และอุเบกขา (ความวางเฉย) และแบบแบ่งออกเป็น ๖ ประการ ตามที่เกิดหรือตามการเสวยอารมณ์ที่เกิดจากสัมผัสทางจักขุ (ตา) ทางโสต (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวนา (ลิ้น) ทางกาย และทางมโน (ใจ)

- สัญญาขันธ์ หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรม ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นความกำหนดรู้หรือหมายรู้อารมณ์หรือเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรู้ได้โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ทั้งที่เป็นไปในร่างกายตลอดรวมทั้งทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย และทั้งที่เป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยทั่วไปแบ่งออกได้เป็น ๖ ประการ ตามสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ รูปสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์รูป สัททสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์เสียง คันธสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์กลิ่น รสสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์รส โผฏฐัพพสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์สัมผัสทางกาย และธัมมสัญญา คือความหมายรู้อารมณ์ทางใจ

- สังขารขันธ์ หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรม ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นการประสมเจตสิกที่มีเจตนาเป็นตัวนำ ตกแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือแบบกลางๆ ประชุมแต่งการนึกคิดและการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่างๆ อันเป็นที่มาของกรรม แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สังขารที่เป็นอัญญาสมานาเจตสิกเข้าได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว สังขารที่เป็นอกุศลเจตสิก (ฝ่ายชั่ว) และสังขารที่เป็นโสภณเจตสิก (ฝ่ายดีงาม)

- วิญญาณขันธ์ หมายถึง องค์ประกอบหรือส่วนแห่งนามธรรม ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ สามารถจำแนกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ จำแนกตามภูมิหรือระดับของจิต จำแนกตามคุณสมบัติ และจำแนกออกตามทางที่เกิด

ขันธ์ ๕ ประการที่เป็นไปภายในกายตน และทุกสรรพสิ่งภายนอกเหล่านี้ มีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะขันธ์ ๕ ในส่วนที่เป็นไปภายในกายตน เพราะเป็นส่วนประกอบที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันเป็นชีวิตซึ่งเป็นตัวทุกข์และทำให้สร้างกรรมและเวียนว่ายอยู่ไม่รู้จบ แต่เพื่อความพ้นจากทุกข์ หลุดพ้นจากขันธ์ ๕ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายในวัฏฏะอีก พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกบางรูปในสมัยพุทธกาลจึงสอนธรรมเกี่ยวกับขันธ์ ๕ ไว้เป็นอันมาก

๒.๓ การพิจารณาขันธ์ ๕ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

เพื่อการเรียนรู้และทำความเข้าใจเรื่องขันธ์ ๕ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม ในการศึกษาเรื่องขันธ์ ๕ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จึงกำหนดหัวข้อการศึกษาออกเป็น ๒ ประการ คือ (๑) การพิจารณาขันธ์ ๕ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก (๒) แนวทางการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขันธ์ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๓.๑ การพิจารณาชั้น ๕ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ตามที่ได้ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้นตลอดพระชนม์ชีพ^{๙๖} ดังนั้น ธรรมเกี่ยวกับชั้น ๕ ซึ่งเป็นตัวทุกข์จึงปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นจำนวนมาก และได้มีการรวบรวมไว้โดยบริบทต่างๆ ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เป็นจำนวนถึง ๗๑๖ สูตร และในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนหรือพระอริยสาวกสอนบุคคลทั้งหลายเกี่ยวกับการพิจารณาชั้น ๕ โดยไม่รวมพระสูตรที่มีเนื้อหาซ้ำกันที่ปรากฏในคัมภีร์เล่มเดียวกันและในคัมภีร์เล่มอื่น และมีเนื้อความปรากฏชัดเจนว่า “ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ ทั้งหลายทั้งหมดไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” ได้เป็นจำนวน ๕๗ สูตร^{๙๗} และเนื่องจาก โดยปกติแล้วหน้าที่ของภิกษุคือ การปฏิบัติธรรมเพื่อการบรรลุธรรม แต่โดยนัยแห่งหน้าที่ดังกล่าวนี้ ก็ไม่ได้หมายความว่า ภรรวาสจะไม่สามารถปฏิบัติธรรมเพื่อการบรรลุธรรมได้ ในการวิจัยครั้งนี้ จึงแบ่งหัวข้อการศึกษาการพิจารณาชั้น ๕ ในพระไตรปิฎกออกเป็น พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ภิกษุ (นักบวช) และพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ภรรวาส

๒.๓.๑.๑ พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ภิกษุ (นักบวช)

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนหรือพระอริยสาวกสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ภิกษุสามารถแบ่งออกเป็นพระสูตรที่ตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ ล้วน และพระสูตรที่ตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ โดยเกี่ยวข้องกับหมวดธรรมอื่น ดังนี้

๑) พระสูตรที่ตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ ล้วน

พระสูตรที่ตรัสสอนให้ภิกษุพิจารณาชั้น ๕ ล้วน มีทั้งตรัสสอนแก่ภิกษุทั้งหลายตัวอย่างเช่น ทุติยอุปาทาปริตัสสสูตร ยทนิจสูตร ยิงทุกขสูตร และยทนต์ตาสสูตร อนิจจสูตรและทุติยอนิจจสูตร และตรัสสอนแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ราชสูตร อาเนนทสูตร ซึ่งมีเนื้อความโดยสรุปดังนี้

ทุติยอุปาทาปริตัสสสูตร ว่าด้วยความสะดุ้งเพราะถ้อยคำ สุตที่ ๒

พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ยึดติดอยู่ด้วยสัkkายทิฏฐิ ๒๐ และถ้อยคำชั้น ๕ “พิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าของเรา เราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นอัตตาของเรา” เมื่อชั้น ๕ แปรผันไป จึงสะดุ้งกลัว ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ ไม่ยึดติดอยู่ด้วยสัkkายทิฏฐิ ๒๐ และไม่ถ้อยคำชั้น ๕ พิจารณาเห็น “ชั้น ๕ ว่าไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อชั้น ๕ แปรผันไป จึงไม่สะดุ้งกลัว คือ ไม่โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส^{๙๘}

^{๙๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๗.

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ภาคผนวก ก. หน้า ๑๕๓ – ๑๗๓.

^{๙๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๖/๒๓ – ๒๔.

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อการละทุกข์ทั้งหลายว่า บุคคลผู้ไม่ได้สติ ยึดติดด้วยสัkkายะทิฏฐิ ๒๐ และเชื่อมั่นในชั้น ๕ จะพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าของเรา เราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นอัตตาของเรา เมื่อชั้น ๕ เปลี่ยนแปลงจึงเป็นทุกข์ ส่วนอริยสาวกผู้ได้สติ ไม่ยึดติดอยู่ด้วยสัkkายะทิฏฐิ ๒๐ และไม่เชื่อมั่นชั้น ๕ จะพิจารณาเห็นว่า ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อชั้น ๕ เปลี่ยนแปลงจึงไม่เป็นทุกข์

ยทนิจสูตร ยังทุกขสูตร และยทนต์ตาสูตร ว่าด้วยสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สติเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๙๙}

พระสูตรทั้ง ๓ นี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อความดับแห่งชั้น ๕ ว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สติเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

อนิจจสูตรและทุตติยอนิจจสูตร ว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยงสูตรที่ ๑ และสูตรที่ ๒

พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด (จากธาตุชั้น) และจิตที่คลายกำหนดนี้เองเป็นจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น และเพราะหลุดพ้นแล้วจึงตั้งมั่น สันโดษ ไม่สะดุ้ง ทุกข์ทั้งหลายก็จะดับไปเอง รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป แต่ในทุตติยอนิจจสูตร ทรงแสดงเพิ่มเติมตอนท้ายพระสูตรว่า เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอยู่อย่างนี้ การตามเห็นในอดีตก็จะมี การตามเห็นในอนาคตก็จะมี ความยึดมั่นอย่างแรงกล้าในชั้น ๕ ก็จะมี จิตก็คลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย^{๑๐๐}

พระสูตรทั้ง ๒ นี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ เพื่อความคลายกำหนดและหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วย

^{๙๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕ – ๑๗/๒๙ – ๓๐.

^{๑๐๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๖/๖๔.

ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนดจากธาตุชันธ และจิตที่คลายกำหนดนี้เองเป็นจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น และเพราะหลุดพ้นแล้ว ทุกข์ทั้งหลายก็จะดับไปเอง ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ส่วนในทุตติยอนิจสูตร ทรงแสดงเพิ่มเติมตอนท้าย พระสูตรว่า เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอยู่อย่างนี้ การตามเห็นในอดีตก็จะมี การตามเห็นในอนาคตก็จะมี ความยึดมั่นอย่างแรงกล้าในชันธ ๕ ก็จะไม่ มี จิตก็คลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย

ราธสูตร ว่าด้วยพระราธะ

พระราธะทูลถามพระพุทธเจ้าว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไร จึงไม่มีอหังการ (ทิฏฐิ) มมังการ (ตัณหา) และมานานุสัยในกายที่มีวิญญูณนี้ และในนิมิตภายนอกทั้งปวง พระพุทธเจ้า ตรัสตอบว่า เมื่อพิจารณาเห็นชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ตามทั้งหมดด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อบุคคลรู้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย^{๑๐๑}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชันธ ๕ เพื่อละตัณหา มานะ ทิฏฐิ แก่พระราธะ ด้วยการให้พิจารณาเห็นชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ทั้งหมด ด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา

อานันทสูตร ว่าด้วยพระอานนท์

พระอานนท์ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโดยย่อ เพื่อหลีกออกไป ประกอบความเพียรอยู่คนเดียว พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงไม่ควรพิจารณาเห็นว่า “ชันธ ๕ ของเรา เราเป็น ชันธ ๕ ชันธ ๕ เป็นอัตตาของเรา” เมื่อเป็นอย่างนั้น พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือ ละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตาม ทั้งหมดไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป^{๑๐๒}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชันธ ๕ แก่พระอานนท์ เพื่อนำไป ประกอบความเพียรว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น

^{๑๐๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๑/๑๑๑ - ๑๑๒.

^{๑๐๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๔/๒๕๐ - ๒๕๒.

อนัตตา จึงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ทั้งหมด ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

๒) พระสูตรที่ตรัสสอนการพิจารณาชันธ ๕ โดยเกี่ยวข้องกับหมวดธรรมอื่น

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้พิจารณาชันธ ๕ โดยเกี่ยวข้องกับหมวดธรรมอื่น หรือมีการแสดงธรรมก่อนการตรัสสอนการพิจารณาชันธ ๕ มีทั้งที่มีการยกอุปมาขึ้นประกอบและไม่มีการยกอุปมาขึ้นประกอบ และมีทั้งที่ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายและภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ชัชชนียสูตร ปิณโทลยสูตร ปุณณมสูตร ติสสสูตร นทีสูตร นวตสูตร เอตังมมสูตร ซึ่งมีเนื้อความโดยสรุปในแต่ละพระสูตร ดังนี้

ชัชชนียสูตร ว่าด้วยผู้ถูกเคี้ยวกิน

พระพุทธเจ้าตรัสว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมด เมื่อระลึกถึงชาติก่อนก็ระลึกถึงเฉพาะอุปาทานชันธ ๕ หรือระลึกถึงชันธใดชันธหนึ่งทั้งๆ ที่ชันธ ๕ มีชื่อเรียกตามสภาวะของมัน เช่น เรียกว่ารูป เพราะสลายไป เรียกว่า เวทนา เพราะเสวยอารมณ์ เรียกว่า สัญญา เพราะความจำได้ หมายถึงในสิ่งต่างๆ เรียกว่า สังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรม และเรียกว่า วิญญาณ เพราะรู้แจ้งอารมณ์ ส่วนพระอริยสาวกพิจารณาเห็นว่าตนถูกชันธ ๕ เคี้ยวกินมาแล้วแม้ในอดีต ปัจจุบัน และแม้ในอนาคตก็จะถูกเคี้ยวกินเช่นกัน จึงไม่มีความอาลัยชันธ ๕ ในอดีต ไม่ชื่นชมชันธ ๕ ในอนาคต และปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด และดับชันธ ๕ ในปัจจุบัน แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” ซึ่งทรงเรียกว่า เป็นการทำให้ชันธ ๕ พินาศ ไม่ก่อ ละทิ้ง ไม่ถือมั่น เรี่ยราย ไม่รวบรวมไว้ ทำให้หมดไหม้ และไม่ก่อให้เกิดไฟโพล่งขึ้น อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๓}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชันธ ๕ เพื่อทำชันธ ๕ ให้พินาศว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

^{๑๐๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๔/๑๒๐ - ๑๓๔.

ปิณโฑลยสูตร ว่าด้วยการเที่ยวบิณฑบาตเลี้ยงชีพ

พระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การที่ภิกษุผู้เลี้ยงชีพเป็นการกระทำที่ต่ำทราม ย่อมถูกชาวโลกด่าว่าเป็นผู้ขอทานเลี้ยงชีพ จากนั้นทรงแสดงจุดประสงค์ของการบวชว่า เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ทั้งมวล แต่ภิกษุนั้นกลับมีจิตยินดีในกาม มีจิตพยาบาท คิดประทุษร้าย หลงลืมสติ ไม่รู้สึกตัว จิตไม่ตั้งมั่น กระสับกระส่าย ไม่สำรวมอินทรี เป็นผู้เสื่อมจากโภคะของคฤหัสถ์ และไม่สามารถบำเพ็ญประโยชน์สำหรับความเป็นสมณะให้บริบูรณ์ได้ จากนั้นทรงแสดงกุศลวิตก ๓ ประการ คือ กามวิตก (ความตริกลงในกาม) พยาบาทวิตก (ความตริกลงในพยาบาท) และวิหิงสาวิตก (ความตริกลงในการเบียดเบียน) และวิธีดับอกุศลวิตกทั้ง ๓ ประการ ด้วยความมีจิตตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ประการ หรือเจริญอนิมิตตสมาธิ (สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต) จากนั้นทรงแสดงการพิจารณาเห็นในทวิภูฏี ๒ ประการ คือ ภาวทวิภูฏี (ความเห็นในภพ) และวิภาวทวิภูฏี (ความเห็นในวิภพ) ว่า การรู้ชัดว่า ยึดถือสิ่งใดอยู่ ที่จะไม่มิโทษนั้นไม่มี โดยทรงแสดงว่า การพิจารณาเห็นด้วยความยึดถือขั้น ๕ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย และเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยนี้เองจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมี ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ขั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ขั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขั้น ๕ ขั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๔}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาขั้น ๕ เพื่อความดับแห่งขั้น ๕ แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ขั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขั้น ๕ ขั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

ปุณณมสูตร ว่าด้วยพระธรรมเทศนาในคินดวจันท์เต็มดวง

ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำพระจันทร์เต็มดวง พระพุทธเจ้ามีภิกษุแวดล้อมตรัสตอบคำถามภิกษุรูปหนึ่งเกี่ยวกับขั้น ๕ ที่ลึกซึ้งยิ่งๆ ขึ้นไปโดยลำดับ ๑๐ ประการ ได้แก่ เรื่องขั้น ๕ เรื่องมูลเหตุแห่งขั้น ๕ เรื่องฉันทราคะ เรื่องชื่อของขั้น ๕ เรื่องเหตุปัจจัยแห่งการบัญญัติขั้น ๕ เรื่องสักกายะทวิภูฏี เรื่องเหตุไม่มีสักกายะทวิภูฏี เรื่องคุณ โทษ เครื่องสลัดออกจากขั้น ๕ เรื่องไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย เรื่องกรรมที่อนัตตากระทำถูกต้องอัตตา ดังนี้

๑. อุปาทานขั้น ๕ คือ (๑) รูปอุปาทานขั้น ๕ (อุปาทานขั้น ๕ คือรูป) (๒) เวทณูปาทานขั้น ๕ (อุปาทานขั้น ๕ คือเวทนา) (๓) สัญญูปาทานขั้น ๕ (อุปาทานขั้น ๕ คือสัญญา) (๔) สังขารูปาทานขั้น ๕ (อุปาทานขั้น ๕ คือสังขาร) (๕) วิญญาณูปาทานขั้น ๕ (อุปาทานขั้น ๕ คือวิญญาณ)

^{๑๐๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๕ - ๑๒๙.

๒. มูลเหตุของอุปาทานชั้น ๕ ประการ คือฉันทราคะ และฉันทราคะในอุปาทานชั้น ๕ เป็นตัวอุปาทาน

๓. อุปาทานชั้น ๕ ประการ มีได้เพราะความปรารถนาชั้นทั้ง ๕ ประการ

๔. เหตุที่ชื่อว่าชั้น เพราะคือ ชั้น ๕ ประการ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้

๕. เหตุที่ทำให้รูปปรากฏ คือ มหาภูตรูป ๔ เหตุที่ทำให้เวทนาปรากฏ คือ ผัสสะ เหตุที่ทำให้สัญญาปรากฏ คือ ผัสสะ เหตุที่ทำให้สังขารปรากฏ คือ ผัสสะ และเหตุที่ทำให้วิญญาณปรากฏ คือ นามรูป

๖. สักกายะภิกขุ เกิดขึ้นได้เพราะ ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็น ไม่ฉลาดในธรรม ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะและของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นอดีต พิจารณาเห็นอดีตว่ามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอดีต และพิจารณาเห็นอดีตในชั้น ๕

๗. สักกายะภิกขุ เกิดขึ้นไม่ได้เพราะ เป็นผู้ได้สติบ ได้เห็น ฉลาดในธรรม ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะและของสัตบุรุษ ไม่พิจารณาเห็นชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นอดีต ไม่พิจารณาเห็นอดีตว่ามีชั้น ๕ ไม่พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอดีต และไม่พิจารณาเห็นอดีตในชั้น ๕

๘. สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยชั้น ๕ เกิดขึ้นเป็นคุณของชั้น ๕ สภาพของชั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นโทษของชั้น ๕ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะและเป็นที่ละฉันทราคะในชั้น ๕ เป็นเครื่องสลัดออกจากชั้น ๕

๙. บุคคลผู้ไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย คือบุคคลผู้พิจารณาเห็นชั้น ๕ ทั้งหมด ได้แก่ รู้อย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งที่เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา”

๑๐. ทรงตอบคำถามที่เกิดขึ้นในใจของภิกษุที่คิดว่า เมื่อชั้น ๕ เป็นอนัตตา กรรมที่ถูกอนัตตากระทำจะต้องอดตาได้อย่างไร ด้วยการตรัสว่า พระองค์ทรงได้แนะนำธรรมเหล่านั้นไว้แล้ว แต่ก็เป็นไปได้ที่โมฆบุรุษผู้ไม่รู้แจ้งในพระธรรมวินัยได้ตกอยู่ในอำนาจของอวิชชา มีใจถูกตัณหาครอบงำจะคิดเช่นนั้น แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๕}

^{๑๐๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๔ - ๑๔๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๕ - ๙๐/๙๖ - ๑๐๔.

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับขันธ ๕ มูลเหตุแห่งขันธ ๕ ฉันทราคะ ชื่อของขันธ ๕ เหตุปัจจัยแห่งการบัญญัติขันธ ๕ สักกายทิฐิ เหตุไม่มีสักกายะทิฐิ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕ การไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย กรรมที่อนัตตากระทำถูกต้อง อตฺตา และตรัสสอนให้พิจารณาขันธ ๕ เพื่อความดับแห่งขันธ ๕ ว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

ติสสสูตร ว่าด้วยพระติสสะ

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจากภิกษุทั้งหลายว่า พระติสสะไม่ยินดีในการประพฤติพรหมจรรย์และมีความสงสัยในธรรม พระพุทธเจ้าจึงรับสั่งให้พระติสสะมาเข้าเฝ้าแล้วทรงแสดงธรรมให้ฟังว่า ผู้ที่ยังไม่หมดความกำหนัดในขันธ ๕ เมื่อขันธ ๕ แปรผันเป็นอย่างอื่นก็เกิดโศกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ส่วนผู้หมดความกำหนัดจะไม่เป็นเช่นนั้น แล้วตรัสสอนว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ขันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

จากนั้นทรงแสดงหนทางไปสู่พระนิพพานด้วยการยกอุปมาขึ้นเปรียบเทียบว่า เปรียบเหมือนบุรุษ ๒ คน คนหนึ่งคือปุถุชนผู้ไม่ฉลาดในหนทาง คนหนึ่งคือพระพุทธเจ้าผู้ฉลาดในหนทาง เมื่อบุรุษผู้ไม่ฉลาดในหนทางเกิดวิจิกิจฉาเมื่อเดินทางไปถึงทาง ๒ แพร่ง ก็ควรถามทางกับบุรุษผู้ฉลาดในหนทาง ผู้ฉลาดในหนทางก็จะตอบว่า ให้ละทางซ้าย คือมิจฉามรรคมืองค์ ๘ คือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ (๘) มิจฉาสมานิ แล้วเดินไปทางขวา คืออริยมรรคมืองค์ ๘ และในระหว่างการเดินทางไปทางขวาหรืออริยมรรคมืองค์ ๘ ผู้เดินจะต้องพบกับอุปสรรคต่างๆ ได้แก่ ราวป่าหนาทึบ คืออวิชชา ที่ลุ่มใหญ่ มีเปือกตม คือกามทั้งหลาย บึงที่ลึก คือความโกรธและความคับแค้นใจ แต่ไม่นานก็จะได้พบที่อันนารัณรมย์ คือพระนิพพาน^{๑๐๖}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาขันธ ๕ เพื่อละความกำหนัดยินดีในขันธ ๕ และความสงสัยในธรรมแก่พระติสสะว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมไม่กลับมาเกิดอีก

^{๑๐๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๓ - ๑๔๖.

นทีสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารว่า ปุณชนผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็น ไม่ฉลาดในธรรม ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะและของสัตบุรุษ ย่อมพิจารณาเห็น ชันธ ๕ ด้วยสักกายทิฎฐิ ๒๐ คือ พิจารณาเห็นชันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาวามีชันธ ๕ พิจารณาเห็นชันธ ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็น อัตตาในชันธ ๕ เมื่อชันธ ๕ ย่อยยับไปก็จะถึงความพินาศ เหมือนคนถูกกระแสน้ำเชี่ยวที่ไหลลงจาก ยอดภูเขาพัดพาไป ถึงจะจับต้นไม้ ต้นหญ้าที่เกิดอยู่ข้างแม่น้ำก็จะถึงความพินาศ เพราะต้นไม้ ต้นหญ้าเหล่านั้นย่อมลู่ไปตามกระแสน้ำและหลุดไปเพราะการจับแห่งปุณชนนั้น จากนั้นได้ตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรพิจารณาเห็นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา และให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือ ละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตา ของเรา อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบ พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๗}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชันธ ๕ เพื่อละสักกายทิฎฐิว่า ปุณชนผู้ไม่ได้ สติบย่อมพิจารณาเห็นชันธ ๕ ด้วยสักกายทิฎฐิ ๒๐ เมื่อชันธ ๕ ย่อยยับไปก็จะถึงความพินาศ จากนั้นได้ตรัสว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรพิจารณาเห็นว่า ชันธ ๕ ของเรา เราเป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ เป็นอัตตาของเรา และให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตาม ความเป็นจริงว่าชันธ ๕ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็น ชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

นวตสูตร ว่าด้วยทิฎฐิว่าลมไม่พัด เป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายถึงเหตุที่ทำให้เกิดทิฎฐิลมไม่พัด น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มั่นคงดุจเสาระเนียด แล้วตรัสตอบ ด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชันธ ๕ เพราะความถือมั่นชันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฎฐิดังกล่าว จากนั้น ตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตาม ทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิต

หลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๘}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ เพื่อละทิฐิสมไม่พัต น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มันคงจุสสาระเนียดแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือไกลทั้งหมด ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็น ชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

เอตังมมสูตร ว่าด้วยทิฐิว่านนั้นของเรา

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายถึงเหตุที่ทำให้เกิดทิฐิว่านนั้นของเรา แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชั้น ๕ และมีความยึดมั่นชั้น ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฐิดังกล่าว จากนั้นตรัสสอนว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐๙}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ เพื่อละทิฐิว่านนั้นของเรา แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือไกลทั้งหมด ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

๒.๓.๑.๒ พระสูตรที่ตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ฆราวาส

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ แก่ฆราวาส มี ๑ สูตร คือ

โสณสูตร ว่าด้วยโสณคหบดี

พระพุทธเจ้าตรัสสอนโสณคหบดีว่า เพราะไม่เห็นความจริงว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา สมณพราหมณ์จึงเห็นว่า ตนเลิศกว่าเขา เสมอเขา หรือด้อย

^{๑๐๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๖/๓๑๕ – ๓๑๖.

^{๑๐๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๗/๓๑๗.

กว่าเขา แต่ถ้าเห็นความเป็นจริงจะไม่เป็นเช่นนั้น แล้วตรัสสอนว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตามทั้งหมดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๑๐}

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ เพื่อละมานะของบุคคลแก่ โสณคหบดีว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ทั้งหมด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดย่อมหลุดพ้น ไม่กลับมาเกิดอีก

จากเนื้อความที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนบุคคลทั้งหลายเกี่ยวกับการพิจารณาชั้น ๕ จะเห็นได้ว่า ทรงมีพุทธประสงค์เพื่อความเข้าใจในธรรม ฉลาดในธรรม เพื่อละความเห็นผิดประการต่างๆ ได้แก่ สักกายทิฐิ ๒๐ ชั้น ๕ อุปาทานชั้น ๕ อกุศลวิตก ๓ ทิฐิ ๒ อหังการ มมังการ มานานุสัย เวทนา ๓ ทิฐิต่างๆ เป็นต้น และเพื่อความพ้นจากทุกข์ เข้าถึงพระนิพพาน ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ด้วยการตรัสสอนว่า ชั้น ๕ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตามทั้งหมด ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา บุคคลผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เรียนรู้ธรรม ยึดติดด้วยสักกายะทิฐิ ๒๐ จะพิจารณาเห็นว่า ชั้น ๕ ของเรา เราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นอดีตของเรา ย่อมเล่นวนเวียนอยู่กับชั้น ๕ หนีชั้น ๕ ไม่พ้น จึงไม่พ้นทุกข์ ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ ได้แก่ บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม เป็นผู้ได้เรียนรู้ธรรม ได้แก่ ชั้น ๓ ชาติ อยาตนะ ปัจจายการ และ สติปัฏฐาน เป็นต้น ย่อมเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะของชั้น ๕ อันเป็นปรมัตถธรรม และเมื่อเห็นแจ้งแล้ว ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด และหลุดพ้นจากชั้น ๕ เข้าถึงพระนิพพาน ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ดังคำอธิบายที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า บุคคลผู้ไม่ได้สดับย่อมวนเวียนอยู่ในชั้น ๕ ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ หมายถึง บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม เป็นผู้ได้เรียนรู้ธรรม ได้แก่ ชั้น ๓ ชาติ อยาตนะ ปัจจายการ และสติปัฏฐาน เป็นต้น อันเป็นเครื่องแทงตลอดยถาภูตญาณ (ความรู้ตามความเป็นจริงตามที่มันเป็น^{๑๑๑}) และได้ปฏิบัติตามธรรมโดยการอบรมจิตให้มีความตั้งมั่น

^{๑๑๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๘ – ๗๐.

^{๑๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๘.

ด้วยภาวะที่มีอยู่^{๑๑๒} พร้อมด้วยความฉลาดในธรรมของพระอริยะ ซึ่งจะต่างกันโดยสติปัญญา เป็นต้น ย่อมเกิดปัญญาญาณเห็นชัดอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ที่พระอริยะทั้งหลาย เห็นแล้วด้วยญาณ^{๑๑๓} เมื่อรู้หรือเห็นชัดตามความเป็นจริงด้วยปัญญาญาณอย่างนี้อยู่อย่างสืบเนื่อง ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิต หลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว คือสันติสุขทุกขทั้งหลายแล้ว ทำกิจที่ควรทำ คือกิจในอริยสัจ ๔ ได้แก่ การกำหนดรู้ทุกข์ การละเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งซึ่งความ ดับทุกข์ และการอบรมมรรคมืองค์ ๘ ให้เจริญได้สำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป คือ เป็นผู้บรรลอรหัตผลซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาแล้ว^{๑๑๔}

๒.๓.๒ แนวทางการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากเนื้อความที่ปรากฏในส่วนที่พระพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นตรัสสอนว่า ชั้น ๕ ทั้งหลาย ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงพิจารณาด้วย ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” แสดงให้เห็นได้ว่า ทรงมุ่งหมายถึง การพิจารณาเห็นสภาวลักษณะของชั้นแต่ละอย่างด้วยปัญญาญาณ จนสามารถรู้ชัดอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะของชั้น ๕ หรือรู้ชัดความเกิดดับซึ่งเป็น ธรรมชาติที่แท้จริงของทุกสรรพสิ่ง เมื่อรู้ชัดแล้วก็จะเกิดความเบื่อหน่ายในชั้น ๕ ไม่ยึดมั่นในตัวตน และสามารถบรรลอรหัตผลได้ในที่สุด ดังตัวอย่างที่ปรากฏในอุทานปริวัตตนสูตรว่า เมื่อใดที่ยังไม่สามารถรู้ ชัดอุปาทานชั้น ๕ ประการ คือ รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) เวทูปาทานชั้น (อุปาทานชั้น คือเวทนา) สัญญูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) สังขารูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) วิญญาณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ตามความเป็นจริงโดยเวียนรอบ ๔ ครั้ง คือ ความรู้ชัด ชั้น ๕ ความรู้ชัดความเกิด ความรู้ชัดความดับ และความรู้ชัดปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับแห่ง ชั้น ๕ เมื่อนั้นก็ยังไม่สามารถยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณ แต่เมื่อรู้ชัดแล้ว จึงเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว และทรงแสดงรายละเอียดความรู้ชัดชั้น ๕ โดยเวียนรอบ ๔ ครั้ง ว่า

รูป คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ซึ่งเกิดขึ้นและดับไป เพราะความ เกิดขึ้นและดับไปแห่งอาหาร และปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับแห่งรูป คือ อริยมรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ... สัมมาสมาธิ

เวทนา คือ เวทนา ๖ ประการ ได้แก่ (๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากจักขุ สัมผัส) (๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส) (๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิด จากฆานสัมผัส) (๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากชิวหาสัมผัส) (๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากกายสัมผัส) (๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส) ซึ่งเกิดขึ้นเพราะ

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๕๑ - ๕๒/๓๒ - ๓๕.

^{๑๑๓} ส.ช.อ. (ไทย) ๒/๑/๓๖๐

^{๑๑๔} ที.สี.อ. (ไทย) ๒๔๘/๒๐๓.

ความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ และดับไปเพราะความดับแห่งผัสสะ และปฏิบัติทาที่ให้งถึงความดับแห่งเวทนา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ... สัมมาสมาธิ

สัญญาหรือความหมายรู้ มี ๖ ประการ ได้แก่ (๑) รูปสัญญา (ความหมายรู้รูป) (๒) สัททสัญญา (ความหมายรู้เสียง) (๓) คันธสัญญา (ความหมายรู้กลิ่น) (๔) รสสัญญา (ความหมายรู้รส) (๕) โผฏฐัพพสัญญา (ความหมายรู้โผฏฐัพพะ) (๖) อัมมสัญญา (ความหมายรู้ธรรมารมณ์) ซึ่งเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ และดับไปเพราะความดับแห่งผัสสะ และปฏิบัติทาที่ให้งถึงความดับแห่งและปฏิบัติทาที่ให้งถึงความดับแห่งสัญญา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ... สัมมาสมาธิ

สังขาร คือ เจตนา ๖ ประการ ได้แก่ (๑) รูปสังขเจตนา (ความจำนงรูป) (๒) สัททสังขเจตนา (ความจำนงเสียง) (๓) คันธสังขเจตนา (ความจำนงกลิ่น) (๔) รสสังขเจตนา (ความจำนงรส) (๕) โผฏฐัพพสังขเจตนา (ความจำนงโผฏฐัพพะ) (๖) อัมมสังขเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ์) ซึ่งเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ และดับไปเพราะความดับแห่งผัสสะ และปฏิบัติทาที่ให้งถึงความดับแห่งเวทนา คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ... สัมมาสมาธิ

วิญญาณ คือ ความรู้ารมณ์ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้ารมณ์ทางตา) (๒) โสทวิญาณ (ความรู้ารมณ์ทางหู) (๓) ฆานวิญาณ (ความรู้ารมณ์ทางจมูก) (๔) ชิวหาวิญาณ (ความรู้ารมณ์ทางลิ้น) (๕) กายวิญาณ (ความรู้ารมณ์ทางกาย) (๖) มโนวิญาณ (ความรู้ารมณ์ทางใจ) ซึ่งเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูปและดับไปเพราะความดับแห่งนามรูป

ผู้รู้ชัดขั้นทั้ง ๕ ความเกิดขึ้นแห่งขั้นทั้ง ๕ ความดับแห่งขั้น ๕ และปฏิบัติทาที่ให้งถึงความดับแห่งขั้น ๕ ดังนี้และปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับแห่งขั้นทั้ง ๕ ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดีและเป็นผู้มั่นคงในพระธรรมวินัย และเมื่อรู้ชัดขั้น ๕ รู้ชัดความเกิด รู้ชัดความดับ และรู้ชัดปฏิบัติทาที่ให้งถึงความดับแล้ว ได้ชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่นในขั้น ๕ และเป็นผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง ไม่มีวิภวาทเพื่อความปลอดภัยอีกต่อไป^{๑๑๕}

จากพระสูตรข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ เป็นการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาเห็นสภาวลักษณะของขั้นแต่ละประการที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน เป็นชีวิตด้วยปัญญาญาณ จนสามารถรู้ชัดขั้น ๕ แต่ละอย่าง รู้ชัดความเกิด รู้ชัดความดับ และรู้ชัดหนทางที่ทาให้ถึงความดับแห่งขั้น ๕ และจากเนื้อความเกี่ยวกับสภาวลักษณะของขั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทและการพิจารณาเห็นขั้น ๕ ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน สามารถแสดงให้เห็นเป็นแนวทางการปฏิบัติได้ดังนี้

การพิจารณารูปขั้น

การพิจารณารูปขั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวลักษณะหรือสภาวธรรมซึ่งเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของรูปขั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ตามประเภทของรูปขั้น คือ การพิจารณามหาภูตรูปหรือรูปธาตุ ๔ ประการ ได้แก่ รูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลม และการพิจารณาอุปาทายรูป ๒๔

^{๑๑๕} ดูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๑ - ๘๖.

๑) การพิจารณามหาภูตรูป ๔

การพิจารณามหาภูตรูป ๔ เป็นการพิจารณาเห็นสภาวะธรรมซึ่งเป็นลักษณะของรูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลม ด้วยปัญญาญาณ มีแนวทางการพิจารณาดังนี้

- การพิจารณารูปธาตุดิน

การพิจารณารูปธาตุดิน เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่เป็นความแข็งแข็ง ความเป็นของหยาบ หรือสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ หรือความแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส ซึ่งเป็นลักษณะของรูปธาตุดิน^{๑๑๖} ด้วยความรู้ชัด ซึ่งเป็นการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาญาณด้วยความตั้งมั่นอย่างสืบเนื่อง เมื่อรู้ชัดในสภาวะธรรมที่เป็นลักษณะของรูปธาตุดินแล้ว และได้พิจารณาเห็นอย่างสืบเนื่องต่อไปอีก ก็จะรู้ชัดความเกิดขึ้น รู้ชัดความดับไป ซึ่งเป็นความรู้ชัดในกระบวนการแห่งชีวิตที่เป็นไปตามกฎพระไตรลักษณ์ อันเป็นธรรมชาติที่แน่นอน คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา และเมื่อรู้ชัดในพระไตรลักษณ์แล้ว จิตก็จะเกิดความเบื่อหน่ายในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้จะชัดว่าหลุดพ้นแล้วชาติสิ้นแล้ว สิ้นอัสวกิเลสทั้งหลายแล้ว บรรลุอรหัตผลแล้ว

- การพิจารณารูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ และรูปธาตุลม

ในส่วนการพิจารณารูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ และรูปธาตุลม มีแนวทางปฏิบัติเหมือนกับการพิจารณารูปธาตุดิน คือ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่เป็นลักษณะของรูปธาตุที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ถ้าสภาวะธรรมที่ปรากฏมีลักษณะเอิบอาบ ซาบซึ่ม แทรกไป หรือสภาวะความเหนียวที่สามารถรู้ได้ด้วยใจ ก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุน้ำ^{๑๑๗} ถ้าเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะมีสภาพเป็นไอ หรือเป็นสภาพแผ่ความร้อน ความเย็น ก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุไฟ^{๑๑๘} ถ้าเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเคร่งตึง หรือเป็นความเคลื่อนไหวพัดไปพัดมา ก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุลม^{๑๑๙} เมื่อพิจารณาอยู่อย่างสืบเนื่องก็จะรู้ชัดความเกิดขึ้นและความดับไปของสภาวะธรรมที่เป็นลักษณะของรูปธาตุต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ และรู้ชัดหนทางที่ทำให้ถึงความดับของรูปธาตุ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นปัญญาให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ

๒) การพิจารณาอุปาทายรูป ๒๔

จากการศึกษาการพิจารณามหาภูตรูป ๔ โดยการพิจารณาเห็นสภาวะธรรมซึ่งเป็นลักษณะของรูปธาตุ ๔ ประการ ได้แก่ รูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลมข้างต้น จะเห็นได้ว่า เป็นการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาญาณที่กระทำไต่ยาก ดังนั้น ในการพิจารณาอุปาทายรูปซึ่งมีแนวทางเดียวกับการพิจารณามหาภูตรูป ๔ คือ เป็นการพิจารณาเห็นสภาวะลักษณะของอุปาทายรูปหรือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ๒๔ อย่าง ได้แก่ ประสาทรูปหรือเครื่องรับอารมณ์ ๕ วิสยรูปหรือรูปที่เป็นอารมณ์ของจิต ๔ ภาวะรูปหรือรูปที่แสดงความเป็นหญิงความเป็นชาย ๒ หทัยรูปหรือหทัยวัตถุ ๑

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของรูปธาตุดินในบทนี้ หน้า ๒๓.

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของรูปธาตุน้ำในบทนี้ หน้า ๒๔.

^{๑๑๘} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของรูปธาตุไฟในบทนี้ หน้า ๒๔.

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของรูปธาตุลมในบทนี้ หน้า ๒๔ – ๒๕.

ชีวิตรูป (ชีวิตินทรีย์) หรือภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ ๑ อาหารรูปหรืออาหารที่กินแล้วเกิดเป็นโอชา ๑ ปริณิหารรูปหรืออากาศรูป ๑ วิญญาณรูปหรือการแสดงให้เห็นความหมาย ๒ วิจารณ์รูปหรือความแปรผันแห่งรูป ๓ และลักษณะรูปหรือความเกิดความสับสนและความดับแห่งรูป ๔^{๑๒๐} จึงเป็นการยากอย่างยิ่งที่ผู้มีปัญญาอ่อนจะพิจารณาได้ ซึ่งสอดคล้องกับพระภิกขุทันต๊ะ อาสภมหาเถระ ได้อธิบายไว้ว่าหลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นง่ายและชัดต่อรูปนาม ในอารมณ์ที่กำหนดนั้นนามเป็นอารมณ์ละเอียดเห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้นในระยะเริ่มแรกของวิปัสสนาญาณิกบุคคล พึงกำหนดรูปก่อน แม้รูปที่ให้กำหนดนั้น ก็มีอุปาทายรูปที่เป็นรูปละเอียดมาก ไม่เหมือนมหาภูตรูปอันเป็นรูปหยาบและเห็นได้ชัด^{๑๒๑}

การพิจารณานามขั้น ๔

ในการพิจารณานามขั้น ๔ ได้แก่ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น โดยหลักการ มีแนวทางในการพิจารณาโดยทำนองเดียวกับรูปขั้น คือเป็นการปฏิบัติโดยการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาญาณหรือสภาวะจิตที่ไปสู่สภาวะธรรมต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของขั้นนั้นๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะตามกระบวนการธรรมชาติเมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ที่รับรู้ด้วยใจ ดังปรากฏในมธปิณฑิกสูตรว่า เพราะผัสสะ (จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน + รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ธรรมารมณ์ = จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณ) เป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด บุคคลเสวยอารมณ์โดยอ้อมหมายรู้อารมณ์นั้น บุคคลหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรึกอารมณ์นั้น บุคคลตรึกอารมณ์โดยอ้อมคิดปรุงแต่งอารมณ์นั้น^{๑๒๒} คือ ถ้าเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นความรู้สึกต่อสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ถูกใจ ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวด หรือเฉยๆ เป็นต้น ก็จะเป็นการพิจารณาเวทนาขั้น^{๑๒๓} ถ้าเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นการจำอาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี สันฐาน เป็นต้น ก็จะเป็นการพิจารณา สัญญาขั้น^{๑๒๔} ถ้าเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะหมายรวมเครื่องแต่งคุณภาพของจิต ได้แก่ ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมาธิ เป็นต้น โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ชักจูง คัดเลือก รวบรวมเอาเครื่องปรุงแต่งคุณภาพเหล่านั้นมาผสมปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำให้เกิดการกระทำทางกาย วาจา ใจ ก็จะเป็นการพิจารณาสังขารขั้น^{๑๒๕} และถ้าเป็นสภาวะจิตที่รู้จักที่รู้สภาวะธรรมลักษณะต่างๆ ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ก็จะเป็นการพิจารณา วิญญาณขั้น^{๑๒๖} ซึ่งสอดคล้องกับพระพรหมคุณาภรณ์ ได้อธิบายไว้ว่า นามขั้น ๔ มีความสัมพันธ์

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของอุปาทายรูปในบทนี้ หน้า ๒๕ - ๒๖.

^{๑๒๑} พระภิกขุทันต๊ะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ดร., **ปฐมวิปัสสนาวงศ์**

ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑ - ๒๓๒.

^{๑๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๓ - ๒๑๔.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของเวทนาขั้นในบทนี้ หน้า ๒๗ - ๒๙.

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของสัญญาขั้นในบทนี้ หน้า ๓๐ - ๓๑.

^{๑๒๕} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของสังขารขั้นในบทนี้ หน้า ๓๑ - ๓๒.

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดใน องค์ประกอบของวิญญาณขั้นในบทนี้ หน้า ๓๒ - ๓๓.

กันอย่างใกล้ชิดและส่งผลให้กลายเป็นปัจจัยแก่กันตามกระบวนการธรรม “เพราะผัสสะ (ตา หู ฯลฯ + รูป เสียง ฯลฯ + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์ (เวทนา) จึงมี; บุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้ อารมณ์นั้น (สัญญา), หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรัสรู้การอารมณ์นั้น (สังขาร) ...” ดังตัวอย่าง: นาย ก. ได้ยินเสียงระฆังกังวาน (หู + เสียง + วิญญาณทางหู) รู้สึกสบายใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าเป็นเสียงระฆังว่าเป็นเสียงระฆังอันไพเราะ (สัญญา) ชอบใจเสียงนั้น, อยากฟังเสียงนั้นอีก คิดจะไปตีระฆังนั้น อยากได้ระฆังนั้น คิดจะไปซื้อระฆังอย่างนั้น คิดจะลักระฆังใบนั้น ฯลฯ (สังขาร)^{๑๒๗}

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า การพิจารณานามขันธ์ ๔ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่เป็นลักษณะเฉพาะของนามขันธ์ ๔ ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นตามกระบวนการธรรมชาติที่รู้ได้ด้วยใจที่ซับซ้อน เมื่อมีการกระทบกับอารมณ์ (ผัสสะ) ซึ่งเป็นไปได้ยากหรือเป็นไปไม่ได้ที่จะพิจารณาเห็นได้โดยตรงในเบื้องต้นของการปฏิบัติ ดังพระพรหมคุณาภรณ์ ได้อธิบายไว้ว่า ตามปกติแล้ว พระพุทธเจ้าจะไม่ทรงแสดงธรรมเรื่องขันธ์ ๕ โดยลำพัง เพราะขันธ์ ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา แต่ในการพิจารณานั้น ย่อมเป็นไปตามแนวทางหลักธรรมอื่นที่ไว้สำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าขันธ์ ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร^{๑๒๘}

๒.๓.๓ สรุป

จากการศึกษาการพิจารณาขันธ์ ๕ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และแนวทางการปฏิบัติธรรม โดยการพิจารณาขันธ์ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปได้ว่า การพิจารณาขันธ์ ๕ เป็นการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาญาณ ซึ่งเป็นสภาพธรรมชาติของจิตรู้สภาวะธรรมซึ่งเป็นลักษณะขององค์ประกอบของขันธ์แต่ละอย่างที่ยึดอาศัยกันเกิดขึ้นในกระบวนการธรรมชาติของชีวิตที่เป็นอาการปรากฏในระหว่างปฏิบัติตามกฎพระไตรลักษณ์ ด้วยปัญญาที่รู้ชัดสภาวะลักษณะจนสามารถหลุดพ้นจากทุกข์หรือขันธ์ ๕ ได้ โดยมีรูปขันธ์หรือเรียกอีกอย่างว่ารูปธาตุขันธ์เป็นส่วนกายหรือรูปธรรม และมีเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ที่ยึดอาศัยกันเกิดขึ้นตลอดเวลาตามกระบวนการธรรมชาติที่ซับซ้อนเมื่อมีผัสสะหรือเมื่อมีการกระทบอารมณ์เป็นส่วนใจหรือนามธรรม โดยในการพิจารณาขันธ์หรือรูปธาตุขันธ์ ซึ่งแบ่งออกเป็นรูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลม และอูปาทายรูปนั้น ในการพิจารณารูปธาตุดิน เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะลักษณะที่เป็นความแข็งแรงแรง ความหนักของหยาบ หรือสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ หรือความแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส การพิจารณารูปธาตุน้ำ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นความเอิบอาบ ซาบซึ่มแทรกไป หรือสภาวะความเหนียวที่สามารถรู้ได้ด้วยใจ การพิจารณารูปธาตุไฟ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะมีสภาพเป็นไอหรือสภาพแผ่ความร้อน ความเย็น การพิจารณารูปธาตุลม เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเคร่งตึง หรือเป็นความเคลื่อนไหวพัดไปพัดมา และการพิจารณาอูปาทายรูปเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะลักษณะธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด ๒๔ ประการ ส่วนการพิจารณานามขันธ์ ๔ ก็มีแนวทางการพิจารณาโดยทำนองเดียวกันกับรูปขันธ์ คือ เป็นการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาญาณหรือเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของขันธ์นั้นๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะตาม

^{๑๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, หน้า ๒๕.

^{๑๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

กระบวนการธรรมชาติของชีวิตเมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ โดยในส่วนของพิจารณา เวทนาชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นความรู้สึกต่อสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ ความรู้สึกสุข สบาย ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวด หรือเฉยๆ เป็นต้น การพิจารณาสัญญาชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นการจำอาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี สัตถฐาน เป็นต้น การพิจารณาสังขารชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะหมายรวมเครื่องแต่งคุณภาพของจิต ได้แก่ ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมานะ เป็นต้น โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ชักจูง คัดเลือก รวบรวมเอาเครื่องปรุงแต่งคุณภาพเหล่านั้นมาผสมปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำให้เกิดการกระทำทางกาย วาจา ใจ และการพิจารณาวิญญานชั้น เป็นสภาวะจิตรู้จิตที่รู้สภาวะธรรมลักษณะต่างๆ ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ซึ่งเป็นไปได้ยากหรือเป็นไปไม่ได้ที่จะพิจารณาเห็นได้ในระยะเริ่มต้นของการปฏิบัติ

บทที่ ๓

การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

สถานะของสตรีในพระพุทธศาสนานั้น สามารถจำแนกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่ สตรีในฐานะอุบาสิกาและสตรีในฐานะภิกษุณี และสตรีทั้งสองสถานะสามารถปฏิบัติธรรมและบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในระดับต่างๆ ได้ โดยการปฏิบัติธรรมแตกต่างกันไปตามอุปนิสัยของแต่ละบุคคลที่ได้สั่งสมมา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นด้วยพระสัพพัญญุตญาณจึงทรงมีพระกรุณาแสดงแนวทางที่เหมาะสมแก่สตรีเหล่านั้น ดังนั้น เพื่อให้เห็นรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมที่นำมาซึ่งการบรรลุธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ในบทนี้ จึงได้กำหนดกรอบการศึกษาไว้ ๕ ประการ คือ (๑) ความหมายของการปฏิบัติธรรม (๒) หลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา (๓) การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ (๔) การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ (๕) สรุปการปฏิบัติธรรมของสตรี

๓.๑ ความหมายของการปฏิบัติธรรม

คำว่า “การปฏิบัติธรรม” พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงความหมาย ไว้ว่า ในส่วนของคำว่า “ปฏิบัติ” เป็นคำที่มาจากภาษาบาลี เดิมแปลว่า “เดินทาง” มีรากศัพท์เดียวกับคำว่า “ปฏิปทา” ซึ่งแปลว่า “ทาง” ถ้าเป็นกริยาจะมีรูปเป็น ปฏิปชฺชติ เช่นในคำว่า “มคฺค ปฏิปชฺชติ” แปลว่า เดินทาง เพราะฉะนั้น การปฏิบัติธรรมก็คือ การนำเอาธรรมมาใช้ในการเดินทางชีวิต หรือเอามาช่วยให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างถูกต้อง การปฏิบัติธรรมจึงเป็นเรื่องกว้างๆ ไม่ใช่เฉพาะการปลีกตัวออกไปจากสังคมไปอยู่ที่วัด ไปอยู่ที่ป่าแล้วนั่งบำเพ็ญเพียรอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น การปฏิบัติธรรมจึงมีความหมายได้ ๒ ประการ คือ

๑) การปฏิบัติธรรมในความหมายแบบกว้าง หมายถึง การนำเอาธรรมมาปฏิบัติ หรือการทำกิจทำหน้าที่ให้ถูกต้อง ทำทุกเรื่องทุกอย่างให้ถูกต้อง ให้ดีให้เกิดผลให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิต

๒) การปฏิบัติธรรมในความหมายแบบแคบ หมายถึง การปลีกตัวไปทำกรรมฐานหรือไปบำเพ็ญสมาธิด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่าเจริญจิตตภาวนา^๑

การปฏิบัติธรรมในความหมาย ๒ ประการข้างต้น สามารถสรุปได้เป็น ๒ แนวทางใหญ่ๆ คือ การเอาธรรมมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อให้เกิดผลดีแก่ชีวิตอย่างไม่มีรูปแบบเป็นทางการ และการปฏิบัติธรรมที่เป็นรูปแบบอย่างเป็นทางการโดยการปลีกวิเวกไปเจริญสมาธิหรือเจริญปัญญาด้วยวิธีการ

^๑ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๘๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑ – ๗.

อย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่าเจริญจิตตภาวนาและปัญญาภาวนา ซึ่งมนตรี สิริโรจนานันท์ ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมที่ไม่เป็นทางการและเป็นทางการไว้ว่า

การปฏิบัติธรรมในชีวิตประจำวันหรืออย่างไม่เป็นทางการก็คือ การใช้ชีวิตปกติเพื่อการดำรงชีวิตในขณะทำงานหรือขณะอื่นๆ และเมื่อมีเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นมากระทบใจ ก็ฝึกข่มใจ ไม่ปล่อยไปตามอารมณ์ในเรื่องนั้น พร้อมกับยกตัวอย่างข้อความที่ปรากฏไว้ในวิญญูสูตรว่า ความพอใจ (ฉันทะ) ความกำหนด (ราคะ) ความขัดเคือง (โทสะ) ความหลง (โมหะ) หรือแม้ความคับแค้นใจ (ปฏิฆะ) ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัส และในธรรมารมณ์ พึงบังเกิดแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ภิกษุหรือภิกษุณีพึงห้ามเสีย จากรูป จากเสียง จากกลิ่น จากรส จากสัมผัส และจากธรรมารมณ์นั้น^๒ และได้แสดงไว้อีกว่า จากข้อความในพระสูตรนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์สารัตถปกาสินีว่า ข้อความนี้ พระพุทธเจ้าทรงพระประสงค์จะตรัสเพื่อให้พุทธบริษัททั้ง ๔ ปฏิบัติเพื่อเป็นธรรมบูชาหรือปฏิบัติบูชา และจากพระสูตรนี้จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง การปฏิบัติในชีวิตจริงที่ต้องถูกกระทบจากอารมณ์ต่างๆ อยู่เสมอทั้งดีและร้าย จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่พุทธบริษัททั้ง ๔ ต้องฝึกใจให้รู้เท่าทัน ไม่หลงไปตามอารมณ์ที่มากระทบ ส่วนการปฏิบัติธรรมอย่างมีรูปแบบนั้น คือการเข้าไปอยู่ในสถานที่เฉพาะ มีการแต่งกายให้เห็นว่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรม เช่น การเป็นนักบวช หรือการสวมใส่ชุดขาว มีรูปแบบการปฏิบัติเฉพาะ ทุกคนกระทำเหมือนกัน^๓

การปฏิบัติธรรมทั้งแบบมีรูปแบบเป็นทางการและแบบไม่มีรูปแบบในชีวิตประจำวันหรือในวิถีชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งดังกล่าวนี้ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีปรากฏให้เห็นทั้งบุรุษและสตรี ตัวอย่างเช่น วิสาขอุบาสกสามีนางธรรมทินนาหรือพระธรรมทินนาเถรีผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เป็นธรรมกถึก^๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ปรากฏไว้ว่า ท่านบรรลุนิพพานในคราวได้ไปฟังธรรมครั้งแรกจากการชักชวนของพระเจ้าพิมพิสาร และบรรลุนาคามีผลเมื่อได้ไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีกครั้งในภายหลังต่อมา เมื่อบรรลุนาคามีผลแล้วจึงไม่ต้องการยุ่งเกี่ยวในกามคุณอีกต่อไปจึงได้อนุญาตให้นางธรรมทินนาภรรยาบวช^๕ ส่วนนางธรรมทินนา เมื่อออกบวชแล้วได้มีความเพียรในการปฏิบัติในสำนัก แต่จิตของพระธรรมทินนาภิกษุณีได้น้อมไปในสถานที่ที่เคยไปบ่อยๆ อยู่ไม่นานก็สามารถบรรลุอรหัตตผล^๖ จึงขออนุญาตอุปฌาย์อาจารย์ไปปฏิบัติที่อาวาสใกล้บ้านเมื่อได้ไปปฏิบัติแล้ว ในเวลาไม่นานก็สามารถบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมพัทธาทั้งหลายเพราะ ย่ำยัสังขารในอดีตได้^๗ ซึ่งจากเนื้อความนี้ แสดงให้เห็นได้ว่า วิสาขอุบาสกได้ปฏิบัติธรรมอยู่เสมอในชีวิตประจำวันหรือเรียกได้ว่าได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบอยู่เสมอในวิถีชีวิต เพราะผู้บรรลุ

^๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๕๕.

^๓ ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์ (สืปดัวง), สตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (Women in Buddhism), หน้า ๙๑ - ๙๒.

^๔ อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๙/๓๒, อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๙/๓๖๙ - ๓๗๒.

^๕ อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๙/๓๗๐ - ๓๗๒.

^๖ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๑๗ - ๑๒๐/๔๗๑.

^๗ อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๙/๓๗๑.

โสดาปัตติผลย่อมเป็นผู้ไม่ประพฤตชั่วต่างๆ ที่จะนำไปสู่อบาย และการที่วิสาขอุบาสกไม่ต้องการยุ่งเกี่ยวในกามคุณอีกต่อไปเมื่อบรรลุอนาคามีผลแล้ว ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบ ในวิถีชีวิตอย่างหนึ่งเช่นกัน ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบนั้น จะเห็นได้จากการที่วิสาขอุบาสกไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังธรรมอยู่เป็นประจำหลังจากบรรลุโสดาปัตติผลแล้วจนสามารถบรรลุอนาคามีผลได้ ส่วนนางธรรมทินนา เมื่อบวชแล้วก็มีความเพียรในการเจริญสมาธิและวิปัสสนาจนสามารถบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ซึ่งถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ

หรือดังตัวอย่าง นางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ยินดีในธรรม^๘ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ปรากฏว่า นางเป็นสตรีผู้สามารถบรรลุโสดาปัตติผลเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าตั้งแต่เยาว์วัยและได้ถืออุโบสถศีลเป็นประจำตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา แต่เมื่อแต่งงานแล้ว นางกลับไม่มีโอกาสได้ประพฤติปฏิบัติธรรม เพราะสามีนางเป็นมิชฉาทิฎฐิ ดังนั้น เพื่อที่นางจะได้มีโอกาสถวายทานและถืออุโบสถเป็นเวลา ๑๕ วัน นางจึงได้ว่าจ้างนางสิริมาให้มาช่วยดูแลสามีแทนนาง ในระหว่างเวลานั้น นางสิริมาได้รับความสุขความสะดวกสบายทุกอย่างจนหลงคิดไปว่าตนเองเป็นเจ้าของบ้าน วันหนึ่ง นางสิริมาเห็นนางอุตตราส่งยิ้มให้สามี จึงเกิดความริษยา รีบเดินตรงไปตักน้ำมันที่กำลังเดือดมาราดลงบนศีรษะนางอุตตรา แต่ในขณะที่นางสิริมากำลังตักน้ำมันมาราดนางอุตตรานั้น นางอุตตราก็ได้เจริญฌานโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์ และด้วยฤทธิ์ที่เกิดจากการเจริญเมตตาฌาน ทำให้น้ำมันกำลังเดือดที่ถูกราดลงมาบนศีรษะไม่สามารถระคายผิวของนางได้^๙ จากเรื่องราวดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นได้ว่า นางอุตตราเป็นผู้มีการปฏิบัติธรรมอยู่เสมอในวิถีชีวิตทั้งแบบไม่มีรูปแบบและแบบมีรูปแบบ โดยในการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบจะเห็นได้จาก นางสามารถข่มใจไม่ให้โกรธพร้อมกับบอกละอายให้กับผู้ที่กำลังทำร้ายนางด้วยเมตตา ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ จะเห็นได้จาก ความสามารถในการเจริญฌานโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์จนสามารถแสดงฤทธิ์ได้อย่างรวดเร็วของนาง ซึ่งการเจริญฌาน จนสามารถแสดงฤทธิ์ได้เช่นนี้ แสดงให้เห็นได้ว่า นางจะต้องมีการฝึกการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบโดยการเจริญฌานหรือเจริญสมาธิอยู่เป็นประจำแม้ว่าจะไม่มีโอกาสไปประพฤติปฏิบัติที่สำนักของพระพุทธเจ้า และการที่นางได้ถืออุโบสถศีลอยู่เป็นประจำตั้งแต่เยาว์วัย ก็แสดงให้เห็นได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นประจำเป็นปกติในวิถีชีวิต

จากเรื่องราวของวิสาขอุบาสกและนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกาข้างต้น นอกจากจะแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตของผู้ที่ยังครองเรือนแล้ว จะเห็นได้อีกประการหนึ่งว่า การปฏิบัติธรรมของฆราวาสที่แท้จริง น่าจะเป็นการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตมากกว่าการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา ซึ่งในบุคคลในสังคมปัจจุบันนี้มักจะเข้าใจกันว่า การปฏิบัติธรรมต้องเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการนั่งขวหมั่นขาไปปฏิบัติที่วัดหรือสำนักปฏิบัติธรรมเท่านั้น เพราะการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต เช่น การข่มความโกรธเมื่อมีคนมาด่าว่ากล่าว การให้สิ่งของแก่ผู้ยากไร้ เป็นต้น เป็นคุณความดี

^๘ อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๖๖/๓๒, อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๒/๔๔๖ - ๔๕๒.

^๙ ดูรายละเอียดใน อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๒/๔๔๖ - ๔๕๒.

ที่ฆราวาสมีโอกาสกระทำอยู่เสมอในวิถีการดำเนินชีวิตมากกว่าการปลีกวิเวกไปปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นทางการในสถานที่อันเหมาะสมซึ่งมีโอกาสไปกระทำได้ยากเพราะติดขัดด้วยภาระหน้าที่ต่างๆ ส่วนการปฏิบัติธรรมของพระธรรมทินนาภิกษุณี แสดงให้เห็นได้ว่า ผู้ที่สละเพศฆราวาสเป็นนักบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว นอกจากจะต้องรักษาศีลตามฐานะของตนซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบแล้ว สิ่งสำคัญที่ถือว่าเป็นหน้าที่ๆ ต้องปฏิบัติอันสำคัญยิ่งในฐานะนักบวช คือการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญสมาธิและเจริญปัญญา เพื่อความหลุดพ้น และบรรลุพระนิพพานอันเป็นเป้าหมายของพระพุทธศาสนา

สรุปความว่า การปฏิบัติธรรม หมายถึง การเอาธรรมมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ แนวทาง คือ การปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามในวิถีชีวิตแบบไม่มีรูปแบบเป็นทางการ และการปฏิบัติธรรมอย่างมีรูปแบบเป็นทางการโดยการเจริญสมาธิหรือเจริญปัญญา ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่า การเจริญจิตตภาวนาหรือปัญญาภาวนา

๓.๒ หลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา

การปฏิบัติธรรมทั้งแบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบในพระพุทธศาสนา ย่อมอยู่ในกรอบหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นตัวหลักของการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษาเพื่อฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน หรือถ้าขยายสำหรับคฤหัสถ์จะนิยมใช้คำว่า ทาน ศีล ภาวนา เพราะเน้นการกระทำภายนอกเป็นหลัก โดยขยายการกระทำภายนอกออกเป็น ๒ อย่าง คือ ทาน และศีล แล้วยุบการกระทำภายใน ๒ อย่าง คือ สมาธิและปัญญา เป็นภาวนาอย่างเดียว และมีชื่อเรียกต่างไปเล็กน้อยว่า บุญสิกขา ซึ่งมีความหมายว่า การฝึกฝนปฏิบัติอบรมในเรื่องความดีด้วย ทาน ศีล ภาวนา สำหรับพระสงฆ์หรือนักบวชจะเน้นการกระทำภายในเป็นหลัก โดยแยกภาวนาออกเป็นจิตใจ (สมาธิ) และปัญญา ภายนอกก็จะรวมทานกับศีลเป็นอันเดียวกัน เพราะโดยหลักการศีลก็คือการอยู่ร่วมกันด้วยดีกับผู้อื่นในสังคม และทานก็เป็นองค์ประกอบในการที่จะอยู่ร่วมกันด้วยดีกับผู้อื่นในสังคม จึงจัดรวมอยู่กับศีล เรียกว่า ไตรสิกขา ดังนั้นธรรมทั้ง ๒ ชุดนี้จึงเป็นธรรมที่มีสาระสำคัญที่การปฏิบัติเหมือนกัน แต่จะแตกต่างกันที่จุดเน้นดังกล่าวเท่านั้น^{๑๐}

ในเรื่องทานนั้น ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ อามิสทาน ได้แก่ การให้สิ่งของ คือปัจจัย ๔ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ เกสัช และธรรมทาน ได้แก่ การให้ธรรมหรือการแนะนำข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน^{๑๑} และในความเป็นจริง จะพบได้ว่าเมื่ออุบาสกหรืออุบาสิกาถวายสิ่งของ ไม่ว่าผู้รับจะเป็นพระพุทธรูปเจ้าหรือพระสาวกก็ตามจะแนะนำให้ปฏิบัติธรรมควบคู่ไปด้วยเสมอ พร้อมกันนั้นก็ได้อสอนให้ปฏิบัติธรรมสูงขึ้นเป็นลำดับไป ดังนั้นโดยส่วนใหญ่ เมื่ออุบาสกหรืออุบาสิกาได้ถวายของแล้วก็จะปฏิบัติธรรมโดยการฟังธรรม รักษาศีล และเจริญภาวนา (สมาธิ) ส่วนภิกษุ ภิกษุณี ก็จะปฏิบัติธรรมโดยการสวดมนต์ ภาวนา รักษาศีลตาม

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง*, หน้า ๑๑ – ๑๕.

^{๑๑} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐.

ฐานะ และเจริญภาวนา แต่ใครจะปฏิบัติได้ก้าวหน้ามากนักน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับความเพียรในการปฏิบัติและอุปนิสัยของแต่ละบุคคล ซึ่งในการปฏิบัตินี้ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญไว้ว่า เป็นการบูชาพระพุทธองค์อันยิ่งกว่าการบูชาด้วยอามิสบูชาหรือการปฏิบัติโดยการให้สิ่งของต่างๆ ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า

อานนท์ ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาลบานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่นโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต ดอกกมณฑารพอันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต จูณแห่งจันทน์อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตกต้องสรีระของตถาคตเพื่อบูชาตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษัทสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านั้นก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่”^{๑๒}

การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมข้างต้น คัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายไว้ว่า หมายถึงการปฏิบัติตามข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นที่สมควรแก่โลกุตตรธรรม ๙ ประการ สำหรับอุบาสก อุบาสิกา หมายถึง การถึงไตรสรณคมน์ การรักษาศีล ๕ รักษาศีล ๑๐ รักษาอุโบสถศีลเดือนละ ๘ ครั้ง การถวายทาน การบูชาด้วยของหอม บูชาด้วยมาลา การบำรุงมารดาบิดา การบำรุงสมณพราหมณ์ สำหรับภิกษุ ภิกษุณี หมายถึง ศีล อาจารย์บัญญัติ การสมาทานอุตงค์ สัมมาปฏิบัติ จนถึงโคตรภูญาณ^{๑๓}

ส่วนภาวนา ซึ่งแยกเป็นภาวนาสมาธิและภาวนาปัญญานั้น เป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ โดยในส่วนภาวนาสมาธิหรือการเจริญสมาธิ เป็นการฝึกฝนอบรมจิตใจให้สงบแน่วแน่นมั่นคง มีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล^{๑๔} หลักการก็คือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรียกว่าอารมณ์ ให้แน่วแน่มั่นคงจิตนั้นอยู่ในสิ่งเดียว เรียกกันว่า จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ความแน่วแน่นหรือตั้งมั่นของจิตนี้ เรียกว่าสมาธิ เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้วก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่า ฌาน ส่วนภาวะจิตในฌานนั้น เป็นภาวะที่สุข สงบ ผ่องใส ไม่เศร้าหมอง ปราศจากนิวรณ์ หลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้นๆ เรียกว่า วิกขัมภณวิมุตติ แบ่งเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับที่กำหนดรูปธรรมเป็นอารมณ์เรียกว่า รูปฌาน มี ๔ ชั้น และระดับที่กำหนดรูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่า อรูปฌาน มี ๔ ชั้น ทั้งรูปฌานและอรูปฌาน เรียกรวมกันว่า สมาบัติ^{๑๕}

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๙/๑๔๘.

^{๑๓} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๔๙/๒๖๘ – ๒๖๙.

^{๑๔} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๔.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๓๐๕.

ในการเจริญสมาธินี้นอกจากจะทำให้เกิดฌานแล้ว ยังทำให้เกิดความสามารถพิเศษหรือความรู้อย่างยิ่ง เรียกว่า โลกียอภิญา ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ ๕ ประการ ได้แก่ อิทธิวิธิ (ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้) ทิพโสตธาตุญาณ (การรู้ดังได้ยินด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์) เจโตปริยญาณ (การรู้จักกำหนดใจคนอื่นได้) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกถึงชาติในกาลก่อนได้) และสัตตางังจุตูปปาตญาณ (การรู้ในการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย)^{๑๖} โดยมีวิธีปฏิบัติตามที่พระอรหันตเถระจารย์ได้รวบรวมไว้ถึง ๔๐ ประการ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยย่อให้เริ่มจาก ผู้ปฏิบัติต้องชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ตามสถานภาพและตัดปณิโธ^{๑๗} เครื่องกังวล ๑๐ ประการ ที่มีอยู่ในตนให้หมดสิ้น จากนั้นให้เข้าหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐานเพื่อเรียนกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสมกับจริตของตน แล้วออกจากวัดหรือที่ที่ไม่สมควรไปอยู่ในวัดหรือที่ที่สมควรพร้อมกับตัดเครื่องกังวล เล็กๆ น้อยๆ เช่น ตัดเล็บ โกนหนวดให้เรียบร้อย จากนั้นจึงเริ่มปฏิบัติกรรมฐาน^{๑๘} หรือเจริญสมาธิ ตามจริตของตน ซึ่งเมื่อว่าโดยหมวดแล้ว แบ่งเป็น ๗ หมวด คือ กสิณ (การเพ่ง) ๑๐ อสกุ (การพิจารณาซากศพระยะต่างๆ) ๑๐ อนุสสติ (การระลึกถึงอารมณ์ที่สมควร) ๑๐ อัปปมัญญา (การเจริญพรหมวิหารธรรม) ๔ อรูป (การกำหนดอารมณ์ของอรูปฌาน) ๔ อาหารปฏิกุศลสัญญา (การหมายรู้อาหารโดยเป็นปฏิกุศล) ๑ และจตุธาตุวัตถุตาณ (การพิจารณาแยกคนออกเป็นธาตุทั้ง ๔) ๑^{๑๙}

การเจริญสมาธิตามแนวปฏิบัติ ๔๐ ประการนี้ แม้ว่าจะมีอานิสงส์ทำให้เกิดฌานหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้นๆ เรียกว่า วิกขัมภณวิมุตติ และอภิญา ๕ ประการก็ตาม แต่ก็ยังเป็นโลกียอภิญา สามารถเสื่อมถอยเปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้^{๒๐} แต่ด้วยภาวนาที่มั่นคงก็จะทำให้การเจริญปัญญาสมบูรณ์ได้โดยง่าย^{๒๑} หรือสามารถใช้เป็นฐานในการเจริญปัญญาหรือวิปัสสนาได้^{๒๒} ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรหมายใจด้วยจิตอันมั่นคงในการเจริญปัญญา

^{๑๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๖๓๕.

^{๑๗} **ปณิโธ** หมายถึง เครื่องทำให้เกิดความกังวล มี ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) อาวาสปณิโธ (เครื่องกังวลคือที่อยู่) (๒) กุลปณิโธ (เครื่องกังวลคือตระกูล) (๓) ลาภปณิโธ (เครื่องกังวลคือลาภสักการะ) (๔) คณปณิโธ (เครื่องกังวลคือหมู่คณะ) (๕) กัมมปณิโธ (เครื่องกังวลคืออนุกรรม) (๖) อัธธานปณิโธ (เครื่องกังวลคือการเดินทาง) (๗) ญาติปณิโธ (เครื่องกังวลคือญาติ) (๘) อาพาธปณิโธ (เครื่องกังวลคือโรคภัยไข้เจ็บ) (๙) คณปณิโธ (เครื่องกังวลคือการเล่าเรียน) (๑๐) อิทธิปณิโธ (เครื่องกังวลคือการแสดงอิทธิฤทธิ์), **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๔๗ - ๑๕๙.

^{๑๘} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๔๖.

^{๑๙} **ดูรายละเอียดใน** พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๘๒ - ๒๓๒.

^{๒๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑ - ๓๖๒.

^{๒๑} **ดูรายละเอียดใน** พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๒๓๒ - ๒๓๓.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๐๗.

เพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นหมดจดจากกิเลสโดยสิ้นเชิงโดยมรรคญาณ เรียกว่า สมุจเฉทวิมุตติ^{๒๓} ต่อไป

ภาวนาปัญญาหรือการเจริญปัญญา เป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง^{๒๔} ถึงธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้ชัดว่าล้วนตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรค ซึ่งสามารถทำลายกิเลสต่างๆ ได้ด้วยมรรคญาณตามความสำเร็จเป็นอริยบุคคล ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบันบุคคล พระสกทาคามีบุคคล พระอนาคามีบุคคล และพระอรหันต์บุคคล^{๒๕} ปัญญาที่รู้ชัดสภาพธรรมตามความเป็นจริงดังกล่าวนี้เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก ชื่อว่า วิปัสสนาปัญญา ที่มีการแทงตลอดสภาวธรรมเป็นลักษณะมีการกำจัดความมืด คือโมหะที่ปกปิดสภาวะความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล และมีสมาธิเป็นเหตุใกล้ ผู้ที่ตั้งมั่นเท่านั้นจึงสามารถรู้เห็นตามความเป็นจริง^{๒๖} ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายนัยโดยความเป็นภูมิของปัญญา ได้แก่ ชันธ อายตนะ ธาตุ อินทริย สัจจะ และปฏิจกสมุปบาท^{๒๗} โดยมีหลักปฏิบัติที่สำคัญ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๒๘}

นอกจากนี้ ในส่วนการเจริญภาวนาหรือวิปัสสนา ได้ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีการปฏิบัติไว้ ๔ วิธีตามที่พระอานนท์ได้สดับมา ได้แก่ วิธีการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะหรือสมาธินำหน้า วิธีการเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้าหรือการเจริญวิปัสสนาโดยตรง วิธีการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป และวิธีการปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักชวนให้ไขว่ไขว่ด้วยธรรมุทธัจจ (วิปัสสนูปกิเลส)^{๒๙} วิธีการปฏิบัติทั้ง ๔ วิธี ดังกล่าวนี้ ถ้าถือตามแนวอธิบายของอรรถกถาจัดเป็น ๒ วิธี คือ วิธีการปฏิบัติแบบวิปัสสนามีสมณะนำหน้าหรือวิธีการปฏิบัติโดยการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนา และวิธีการปฏิบัติแบบสมณะมีวิปัสสนานำหน้าหรือการปฏิบัติโดยการเจริญวิปัสสนาโดยตรง ส่วน ๒ วิธีหลัง เป็นเพียงวิธีการที่แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างการปฏิบัติ^{๓๐} เท่านั้น

^{๒๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๖ – ๑๖๗.

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๗๐.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ภททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, ดร., **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๕ – ๒๐๔.

^{๒๖} พระพุทธโฆสะเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๗๑๑ – ๗๑๓.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๐.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ – ๔๐๔/๓๐๑ – ๓๔๐.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑ – ๗/๔๑๓ – ๔๒๗.

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๓๐.

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า หลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา คือ หลักปฏิบัติที่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในวิถีชีวิต ถ้าเป็นอุบาสก อุบาสิกา จะอยู่ในกรอบหลักบุญสิกขา ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา ถ้าเป็นภิกษุหรือภิกษุณีจะอยู่ในกรอบหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา และเมื่อนำความหมายของการปฏิบัติธรรม ซึ่งแบ่งการปฏิบัติธรรมออกเป็น ๒ แบบ คือการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นทางการและการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามในวิถีชีวิตแบบไม่มีรูปแบบเป็นทางการมาประกอบการพิจารณา จะเห็นได้ว่า ในส่วนหลักการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบของอุบาสก อุบาสิกา ได้แก่ การเจริญภาวนา ซึ่งรวมการเจริญสมาธิและการเจริญปัญญาเข้าไว้ด้วยกัน ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบของภิกษุ ภิกษุณี จะแยกออกเป็น การเจริญสมาธิ และการเจริญปัญญา โดยในส่วนภาวนาสมาธิหรือการเจริญสมาธิ เป็นการฝึกฝนอบรมจิตใจให้สงบแน่วแน่มั่นคงมีอารมณ์เดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล และผ่องใส ปราศจากนิวรณ์ธรรม โดยรูปแบบต่างๆ ซึ่งพระอรหันตเจ้าจารย์ได้รวบรวมไว้ ๔๐ วิธี ได้แก่ กสิณ ๑๐ ประการ อนุสสติ ๑๐ ประการ เป็นต้น และเมื่อปฏิบัติโดยถูกต้องจะมีผลทำให้เกิดมาน หลุดพ้นจากกิเลสในขณะที่อยู่ไม่นานนั้นๆ เรียกว่า วิกขัมภณวิมุตติ และเกิดโลกียอภิญญา ในส่วนภาวนาปัญญาหรือการเจริญปัญญาหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าการเจริญวิปัสสนา เป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ชัดตามความเป็นจริงถึงธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรค ซึ่งสามารถทำลายกิเลสต่างๆ ตามความสำเร็จเป็นอริยบุคคลระดับต่างๆ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยภูมิของปัญญา ได้แก่ ชั้นธ อายตนะ เป็นต้น โดยมีวิธีการปฏิบัติปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ๔ แบบ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยย่อ มี ๒ แบบ คือ วิธีการเจริญวิปัสสนาโดยการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนา และวิธีการเจริญวิปัสสนาโดยตรง ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบนั้นเป็นการปฏิบัติธรรมด้วยการประพาสปฏิบัติที่ถูกต้องเพื่อความดีงามในวิถีชีวิต ได้แก่ การปฏิบัติตนตามสมควรแก่ฐานะของตน หากเป็นอุบาสก อุบาสิกา ได้แก่ การบำรุงมารดาบิดา การบำรุงสมณพราหมณ์ การบูชาด้วยของหอม การถวายทาน การถึงไตรสรณคมน์ การรักษาศีลตามฐานะของตน เป็นต้น หากเป็นภิกษุ ภิกษุณี ได้แก่ การรักษาศีลตามฐานะของตน

สรุปความว่า หลักการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา คือ หลักธรรมที่นำมาใช้ในการประพาสปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ในวิถีชีวิต ถ้าเป็นอุบาสก อุบาสิกา จะอยู่ในกรอบหลักบุญสิกขา ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา ถ้าเป็นภิกษุหรือภิกษุณีจะอยู่ในกรอบหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อแยกออกตามความหมายของการปฏิบัติธรรมซึ่งแบ่งออกเป็นแบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบสามารถสรุปดังนี้

๑) การปฏิบัติธรรมในฐานะอุบาสกหรืออุบาสิกา ตามกรอบบุญสิกขา เมื่อแยกออกตามความหมายการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบ ในส่วนการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ได้แก่ การเจริญภาวนา ซึ่งแยกออกเป็นการเจริญสมาธิและการเจริญปัญญา ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบ ได้แก่ ทาน และศีล ซึ่งเป็นการประพาสปฏิบัติที่ถูกต้องเพื่อความดีงามในวิถีชีวิต เช่น การให้สิ่งของแก่ผู้ยากไร้ การข่มใจ การปฏิบัติตนอันสมควรแก่ฐานะของตนหรือการรักษาศีลตามฐานะของตน เป็นต้น

๒) การปฏิบัติธรรมในฐานะภิกษุหรือภิกษุณี ตามกรอบไตรสิกขา เมื่อแยกออกตามความหมายการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบ ในส่วนการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ได้แก่ การเจริญสมาธิและการเจริญปัญญาเพื่อการบรรลุธรรม ผล นิพพาน ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบ ได้แก่ การรักษาศีลตามฐานะของตน

จากนัยแห่งความหมายของการปฏิบัติธรรมและหลักการปฏิบัติธรรมตามที่ได้กล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจะได้พยายามนำไปวิเคราะห์ในการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งในที่นี้คือการศึกษาศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ เพราะเป็นกลุ่มสตรีที่มีปัญญาสามารถปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรมทุกรูป/คน โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น ๒ ประการ คือ การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ และการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ

๓.๓ การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ

เนื่องจากอุบาสิกาเป็นผู้ได้ชื่อว่าเป็นเพศฆราวาสผู้ครองเรือนซึ่งยังคงมีวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกับบุคคลทั้งหลายทั้งในสังคมครอบครัวและในสังคมชุมชนที่ตนเป็นสมาชิก ดังนั้น ในการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ซึ่งมีนามปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทจำนวน ๑๐ คน^{๓๑} จึงเป็นศึษาการศึกษาการปฏิบัติธรรมของแต่ละคนโดยลักษณะการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นทางการ ได้แก่ การเจริญภาวนา ซึ่งแยกออกเป็นการเจริญสมาธิและการเจริญปัญญาในคราวบรรลุธรรม และการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ได้แก่ การฟังธรรม การถวายทาน การข่มใจ เป็นต้น โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง และการปฏิบัติธรรมอุบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น ดังนี้

๓.๓.๑ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง

การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีจำนวน ๗ คน ดังนี้

๑) การปฏิบัติธรรมของนางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมมพ็อบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของนางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมมพ็อบาสิกาที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ถึงสรณะก่อน ในคัมภีร์พระวินยปิฎกมหารวรรค ได้ปรากฏไว้ว่า เกิดขึ้นภายหลังจากเศรษฐีคหบดีสามีของนางสุชาดาได้ทราบว่ายสกุลบุตรผู้เป็นบุตรชายหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายแล้ว และได้มีมนต์พระพุทธเจ้ามียสกุลบุตรเป็นปัจฉาสมณะทรงโปรดรับภัตตาหารเพื่อเจริญกุศลที่นิเวศน์ของตน^{๓๒} โดยปรากฏว่า

^{๓๑} อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๔๘ – ๒๖๗/๓๒ – ๓๓.

^{๓๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๙/๓๕.

ครั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงอันตรวาสกถือบาตรและจีวรมีท่านพระยสะเป็นปัจฉาสมณะ
เสด็จไปยังนิเวศน์ของเศรษฐีคหบดี ครั้นถึงแล้วจึงประทับนั่ง ณ อาสนะที่เขาจัดถวาย

ลำดับนั้น มารดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสะก็พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่
ประทับ ครั้นถึงแล้ว ได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุพุทฺธิกา คือ ทรงประกาศ

๑. ทานกถา

๒. สีลกถา

๓. สักคกถา

๔. กามาทีนวกถา

๕. เนกขัมมานิสังสกถา แก่มารดาและภรรยาเก่า

เมื่อทรงทราบวาททั้งสองมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศ
สามกถาสิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุ
อันปราศจากอริยปราศจากมลทินได้เกิดแก่มารดาและภรรยาเก่า ณ อาสนะนั้นแล้ว “สิ่งใด
สิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” เปรียบเหมือน
ผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี

มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลง
สู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วก็ไม่ต้อง
เชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “พระองค์ผู้เจริญ
ภาษิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก
พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่างๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ
เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูป
พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันทั้งสองนี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรม และพระสงฆ์
เป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำหม่อมฉันทั้งสอง ว่าเป็นอุบาสิกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่
วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต” เป็นเตวาจิกอุบาสิกา (ผู้กล่าวถึงรัตนะทั้ง ๓ ว่าเป็นสรณะ) เป็นคู่แรก
ในโลก^{๓๓}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า
นางสุชาดาอุบาสิกามารดาและภรรยาเก่าของพระยสะปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุโสดาปัตติผล โดยการ
เจริญสมาธิก่อนในขณะฟังธรรมเรื่องอนุพุทฺธิกาจากพระพุทธเจ้า ซึ่งสามารถอนุมานได้ว่า ในขณะนั้น
นางสุชาดาอุบาสิกาได้น้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรม เมื่อจิตของนางผ่องใสเป็นสมาธิปราศจาก
นิวรณ์ธรรมแล้วได้เจริญปัญญาต่อไปในขณะฟังธรรมเรื่องอริยสัจ ๔ จนสามารถเห็นชัดตามความ
เป็นจริงว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงย่อมมีความดับเป็นธรรมดาบรรลุ
โสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล สามารถละสัkkายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน)
วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) สลัปปตปราคาส (ความถือมั่นศีลพรต) ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระโสดาบัน
บุคคลลงได้^{๓๔} ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เมื่อพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระยสะเป็นปัจฉาสมณะ
เสด็จไปยังนิเวศน์ของเศรษฐีคหบดีและประทับในที่อันควรแล้วตรัสอนุพุทฺธิกา คือ ทานกถา

^{๓๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๙/๓๖ – ๓๗.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖ – ๑๐๑๑/๒๖๐ – ๒๖๑.

สีกถา สักคกถา กามาทีนวกถา และเนกขัมมานิสังสกาแก่มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะ และเมื่อทรงทราบว่าทั้งสองมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศ สามุกังสิกกรรมเทศนาหรืออริยสัจ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุ อันปราศจากอริยสัจปราศจากมลทินได้เกิดแก่มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะว่า “สิ่งใด สิ่งหนึ่งมีความ เกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” และตั้งข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “มารดา และภรรยาเก่าของพระยสะได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอน ของพระศาสดา”

สรุปความว่า นางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมมพิอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ หรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ถึงสรณะก่อน ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมโดยการเจริญสมาธิ ด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนุพพิกถา เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาต่อไปในขณะที่ฟังธรรมเรื่อง อริยสัจ ๔ จนได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับ เป็นธรรมดา” บรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลในคราวได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ครั้งแรกเท่านั้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา ส่วนการปฏิบัติธรรม เพื่อความถูกต้องดังแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ซึ่งนอกจากการฟังธรรมแล้ว จะเห็นได้จากการถวาย ทานแด่พระพุทธเจ้าซึ่งมีพระสละเป็นปัจฉาสมณะที่นิเวศน์ของนาง และก่อนหน้านั้นก็ได้ปรากฏไว้ว่า นางเป็นผู้ถวายข้าวมธุปายาสแก่ราชกุมารสิทธัตถะโพธิสัตว์ในเวลาเช้าของวันที่จะตรัสรู้^{๓๕}

๒) การปฏิบัติธรรมของนางวิสาขามิคารมาตาอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของนางวิสาขามิคารมาตาอุบาสิกา ผู้ได้รับการ ยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ยินดียิ่งในการถวายทาน ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า ในขณะที่นางอายุได้ ๗ ขวบ นางพร้อมด้วยเด็กหญิงบริวาร ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าตามคำของเมณฑกเศรษฐีปู่ของนาง เมื่อนางไปถึงและนั่งในที่อันสมควรแล้ว ในครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยอำนาจแห่งความประพฤติ (บุรพจริยา^{๓๖}) ของนาง ในเวลาจบพระธรรมเทศนา นางพร้อมกับเด็กหญิง ๕๐๐ คน ได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๓๗}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานุสาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏ รายละเอียดในการปฏิบัติธรรมไว้ แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ลักษณะเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมมพิอุบาสิกาเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรม จากการฟังธรรมเหมือนกัน โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมด้วยอำนาจ แห่งความประพฤติของนางในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า โดยไม่ปรากฏชัดว่า นางได้ฟังธรรม เรื่องอะไร ตั้งข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยอำนาจแห่ง

^{๓๕} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๕๘/๔๐๗ - ๔๐๘.

^{๓๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๖๑.

^{๓๗} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๕๙/๔๑๑.

ความประพุดิ (บุรพจริยา) ของนาง” และเมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลในเวลาจบพระธรรมเทศนา โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “ในเวลาจบพระธรรมเทศนา นางพร้อมกับเด็กหญิง ๕๐๐ คน ได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล” และได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตจนตลอดชีวิตของนาง ดังตัวอย่างในเรื่อง คุณสมบัติความเป็นพระโสดาบันบุคคลของนาง ซึ่งสามารถละสักกายทิฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) สัสสปตปราคาส (ความถือมั่นศีลพรต) ลงได้^{๓๘} โดยประการต่างๆ ดังนี้

การประพุดิปฏิบัติซึ่งถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตโดยคุณสมบัตินี้ ความเป็นพระโสดาบันบุคคลของนางวิสาขามิคารมาตาอุบาสิกาในเรื่องวิจิกิจฉาและสัสสปตปราคาส สามารถเห็นได้อย่างชัดเจนจากการที่นางเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอันมากโดยปราศจากความเคลือบแคลงสงสัย และเหตุการณ์ที่สำคัญก็คือ นางได้ให้ช่างทองตีราคาเครื่องประดับที่มีค่าสูงยิ่งชื่อว่า “มหาดาประสาธน์” ที่ธัญชัยเศรษฐีผู้เป็นบิดามอบให้ติดตัวมาตั้งแต่วันที่ออกจากเรือน แต่ได้ถูกลิ้มไว้ที่บริเวณคันธกุฎีโดยหญิงรับใช้เป็นจำนวน ๙ โกฏิ แล้วนำเงินจำนวนนั้นมาสร้างวัดถวายภิกษุสงฆ์ชื่อว่า “วัดบุพพาราม”^{๓๙} และเมื่อรวมค่าใช้จ่ายในการสร้างวัดบุพพารามแห่งนี้ทั้งหมดแล้ว นางได้ใช้จ่ายทรัพย์ไปทั้งสิ้น ๒๙ โกฏิ โดยเป็นค่าซื้อที่ดิน ๙ โกฏิ ค่าสร้างวิหาร ๙ โกฏิ และค่าฉลองวิหาร ๙ โกฏิ^{๔๐} และตลอดชีวิตนางได้ทำการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น ในเวลาเช้านางจะทำอามิสทานสงเคราะห์ภิกษุสงฆ์ หลังอาหารก็จะให้คนรับใช้ถือเภสัชและน้ำปานะ ๘ อย่างตามไปวิหารเพื่อถวายพระภิกษุสงฆ์ จนได้ฟังธรรมแล้วจึงกลับเคสฐาน^{๔๑} นอกจากนี้ นางยังเป็นอุบาสิกาผู้มีปัญญาเห็นเหตุและผลที่จะเกิดขึ้นจากการถวายทาน จึงได้กราบทูลขอพรต่อพระพุทธเจ้าเพื่อการถวายทาน ๘ ประการ ได้แก่ ผ้าวัสสิกสาฎก อาคันตุกัตถ์ คมิกัตถ์ คิลานกัตถ์ คิลานุปัฏฐากกัตถ์ คิลานเภสัช ฐยาคุ และผ้าอาบน้ำ^{๔๒} เป็นต้น อีกทั้งยังเป็นผู้มีความตั้งใจประพุดิปฏิบัติตามธรรมด้วยการรักษาอุโบสถศีลเป็นนิจ^{๔๓} ส่วนในเรื่องสัสสปตปราคาส (ความถือมั่นศีลพรต) จะเห็นได้จากเรื่องราวของนางที่สามารถทำให้มีการเศรษฐกิจบิณฑบาตผู้มีมิจฉาทิฐิกลับใจมานับถือพระพุทธศาสนาและสามารถดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลได้ โดยที่ตลอดเวลาไม่เคยหลงคล้อยตามไปเชื่อถือหรือนับถือนักบวชนอกศาสนาเช่นเดียวกับบิดาสามีเลย^{๔๔}

อนึ่ง ถึงแม้ว่าในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจะปรากฏข้อความไว้อย่างชัดเจนว่านางดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลตั้งแต่อายุได้ ๗ ขวบ แต่ก็มีเรื่องราวปรากฏไว้ว่า นางร้องไห้เสียใจเข้าไปหาพระพุทธเจ้า

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖ – ๑๐๑๑/๒๖๐ – ๒๖๑.

^{๓๙} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๕๙/๔๒๑ – ๔๒๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๘๒ – ๓๘๓, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๘๔ – ๓๘๕.

^{๔๐} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๘๗.

^{๔๑} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๕๙/๔๒๒.

^{๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๔๔ – ๓๕๒/๒๑๘ – ๒๒๕.

^{๔๓} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๗๙ – ๒๘๐.

^{๔๔} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๕๙/๔๑๖ – ๔๒๑.

เพราะหลานสาวผู้เป็นที่รักของนางเสียชีวิต^{๔๕} ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่ในโศดาปัตติผล หรือพระโศดาบันบุคคลสามารถละสังโยชน์ให้สิ้นไปได้เพียง ๓ ประการเท่านั้น คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^{๔๖} ส่วนการร้องไห้คร่ำครวญจากการสูญเสียหรือพลัดพรากจากบุคคล อันเป็นที่รักเป็นกิเลสเครื่องร้อยรัดสัตว์ไว้ในภพประเภทกามราคะ ซึ่งเป็นหนึ่งในโอรัมภาคียสังโยชน์ หรือสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ คือความเห็นว่าเป็นตัวของตน วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย สีลัพพตปรามาส คือความถือมั่นศีลพรต กามราคะ คือความพอใจในกามคุณ และพยาบาทหรือปฏิฆะ คือความกระทบกระทั่งใจ อันเป็นเหตุให้เกิดในกามภพ^{๔๗} ที่สามารถละได้อย่างเด็ดขาดเมื่อบรรลุเป็นพระอนาคามีบุคคล^{๔๘}

สรุปความว่า นางวิสาขามิคารมาตาอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ยืนยงในการถวายทาน ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิพพานโดยการเจริญสมาธิ ด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมซึ่งตรงกับสภาพจิตใจของนาง ในขณะที่ฟังธรรมจาก พระพุทธเจ้าในคราวเข้าเฝ้าครั้งแรกเมื่ออายุได้ ๗ ขวบ โดยไม่ปรากฏชัดว่าเป็นธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโศดาปัตติผล สำเร็จเป็นพระโศดาบันบุคคลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการ ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบด้วยการฟังธรรม ให้ทานและรักษาศีลเป็นปกติในวิถีชีวิต จนตลอดชีวิตของนาง

๓) การปฏิบัติธรรมของนางขุชุตตราอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิพพานของนางขุชุตตราอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เป็นพหูสูต ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า ภายหลังจากนางได้ช่วยหัวหน้าช่างดอกไม้ (สุนนมาลาการ^{๔๙}) จัดเตรียม ภัตตาหารเพื่อถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประมุขตามคำชักชวนว่า “ด้วยการทำ อย่างนี้ จากนั้นไป เจ้าจักพ้นจากการเป็นคนรับใช้ผู้อื่น” ในโรงภัตตาคารเรือนหัวหน้าช่างดอกไม้ เรียบร้อยแล้ว ในครั้งนั้น นางได้เรียนธรรมทั้งหมดที่พระพุทธเจ้าตรัสด้วยอำนาจจากตาสำหรับคนนั่งใกล้ ไว้ได้ และเมื่อได้ฟังอนุโมทนาแล้วนางก็ได้ดำรงอยู่ในโศดาปัตติผล และด้วยความที่นางเป็นผู้เห็น อริยสัจ ๔ สำเร็จเป็นพระโศดาบันบุคคลแล้วนี้เอง นางจึงไม่คิดอยากได้ทรัพย์ผู้อื่น^{๕๐}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้จะไม่ปรากฏรายละเอียด การปฏิบัติธรรมไว้อย่างชัดเจน แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิพพาน ลักษณะเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมมพิอุบาสิกาเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุนิพพาน

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒๖๕ - ๒๖๖.

^{๔๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๖/๒๖๐.

^{๔๗} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๔๘} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๕, อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๗ - ๓๑๘, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๓๕/๑๕๕.

^{๔๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๙๘.

^{๕๐} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐ - ๒๖๑/๔๓๙ - ๔๔๐.

จากการฟังธรรมเหมือนกัน โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมด้วยอำนาจของคนนั่งใกล้ในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธรูปเจ้าในการฟังครั้งแรกในเรือนหัวหน้าคนขายดอกไม้ (นายสุนนมาลาการ) โดยไม่ปรากฏชัดว่านางได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตของนางผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล เมื่อได้ฟังอนุโมทนาแล้วโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรม แบบมีรูปแบบ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “ในครั้งนั้น นางได้เรียนธรรมทั้งหมดที่พระพุทธรูปเจ้าตรัส ด้วยอำนาจกตสำหรับคนนั่งใกล้ไว้ได้ และเมื่อได้ฟังอนุโมทนาแล้วนางก็ได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล” เมื่อนางบรรลุโสดาปัตติผลแล้วก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบเป็นปกติในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัดคือ นางได้รักษาศีลด้วยการมีเจตนางดเว้นจากการยกยอกทรรพย์ของผู้อื่นที่เขาไม่ได้ให้ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “ด้วยความที่นางเป็นผู้เห็นอริยสัจ ๔ สำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลแล้วนี้เอง นางจึงไม่คิดอยากได้ทรรพย์ผู้อื่น” และได้แสดงธรรมตามที่ได้ฟังจากพระพุทธรูปเจ้าให้พระนางสามาวดีและสตรีบริวาร ทั้ง ๕๐๐ คนฟังเป็นประจำ^{๕๑}

สรุปความว่า นางชุชชุตตราอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เป็นพหูสูต ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมด้วยอำนาจของคนนั่งใกล้ในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธรูปเจ้าในการฟังครั้งแรกในเรือนหัวหน้าคนขายดอกไม้ (นายสุนนมาลาการ) โดยไม่ปรากฏชัดว่านางได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลเมื่อได้ฟังอนุโมทนาแล้ว โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และเมื่อสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลแล้วก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบเป็นปกติในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัดคือ การฟังธรรม การมีเจตนางดเว้นจากการยกยอกทรรพย์ของผู้อื่นที่เขาไม่ได้ให้ และการแสดงธรรมตามที่ได้ฟังจากพระพุทธรูปเจ้าให้พระนางสามาวดีและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คน ฟังเป็นประจำ

๔) การปฏิบัติธรรมของนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ยินดีในฌาน ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า เมื่อนายปุนณะเป็นเศรษฐีแล้ว ก็ได้ทำการมงคลด้วยการถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน และในวันที่ ๗ เมื่อพระพุทธรูปเจ้าทรงทำอนุโมทนาภัตตณเศรษฐีหรือนายปุนณะ ภรรยา และลูกสาวซึ่งก็คือนางอุตตราได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๕๒} และในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท ได้ปรากฏไว้ว่า ภายหลังจากพระราชได้พระราชทานตำแหน่งเศรษฐีให้นายปุนณะแล้ว ปุนณเศรษฐีก็ได้ถวายทานแด่ภิกษุสงฆ์โดยมีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน และในเวลาที่จะพระพุทธรูปเจ้าจะทรงทำอนุโมทนาทาน จึงตรัสอนุพุทพิกถาและในเวลา

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน อ.อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐ - ๒๖๑/๔๓๑ - ๔๔๐.

^{๕๒} อ.อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๒/๔๔๙.

จบธรรมภา ทั้ง ๓ คน คือ ปุณณเศรษฐี ภรรยา และนางอุตตราผู้เป็นธิดาก็ได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน^{๕๓}

หลังจากบรรลุธรรมแล้ว นางก็ได้ถือศีลอุโบสถเป็นประจำ ดังข้อความที่นางกล่าวกับสามี ผู้เป็นมิชฌาภิญาติเพื่อขอถืออุโบสถว่า “ในเรือนแห่งตระกูลของตน ดิฉันทำอุโบสถกรรมเป็นประจำ เดือนละ ๘ วัน แม้บัดนี้ เมื่อท่านรับ ดิฉันพึงอธิษฐานองค์อุโบสถ”^{๕๔} และตลอดเวลาในวิชีวิต นางได้มีความยินดีในการเจริญมาน^{๕๕} หรือเจริญสมาธิเป็นปกติจนสามารถแสดงฤทธิ์ซึ่งเป็นผลจากมานได้^{๕๖} อีกทั้งยังสามารถปฏิบัติได้อย่างช้าของชานาญรวดเร็วจนทำให้น้ำมันซึ่งกำลังเดือดพล่านที่ถูกราดลงมาบนศีรษะไม่สามารถระคายผิวของนางได้ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ในเรื่องราวของนางว่า “ในตอนเช้าตรู่แห่งวันสละอุโบสถเมื่อนางสิริมาเห็นนางอุตตราหัวเราะ นางสิริมาจึงรีบลงไปโดยสำคัญว่าเรือนนี้เป็นของนาง แล้วตรงไปจับกระบวยตักน้ำมันที่กำลังเดือดพล่านในกระทะทอดขนมราดลงบนศีรษะนางอุตตรา ฝ่ายนางอุตตราเมื่อได้เห็นดังนั้นก็ยืนเข้ามานมีเมตตาเป็นอารมณ์ น้ำมันซึ่งกำลังเดือดพล่านที่ราดลงบนศีรษะนางอุตตราก็ไหลไปเหมือนน้ำที่ราดลงบนใบบัว”^{๕๗}

อนึ่ง ลักษณะการเจริญมานโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์ของนางอุตตรานั้นมหาตมาอุปาสิกา โดยหลักการทางพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นองค์ธรรมหนึ่งในหลักอัปปมัญญาธรรม ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุpekขา เพราะแผ่ส่งมาเสมอไปโดยไม่มีประมาณ^{๕๘} ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการเจริญสมาธิด้วยอัปปมัญญา ๔ ประการ ว่า

๑) เมตตาอัปปมัญญา เป็นการเจริญสมาธิด้วยจิตที่ประกอบด้วยเมตตา คือ ความรักใคร่ กริยาที่รักใคร่ ภาวะที่รักใคร่ในสัตว์ทั้งหลายไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่ง ผู้เป็นที่รักที่ชอบใจแล้วพึงรักใคร่

๒) กรุณาอัปปมัญญา เป็นการเจริญสมาธิด้วยจิตที่ประกอบด้วยกรุณา คือ ความสงสาร กริยาที่สงสาร ภาวะที่สงสารไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่งตกทุกข์ได้ยาก แล้วพึงสงสาร

๓) มุทิตาอัปปมัญญา เป็นการเจริญสมาธิด้วยจิตที่ประกอบด้วยมุทิตา คือ ความพลอยยินดี กริยาที่พลอยยินดี ภาวะที่พลอยยินดีในสัตว์ทั้งหลายไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่งผู้เป็นที่รักที่ชอบใจแล้วพลอยยินดี

๔) อุpekขาอัปปมัญญา เป็นการเจริญสมาธิด้วยจิตที่ประกอบด้วยอุpekขา คือ ความวางเฉย กริยาที่วางเฉย ภาวะที่วางเฉยในสัตว์ทั้งหลายไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นคนผู้หนึ่งผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ แล้วเป็นผู้มีอุpekขา

^{๕๓} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒๙๒ – ๒๙๓.

^{๕๔} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๒/๔๕๐.

^{๕๕} มาน หมายถึง การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ, สภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก, พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๘๘.

^{๕๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมทาเถร), หน้า ๖๓๕.

^{๕๗} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๒/๔๕๑.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๕.

การเจริญมานโดยหลักอัมปมัญญา ๔ ประการ เป็นการปฏิบัติธรรมด้วยการแผ่ไปหรือน้อมไปยังสัตว์โลกทั้งปวงทั่วทุกทิศ ทั้งทิศตะวันออก ตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำ ทิศเฉียง หรือทิศต่างๆ อย่างหาประมาณไม่ได้และสืบเนื่องอยู่ตลอดเวลา^{๕๙} และด้วยการน้อมจิตพิจารณาเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาด้วยความเพียรที่เกิดด้วยจิตที่ตั้งมั่นในอารมณ์ดังกล่าวอย่างสืบเนื่องตลอดเวลาเช่นนี้ จะทำให้สภาวะจิตหลุดพ้นด้วยเมตตาหรือเมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ และอุเบกขาเจโตวิมุตติตามการเจริญสมาธิด้วยธรรมนั้นๆ อันเกิดจากตติยฌานและจตุตถฌานพ้นจากปัจจัยนิกรรมหรือธรรมที่เป็นข้าศึกแก่การเข้าถึงธรรม กล่าวคือนิ वर्ณ ๕ ประการ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา^{๖๐}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติธรรมของนางอุตตราไว้อย่างชัดเจน แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลักษณะเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานิกุมมพิอุบาสิกาเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุลักษณะที่เกิดจากการพึงธรรมเหมือนกัน คือ โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่พึงธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนุปปุพพิกา เมื่อจิตของนางผ่องใสเป็นสมาธิสงบระงับจากนิ वर्ณธรรมแล้ว จึงเจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลหลังจากได้ฟังอนุโมทนาภัต โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย ว่า “เมื่อนายปุณณะเป็นเศรษฐีแล้ว ก็ได้ทำการมงคลด้วยการถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน และในวันที่ ๗ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทำอนุโมทนาภัต ธนเศรษฐีหรือนายปุณณะ ภรรยา และลูกสาวซึ่งก็คือนางอุตตราได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล” หรือข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ว่า “ภายหลังจากพระราชได้พระราชทานตำแหน่งเศรษฐีให้นายปุณณะแล้ว ปุณณเศรษฐีก็ได้ถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน และในเวลาทีพระพุทธเจ้าจะทรงทำอนุโมทนาทาน จึงตรัสอนุปปุพพิกา และในเวลาจบธรรมกถา ทั้ง ๓ คน คือ ปุณณเศรษฐี ภรรยา และนางอุตตราผู้เป็นธิดาได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน” ในการเจริญสมาธิและการเจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลของนางดังกล่าวนี้ ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ

เมื่อนางบรรลุโสดาปัตติผลแล้วก็ได้ปฏิบัติธรรมทั้งแบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต โดยในสถานการณ์ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ได้ปรากฏว่า ก่อนแต่งงานนางได้ถืออุโบสถเป็นประจำ ดังข้อความที่นางกล่าวกับสามีเพื่อขอถืออุโบสถว่า “ในเรือนแห่งตระกูลของตน ดิฉันทำอุโบสถกรรมเป็นประจำเดือนละ ๘ วัน แม้บัดนี้ เมื่อท่านรับ ดิฉันพึงอธิษฐานองค์อุโบสถ” เมื่อแต่งงานแล้วนางก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบโดยการฝึกการเจริญสมาธิหรือเจริญมานโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์เรียกว่าการเจริญเมตตาอัมปมัญญา ซึ่งเป็นกรรมฐานที่พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมไว้ในพรหมวิหารกรรมฐาน ในกรรมฐาน ๔๐ ประการ^{๖๑} อยู่เป็นประจำ จนสามารถเจริญได้อย่างซ้ำของชำนานจนเกิด

^{๕๙} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๓ - ๖๕๒/๔๒๗ - ๔๒๙.

^{๖๐} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๔๒, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๗/๔๒.

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์

ฤทธิ์หรือแสดงฤทธิ์ได้ ดังจะเห็นได้จาก ความสามารถในการแสดงฤทธิ์ของนางในคราวที่นางถูกน้ำมันซึ่งกำลังเดือดราดลงบนศีรษะ แต่น้ำมันนั้นไม่สามารถระคายผิวของนางได้ และได้ใช้การเจริญเมตตา ดังกล่าวนี้น ช่มความโกรธที่อาจจะพลุ่งขึ้นมาเมื่อได้รับอันตราย ซึ่งการช่มอารมณ์นี้ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต

สรุปความว่า นางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ยินดีในฉนวน ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนุพพิกขา เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลเมื่อได้ฟังอนุโมทนาภัตแล้ว โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และเมื่อสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลแล้ว นางก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบในวิถีชีวิตเป็นประจำ โดยก่อนแต่งงานนางได้มีการถืออุโบสถเป็นประจำ และเมื่อแต่งงานแล้วก็ได้เจริญสมาธิโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือการเจริญเมตตาอัปปมัญญาจนสามารถแสดงฤทธิ์ได้อย่างรวดเร็ว และได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบด้วยการช่มอารมณ์โกรธที่กำลังจะพลุ่งขึ้นมาด้วยเมตตา

๕) การปฏิบัติธรรมของพระนางสุปวาสาโกลิยธิดาอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระนางสุปวาสาโกลิยธิดาอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ถวายรสอันประณีต ในคัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏแต่เพียงว่า เมื่อพระนางเจริญวัยแล้ว ได้อภิเษกกับศากยกุมารพระองค์หนึ่ง และเพียงได้ฟังพระธรรมกถาของพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรกเท่านั้น พระนางก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๖๒} และในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ก็ปรากฏเพียงข้อความที่แสดงให้เห็นได้ว่า พระนางบรรลุธรรมแล้วเท่านั้น ด้วยข้อความว่า สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังนิเวศน์ของสุปวาสาโกลิยธิดา เมื่อเสวยภัตตาหารเสร็จแล้ว ได้ตรัสว่า อริยสาวิกาผู้ให้โภชนะชื่อว่าให้ฐานะ ๔ ประการ คือ ให้อายุ วรรณะ สุขะ พละแก่ปฐกาค เป็นต้น^{๖๓} ซึ่งโดยนัยคำว่า “อริยสาวิกา” แสดงให้เห็นได้ว่า พระนางบรรลุธรรมแล้วเท่านั้น

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดในการปฏิบัติธรรมไว้อย่างชัดเจน แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า พระนางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมลักษณะเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานิกุมมพิอุบาสิกา เพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรมที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน คือ ได้ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรก โดยไม่ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความ

^{๖๒} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๓/๔๕๒.

^{๖๓} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๙๕.

ที่ปรากฏไว้ว่า “เพียงได้ฟังพระธรรมกถาของพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรกเท่านั้น พระนางก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล” แต่ก็ถือได้เป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ

นอกจากการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบข้างต้นแล้ว พระนางยังได้มีการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบเป็นปกติในวิถีชีวิตด้วยการถวายทานแด่พระพุทธเจ้า ภิกษุ ภิกษุณี ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ว่า

คำว่า พระนางสุปวาสา เป็นชื่อของอุบาสิกา^{๖๔} คำว่า โกลิยิตา ได้แก่ เป็นราชบุตรของเจ้าโกลิยะ ก็ราชบุตรนั้นเป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระผู้มีพระภาคทรงแต่งตั้งไว้ในอันเลิศกว่าสาวิกาทั้งหลายผู้ถวายสิ่งของอันประณีต เป็นอริยสาวิกาผู้โสดาบัน สิ่งใดสิ่งหนึ่งแลไม่ว่าของเคี้ยวของบริโภครหรือเภสัช อันสมควรแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีสตรีอื่นๆ ที่พึงจัดแจงไว้ในนั้น สิ่งทั้งหมดนั้นพระนางใช้ปัญญาของตนเท่านั้นจัดแจง แล้วจักน้อมเข้าไปถวายโดยเคารพ และนางได้ถวายสังฆภัตและปาฏิบุคลิกภัต ๘๐๐ ที่ทุกๆ วัน ผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี เข้าไปบิณฑบาตยังตระกูลนั้นมีได้มีมือเปล่าไป พระนางมีการบริจาคว่างแก่เตตขาคามีมือสะอาด ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในทานและการจำแนกทาน ด้วยประการฉะนี้^{๖๕}

สรุปความว่า พระนางสุปวาสาโกลิยิตาอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้ถวายรสอันประณีต ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุดธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรกโดยไม่ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้วได้เจริญปัญญาจนบรรลุนิโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และได้ปฏิบัติธรรมเพื่อความตั้งมั่นในชีวิตแบบไม่มีรูปแบบด้วยการถวายสังฆภัตและปาฏิบุคลิกภัตเป็นปกติในวิถีชีวิตทุกวัน

๖) การปฏิบัติธรรมของนางสุปปิยาอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุดธรรมของนางสุปปิยาอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้บำรุงภิกษุอาพาธ^{๖๕} ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏแต่เพียงว่า เมื่อพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์บิณฑบาตเสร็จไปกรุงพาราณสีนางได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลด้วยการเข้าเฝ้าครั้งแรกเท่านั้น^{๖๖}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดในการปฏิบัติธรรมของนางสุปปิยาอุบาสิกาไว้อย่างชัดเจน แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุดธรรมลักษณะเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานิกุมมพิอุบาสิกา เพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุดธรรมที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน คือ นางได้ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรก โดยไม่

^{๖๔} พุ.อุ.อ. (ไทย) หน้า ๑๔๘.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๔/๔๕๓ - ๔๕๔.

^{๖๖} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๔/๔๕๓ - ๔๕๔.

ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เมื่อพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์บิณฑบาตเสร็จไปกรุงพาราณสี นางได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลด้วยการเข้าเฝ้าครั้งแรกเท่านั้น” ซึ่งถือได้เป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ

เมื่อนางสุปียาอุบาสิกาบรรลุธรรมแล้ว ก็ได้ปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามของชีวิตแบบไม่มีรูปแบบโดยการถวายทานเป็นปกติในวิถีชีวิต ดังเรื่องราวของนางที่ปรากฏไว้ในเรื่องอุบาสิกาสุปียา ฉื่อนเนื้อชาอ่อนถวายว่า ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสีนั้น สุปียาอุบาสิกาและนางสุปียาอุบาสิกาเป็นผู้มีศรัทธาบำรุงพระสงฆ์ในกรุงพาราณสี วันหนึ่ง นางสุปียาอุบาสิกาได้ไปที่อารามและเที่ยวเดินไปทั่วบริเวณเพื่อถามความต้องการของภิกษุอาพาธ ในเวลานั้นมีภิกษุรูปหนึ่งอาพาธจากการฉนยาถ่ายได้ขอให้นางนำน้ำดื่มเนื้อมาถวาย นางทราบแล้วก็รับคำว่า จะนำมาถวาย แต่คนรับใช้ของนางไม่สามารถหาซื้อเนื้อเพื่อนำมาปรุงอาหารถวายได้ เพราะเป็นวันงดการฆ่าสัตว์ นางทราบแล้วก็ได้คิดว่า “ภิกษุเป็นไข้รูปนั้นเมื่อไม่ได้ฉนน้ำดื่มเนื้อ อาพาธจะกำเริบหรือถึงมรณภาพได้ การที่เรารับคำแล้วไม่จัดหาไปถวายไม่สมควรเลย” นางจึงใช้มีดฉนเนื้อชาอ่อนของตนเองให้หญิงรับใช้นำไปต้มถวายภิกษุอาพาธรูปนั้น^{๖๗}

สรุปความว่า นางสุปียาอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้บำรุงภิกษุอาพาธ ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรก โดยไม่ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบด้วยการถวายทานบำรุงพระสงฆ์เป็นปกติในวิถีชีวิต

๗) การปฏิบัติธรรมของนางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของนางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้กล่าวถ้อยคำที่ทำให้เกิดความคุ้นเคยในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏแต่เพียงว่า ด้วยความรักที่มีต่อพระพุทธเจ้ามาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน พอได้เห็นพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรก ทั้งสองคือ นางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิกาและนกุลปิตาคหปติจึงสำคัญว่าเป็นบุตร และไม่อาจยับยั้งใจอยู่ได้ กล่าวถ้อยคำที่แสดงความคุ้นเคย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฟังแล้ว ในขั้นต้นยังไม่ทรงแสดงธรรมให้ฟัง ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบอภัยาคัยของทั้งสองว่ากลับได้สติมีใจเป็นกลางดังเดิมแล้ว จึงทรงแสดงธรรมโปรดและในเวลาจบพระธรรมเทศนาทั้งสองก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ต่อมาในเวลาทั้งสองแก่เฒ่า พอได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาแคว้นอีกคณะอีก ทั้งสองก็ได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วนิมนต์

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๐/๘๐ – ๘๓, อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๔/๔๕๔.

เสวยภัตตาหาร และในวันรุ่งขึ้น ทั้งสองก็ได้ถวายโภชนะมีรสเลิศต่างๆ ชนิดแก่ภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข^{๖๘}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดในการปฏิบัติธรรมของนางสุปปิยาอุบาสิกาไว้ แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลักษณะเดียวกับนางสุขาคาธิดาของเสนานิกุลมพิอุบาสิกา เพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้ว บรรลุลักษณะที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน คือ นางได้ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรกหลังจากนางวางใจเป็นกลางจากความรักความผูกพันได้แล้ว โดยไม่ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “พอได้เห็นพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรก ทั้งสองคือ นางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิกาและนกุลปิตาคหปติจึงสำคัญว่าเป็นบุตรและไม่อาจยับยั้งใจอยู่ได้ กล่าวถ้อยคำที่แสดงความคุ้นเคย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฟังแล้ว ในขั้นต้นยังไม่ทรงแสดงธรรมให้ฟัง ต่อเมื่อทรงทราบอภัยาศัยของทั้งสองว่ากลับได้สติมีใจเป็นกลางดังเดิมแล้ว จึงทรงแสดงธรรมโปรด และในเวลาจบพระธรรมเทศนาทั้งสองก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล” ซึ่งถือได้เป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ และได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบด้วยการถวายทานแด่ภิกษุสงฆ์ ที่ปรากฏชัด คือการถวายทานแด่ภิกษุสงฆ์โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขในเวลาที่นางแก่เฒ่า ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “ในเวลาที่ทั้งสองแก่เฒ่า พอได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาแคว้นภคคะอีก จึงได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วนิมนต์เสวยภัตตาหาร และในวันรุ่งขึ้น ทั้งสองก็ได้ถวายโภชนะมีรสเลิศต่างๆ ชนิดแก่ภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข”

สรุปความว่า นางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้กล่าวถ้อยคำที่ทำให้เกิดความคุ้นเคย ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลักษณะโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในการเข้าเฝ้าครั้งแรก โดยไม่ปรากฏชัดว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และเมื่อสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลแล้ว นางก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบด้วยการถวายทาน ที่ปรากฏชัดคือ การถวายโภชนะมีรสเลิศต่างๆ ชนิดแก่ภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปแคว้นภคคะอีกครั้งในเวลาที่นางแก่เฒ่า

๓.๓.๒ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น

การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มี ๓ คน ดังนี้

^{๖๘} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๕๗/๔๐๖, อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๖/๔๕๗.

๑) การปฏิบัติธรรมของพระนางสามาวดีอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิพพานของพระนางสามาวดีอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา ในคัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า ภายหลังจากนางชุชุตตราดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลจากการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าในเรือนหัวหน้าช่างดอกไม้แล้ว นางก็ได้ซื้อดอกไม้ด้วยเงินทั้ง ๘ กหาปณะกลับไปยังสำนักของพระนางสามาวดี แต่ด้วยดอกไม้ที่นางนำมาถวายมีจำนวนมากกว่าปกติจึงทำให้พระนางสามาวดีสงสัยแล้วซักถาม นางจึงเล่าเรื่องราวทั้งหมดตั้งแต่เรื่องที่นางเคยซื้อดอกไม้ด้วยเงินเพียง ๔ กหาปณะและยกยกออกไปเป็นส่วนตน ๔ กหาปณะ ตลอดถึงการที่นางได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและได้บรรลุนิพพานแล้วจึงไม่สามารถหลอกลวงต่อไปได้ เมื่อพระนางสามาวดีทรงทราบเรื่องราวทั้งหมดแล้ว จึงขอให้นางชุชุตตราแสดงธรรมที่ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้าให้พระนางและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คนฟัง และหลังจากนางชุชุตตราแสดงธรรมที่ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้าให้พระนางสามาวดีและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คน ฟังเสร็จสิ้นลงแล้ว พระนางสามาวดีพร้อมด้วยสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คน ก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๖๙}

เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว พระนางสามาวดีได้ใช้เมตตาเป็นเครื่องอยู่หรือเป็นผู้ที่มีการปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการใช้เมตตาเป็นอารมณ์เป็นปกติ เพื่อละความโกรธอันอาจจะพลุ่งขึ้นมาได้เมื่อถูกกลั่นแกล้งจากพระนางมาคณติยาพระมเหสีอีกพระองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทน ซึ่งเป็นผู้มีความผูกโกรธในพระพุทธเจ้าอยู่ก่อนแล้ว และพอทรงทราบว่าพระนางสามาวดีเป็นผู้มีความศรัทธาในพระพุทธเจ้าจึงต้องการที่จะกลั่นแกล้งพระนาง ซึ่งจะเห็นได้จากเรื่องราวของพระนางที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ดังเนื้อความโดยสรุปว่า ตลอดช่วงชีวิตของพระนางสามาวดีผู้มีความศรัทธาในพระพุทธเจ้าในฐานะพระมเหสีของพระเจ้าอุเทน แม้ว่าพระนางจะถูกพระนางมาคณติยาเกลี้ยกล่อมให้คลายความโกรธโดยประการต่างๆ ได้แก่ ใส่ความเรื่องไก่ ใส่ความเรื่องงู เป็นต้น แต่พระนางสามาวดีก็ได้ใช้เมตตาเป็นเครื่องอยู่หรือมีการเจริญเมตตาเป็นปกติเพื่อละความโกรธและแก้ไขสถานการณ์ที่เกิดจากการถูกกลั่นแกล้งนั้น และเหตุการณ์ที่ปรากฏชัดเจนถึงการเป็นผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตาหรือเจริญเมตตาเป็นปกติจนได้ฌานซึ่งมีฤทธิ์เป็นผล ได้แก่ เหตุการณ์ที่พระนางถูกใส่ความเรื่องงูซึ่งทำให้พระเจ้าอุเทนกริ้วมาก ถึงกับรับสั่งให้พวกราชบุรุษเรียกพระนางและบริวารมาเพื่อจะประหารด้วยธนู แต่เมื่อพระนางทรงทราบก็ทรงรับสั่งให้สตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คน แผ่เมตตาเจาะจงให้กับพระเจ้าอุเทนเพื่อละโทษอันอาจจะเกิดขึ้นจากการถูกประทุษร้ายนั้น โดยในขณะที่พระเจ้าอุเทนทรงถือธนูคันใหญ่พร้อมด้วยลูกธนูอาบยาพิษประทับยืนเหนี่ยวเต็มทีเพื่อประทุษร้ายพระนางและเหล่าบริวารอยู่ ในขณะนั้น สตรีทั้งหมดได้พากันแผ่เมตตาเจาะจงไปที่พระเจ้าอุเทน และด้วยการแผ่เมตตานี้เอง ทำให้พระเจ้าอุเทนไม่สามารถยิงและปลดลูกธนูลงได้ เมื่อพระนางสามาวดีเห็นดังนั้น ก็ได้กล่าวให้พระเจ้าอุเทนหันลูกธนูลงแผ่นดินแล้วอธิษฐานขอให้ลูกธนูหลุดออกจากพระหัตถ์ของพระเจ้าอุเทน และก็เป็นที่น่าอัศจรรย์ว่า ลูกธนู

^{๖๙} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐ - ๒๖๑/๔๔๐.

ได้หลุดออกจากพระหัตถ์ตามคำอธิษฐานของพระนาง^{๗๐} หรือเหตุการณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

พระเจ้าอุเทนทรงขึ้นสายแล้วพาดลูกศรอันกำซาบด้วยยาพิษ ทำพระนางสามาวดีไว้เบื้องหน้า ให้หญิงทุกคนยืนตามลำดับกัน แล้วจึงปล่อยลูกศรไปไปที่อุระของพระนางสามาวดี ลูกศรนั้น หวลกลับบ้ายหน้ายังทางที่ตนมาเที่ยว ประดุจจะเข้าไปยังพระหทัยของพระราชา ได้ตั้งอยู่แล้ว ด้วยเมตตานาภาพของพระนางสามาวดีนั้น^{๗๑}

การใช้เมตตาเป็นเครื่องอยู่หรือการแผ่ธรรมอันมีเมตตาเป็นอารมณ์^{๗๒} ของพระนางสามาวดีอุบาสิกา เป็นไปโดยลักษณะเดียวกับเจริญมานโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือการเจริญเมตตาอัปมัญญาของนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา คือ มีการใช้ “เมตตา” ซึ่งเป็นองค์ธรรมหนึ่งในหลักอัปมัญญาธรรม ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุpekขา ในการปฏิบัติ ดังเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการเจริญสมาธิด้วยอัปมัญญา ๔ ประการ ตามที่ได้เสนอไปแล้วในเรื่องการปฏิบัติธรรมของนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา ผู้ยินดีในมาน

นอกจากนี้ ในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท ยังได้ปรากฏให้เห็นถึงการปฏิบัติธรรมของพระนางและบริวารก่อนจะสิ้นชีวิตไว้ว่า

พระนางสามาวดีได้ให้โอวาทแก่หญิงเหล่านั้นว่า “การกำหนดอัตภาพ ซึ่งถูกไฟเผาอย่างนี้ของพวกเราผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร อันมีส่วนสุดที่ไม่ปรากฏแล้ว แม้อันพุทธญาณก็ไม่ทำได้โดยง่าย ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด” หญิงเหล่านั้น เมื่อตำหนักถูกไฟไหม้อยู่ มนสิการซึ่งเวทนาปริคคหก็มีภูมฺฐาน บางพวกบรรลุผลที่ ๒ บางพวกบรรลุผลที่ ๓^{๗๓}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า พระนางสามาวดีอุบาสิกา มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ คราวบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลและคราวบรรลุธรรมขั้นสูงกว่าโสดาปัตติผล โดยในคราวบรรลุโสดาปัตติผลนั้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติธรรมของพระนางไว้อย่างชัดเจน แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่านางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมลักษณะเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานีกุณมพิอุบาสิกา เพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรมที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน คือ นางได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุโสดาปัตติผลโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากนางชูชุตตรา โดยไม่ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิสงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “หลังจากนางชูชุตตราแสดงธรรมที่ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้าให้พระนางสามาวดีและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ ฟังเสร็จสิ้นแล้ว

^{๗๐} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐ – ๒๖๑/๔๔๒ – ๔๔๔.

^{๗๑} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐๕ – ๒๐๖.

^{๗๒} อารมณ์ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวจิต, สิ่งที่ยึดยึดหน่วง หรือสิ่งที่ถูกรู้, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๗.

^{๗๓} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐๙ – ๒๑๐.

พระนางสามาวดีพร้อมด้วยสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ ก็ดำรงอยู่ในโศดาปัตติผล” ซึ่งถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ

เมื่อพระนางสามาวดีอุบาสิกابرลุโศดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโศดาบันบุคคลแล้ว ก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นปกติในวิถีชีวิตโดยการเจริญสมาธิด้วยการแผ่ธรรมอันมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือด้วยการพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตาที่แผ่ไปหรือน้อมไปยังสัตว์โลกทั้งปวงทั่วทุกทิศ ทั้งทิศตะวันออก ตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำ ทิศเฉียง หรือทิศต่างๆ อย่างหาประมาณไม่ได้และสืบเนื่องอยู่ตลอดเวลา จนทำให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์ที่พิจารณา คือเมตตาอารมณ์อันแผ่ออกไปอย่างหาประมาณไม่ได้ เป็นธรรมเครื่องอยู่สุขในปัจจุบัน สดจากกามและอกุศลธรรม^{๗๔} ได้แก่ นิวรณ์ธรรม เป็นต้น เรียกว่าการเจริญเมตตาอัปปมัญญา ซึ่งเป็นกรรมฐานที่พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมไว้ในพรหมวิหารกรรมฐาน ในกรรมฐาน ๔๐ ประการ^{๗๕} จนกระทั่งสามารถแสดงฤทธิ์หรือเกิดฤทธิ์ซึ่งเป็นผลจากฌาน^{๗๖} หรือภาวะที่จิตสงบระงับจากกิเลสซึ่งเกิดจากการเจริญสมาธิได้ ดังข้อความที่ปรากฏในปฏิสัมภิทามรรคว่า “สามาวดีอุบาสิกามีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ นีฤทธิ์ ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ”^{๗๗} และสามารถเจริญได้อย่างรวดเร็ว เรียกว่า วสี^{๗๘} ซึ่งปรากฏให้เห็นตลอดช่วงชีวิตของพระนางที่ต้องผจญกับพระนางมาคันทิยาที่ทรงพยายามกลั่นแกล้งพระนาง เพราะความผูกโกรธพระพุทเจ้าอยู่ตลอดเวลา และพระนางก็ได้ใช้การเจริญเมตตาที่มีฤทธิ์เป็นผลนี้เป็นเครื่องอยู่ เพื่อแก้ไขสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าต่างๆ อย่างรวดเร็วทันที่ทันใดในวิถีชีวิตที่เห็นเด่นชัดก็ได้แก่ การเจริญเมตตาตามนัยโดยเจาะจงไปยังพระเจ้าอุเทนเพื่อแก้ไขปัญหายุ่งยากเรื่องงูจนเกือบจะถูกพระเจ้าอุเทนยิงด้วยธนูดังได้กล่าวมาแล้ว เป็นต้น ซึ่งการเจริญสมาธิหรือการเจริญฌานจนเกิดฤทธิ์ดังกล่าวนี้ ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ และจากเหตุการณ์นี้อีกเช่นกัน ทำให้พระเจ้าอุเทนทรงอนุญาตให้พระนางสามาวดีถวายทานและฟังธรรมได้ตามชอบใจ และจากการอนุญาตนี้ ทำให้พระนางและสตรีบริวารได้ถวายทานและเรียนธรรมจากพระอานนท์เถระ^{๗๙} ซึ่งถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต

นอกจากนี้ ในช่วงที่สุดแห่งชีวิต ก่อนที่พระนางสามาวดีอุบาสิกาและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คนจะถูกเผาไปพร้อมกับปราสาททั้งที่ยังมีชีวิตจากการกลั่นแกล้งของพระนางมาคันทิยา พระนางและเหล่าสตรีบริวารก็ได้ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้นไป โดยการมนสิการซึ่งเวทนาปริคคหก็มีฐานหรือปฏิบัติธรรมด้วยการกำหนดทุกขเวทนา ดังเนื้อความที่ปรากฏไว้ว่า

^{๗๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๙๗/๔๔๐.

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๔๗๖ – ๕๒๙.

^{๗๖} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๖๓๕.

^{๗๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐.

^{๗๘} วสี หมายถึง ความชำนาญ มี ๕ ประการ ได้แก่ (๑) อาวัชชนาวสี ขำนาญในการคำนึงถึง (๒) สมาปัชนาวสี ขำนาญในการเข้าฌาน (๓) อธิภูฐานวสี ขำนาญในการอธิษฐานหรือรักษามานจิต (๔) ภูฐานวสี ขำนาญในการออกจากฌาน (๕) ปัจจเวกขณาวสี ขำนาญในการพิจารณาองค์ฌาน, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐ – ๒๖๑/๔๔๔.

ในขณะที่ไฟกำลังเผาผลาญปราสาทอยู่นั้น พระนางสามาวดีได้ให้โอวาทแก่หญิงเหล่านั้นว่า “การกำหนดอัตภาพซึ่งถูกไฟเผาอย่างนี้ของพวกเราผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร อันมีส่วนสุดที่ไม่ปรากฏแล้ว แม้อันพุทธญาณก็ไม่ได้โดยง่าย ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด” หญิงเหล่านั้น เมื่อตำหนักถูกไฟไหม้อยู่ มนสิการซึ่งเวทนาปริคคหัมมัญฐาน บางพวกบรรลุผลที่ ๒ บางพวกบรรลุผลที่ ๓” ซึ่งแสดงให้เห็นได้ว่า ในขณะที่ไฟกำลังลุกไหม้อยู่ นั้น สตรีทั้งหมดต้องได้รับทุกข์เวทนาอันเกิดจากการถูกไฟเผาอย่างหนัก สตรีทั้งหมดจึงได้ปฏิบัติธรรมด้วยการมนสิการซึ่งเวทนาปริคคหัมมัญฐาน หรือปฏิบัติธรรมด้วยการกำหนดทุกข์เวทนาซึ่งเป็นหลักการปฏิบัติธรรมตามหลักการทางพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งมีอานิสงส์ทำให้บรรลุอริยมรรคจนถึงพระนิพพานได้^{๘๐} แทนการเจริญสมาธิหรือเจริญญาณโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือเจริญเมตตาอัปปมัญญา

สรุปความว่า พระนางสามาวดีอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒ คราวด้วยกัน ในคราวบรรลุโสดาปัตติผลและในคราวบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้นไป โดยในคราวบรรลุโสดาปัตติผล พระนางปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมของพระพุทธเจ้าที่ได้ฟังเป็นครั้งแรกจากนางขุชุตตราอุบาสิกา โดยไม่ปรากฏชัดว่าพระนางได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมทั้งหลายแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา เมื่อพระนางบรรลุโสดาปัตติผลแล้วก็ได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบด้วยการข่มใจเพื่อละความโกรธที่อาจจะพลุ่งขึ้นมาจากการถูกกลั่นแกล้งจากพระนางมาคัณฐิยาจนตลอดชีวิต และได้ถวายทานและเรียนธรรมจากพระอรหันต์เถระเป็นประจำเมื่อได้รับอนุญาตจากพระเจ้าอุเทนแล้ว นอกจากนี้พระนางยังได้ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญสมาธิโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือเจริญเมตตาอัปปมัญญาเป็นปกติจนได้ฌานซึ่งมีผลทำให้แสดงฤทธิ์ได้ และได้ใช้ฤทธิ์นั้นแก้ไขสถานการณ์หรือปัญหาที่เกิดขึ้นจากการกลั่นแกล้งของพระนางมาคัณฐิยาโดยตลอด จนกระทั่งในเวลา ก่อนที่พระนางและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คน จะสิ้นชีวิตด้วยการถูกเผา พระนางและสตรีบริวารทั้ง ๕๐๐ คน ได้ปฏิบัติธรรมโดยการมนสิการเวทนาปริคคหัมมัญฐานหรือโดยการกำหนดทุกข์เวทนาจนสามารถบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้น

๒) การปฏิบัติธรรมของนางกาติยานีอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของนางกาติยานีอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ปรากฏแต่เพียงว่า ในเวลาเมื่อจบเทศนาของพระภิกษุภัณณโสณเถระ นางกาติยานีอุบาสิกาที่ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๘๑}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติธรรมของนางกาติยานีอุบาสิกาไว้ แต่ก็สามารถอนุมานได้ว่า นางได้ปฏิบัติธรรม

^{๘๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ - ๔๐๕/๓๐๑ - ๓๔๐.

^{๘๑} อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๓/๔๕๕ - ๔๕๖.

ในคราวบรรลุลุทธิธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรม ในขณะที่ฟังธรรมจากพระโกฏิกัณณโสณเถระโดยไม่ปรากฏว่าได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมทั้งหลายแล้ว จึงเจริญปัญญาหรือเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผล สำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังเรื่องราวของนางที่ปรากฏไว้ว่า “ในคืนวันหนึ่ง ขณะที่พระโกฏิกัณณโสณเถระกำลังแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าโปรดมารดาอยู่ในโรงธรรม เวลานั้นนางกาติยานีและนางกาฬีผู้เป็นสหายก็ได้ฟังธรรมอยู่ด้วยกันท้ายพุทธบริษัทนั้นด้วย แต่ในขณะเดียวกันนั้นเองก็มีโจร ๙๐๐ คน กำลังร่วมกันชุดอุโมงค์จากด้านหนึ่งของพระนครทะลุมาที่เรือนของนางกาติยานีเพื่อลักทรัพย์ ส่วนตัวหัวหน้าโจรได้มาที่โรงธรรมด้วยความสงสัยว่า ทำไมผู้คนจึงมาประชุมกันในโรงธรรมเป็นจำนวนมาก และได้เข้าไปยืนอยู่ท้ายบริษัทข้างหลังนางกาติยานีพอดี และในเวลาเดียวกันนั้น นางกาติยานีก็ได้สั่งให้หญิงรับใช้กลับไปนำประทีปน้ำมันมาจุดในบริเวณโรงธรรม เมื่อหญิงรับใช้ไปถึงเรือนก็ได้พบพวกโจรกำลังชุดอุโมงค์เข้ามาในเรือน จึงรีบกลับมาบอกนางกาติยานี แต่เมื่อนางกาติยานีได้ฟังคำบอกเล่าของหญิงรับใช้แล้ว กลับกล่าวอย่างไม่มีที่ท่าตกใจว่า “แม่หนู อย่าทำเสียงดัง ธรรมดาว่าพวกโจร เมื่อจะลักก็จะลักเอาแต่ทรัพย์ที่ตนเห็นเท่านั้น แต่วันนี้เราจักฟังธรรมซึ่งหาฟังได้ยาก เจ้าจงอย่าทำอันตรายแก่ธรรมเลย” หัวหน้าโจรซึ่งอยู่ใกล้กันนั้น เมื่อได้ยินคำของนาง ก็คิดว่า “พวกเราซึ่งพากันลักทรัพย์สิ่งของในเรือนของหญิงผู้นั้นคงด้วยอหังการเช่นนี้ ฟังถูกแผ่นดินใหญ่สับสนแน่ๆ” จึงรีบไปส่งลูกน้องให้คืนทรัพย์สิ่งของต่างๆ ที่ลักมา แล้วรีบกลับมายืนฟังธรรมอยู่ท้ายบริษัทพร้อมกับลูกน้อง และในเวลาจบเทศนาของพระเถระ นางกาติยานีอุบาสิกาก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๘๒} ในส่วนการเจริญสมาธิและการเจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลของนางในโรงธรรมดังกล่าวนี้ ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ส่วนการสละทรัพย์ที่ถูกโจรนำไปโดยไม่เสียตาย และการให้หญิงรับใช้ไปนำประทีปน้ำมันมาจุดในบริเวณโรงธรรม ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามในวิถีชีวิตแบบไม่มีรูปแบบ

สรุปความว่า นางกาติยานีอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลุทธิธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากพระโกฏิกัณณโสณเถระด้วยศรัทธาอันตั้งมั่น โดยไม่ปรากฏชัดว่านางได้ฟังธรรมเรื่องอะไร เมื่อจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ได้เจริญปัญญาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตที่ปรากฏชัด คือการสละทรัพย์ที่จะถูกโจรนำไปโดยไม่เสียตาย และการให้หญิงรับใช้ไปนำประทีปน้ำมันมาจุดให้แสงสว่างในโรงธรรม

๓) การปฏิบัติธรรมของนางกาฬีชาวเมืองกุรขระอุบาสิกา

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลุทธิธรรมของนางกาฬีชาวเมืองกุรขระอุบาสิกา ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เลื่อมใสเพราะได้ยินได้ฟังตามๆ กันมาในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า เมื่อนางตั้งครุรรีใกล้ครบกำหนดคลอด

^{๘๒} อย.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๓/๔๕๕ - ๔๕๖.

นางจึงเดินทางกลับไปกรุงราชคฤห์บ้านเกิดเพื่อคลอดบุตรที่เรือนตน และในคืนที่กลับไปถึง นางก็ได้ฟังสาตาศรีรักษ์ยืนสนทนากับเหมวตยักร์เกี่ยวกับคุณของพระพุทธเจ้าอยู่ในอากาศเหนือเรือนของนาง แล้วเกิดความเลื่อมใสและดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลต่างๆ ที่ได้ฟังตามๆ กันมา โดยที่ยังไม่เคยได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเลย^{๘๓} และในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ได้ปรากฏการปฏิบัติธรรมและรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมของนาง ดังมีเนื้อความโดยสรุปว่า ในขณะที่ยืนรับลม นางรู้ว่าเสียงที่กำลังได้ยินไม่ใช่เสียงของมนุษย์ จึงตั้งใจฟังการสนทนาระหว่างสาตาศรีรักษ์กับเหมวตยักร์เกี่ยวกับความประพฤติดังกาย ทางวาจา และการเลี้ยงชีวิตของพระพุทธเจ้า โดยสาตาศรีรักษ์เป็นผู้อธิบายให้เหมวตยักร์ทราบเป็นลำดับ ดังรายละเอียดโดยย่อดังนี้

๑) พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มั่นคงด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ

(๑) มั่นคงในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์

(๒) มั่นคงเพราะทรงเสียสละ

(๓) มั่นคงเพราะทรงพ้นแล้ว

(๔) มั่นคงเพราะทรงข้ามได้แล้ว

(๕) มั่นคงเพราะทรงแสดงขยายอาการนั้น^{๘๔}

๒) พระพุทธเจ้าทรงไม่ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ถึงพร้อมด้วยกายกรรม ทรงแสร้มแล้วในสัตว์ทั้งหลาย ทรงห่างไกลจากความประมาท และทรงเป็นผู้ตรัสรู้แล้วไม่ทรงละทิ้งงาน

๓) พระพุทธเจ้าถึงพร้อมด้วยวิจิตรกรรม ไม่ตรัสคำเท็จ มีพระวาจาไม่หยาบคายและไม่ตรัสคำส่อเสียด ตรัสคำที่เป็นประโยชน์อย่างดียิ่ง เพราะทรงกำหนดด้วยพระปัญญา

๔) พระพุทธเจ้าไม่ทรงยินดีในกามทั้งหลาย พระหฤทัยไม่ขุ่นมัวด้วยความพยาบาท ทรงล่วงโมหะ ตรัสรู้สัจจะด้วยพระองค์เอง และทรงมีพระจักขุในธรรมทั้งหลาย

๕) พระพุทธเจ้าทรงถึงพร้อมแล้วด้วยวิชาและจรณะ อาสวะทั้งหลายของพระองค์สิ้นไปหมดแล้ว ภพใหม่ของพระองค์ไม่มี^{๘๕}

เมื่อฟังแล้วก็เกิดปิติมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ว่า “พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงถึงพร้อมด้วยพระคุณต่างๆ อย่างนี้” และข่มนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปิตินั้นแล้วดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลในขณะที่ยืนอยู่ในที่นั้น^{๘๖}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า นางกาฬิชาเมืองกุรุมระอุบาสิกาได้ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิ ด้วยการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าโดยประการต่างๆ เกี่ยวกับความประพฤติดังกาย ทางวาจา และการเลี้ยงชีวิตของพระพุทธเจ้า ที่สาตาศรีรักษ์เป็นผู้อธิบายให้เหมวตยักร์ทราบเป็นลำดับ เริ่มตั้งแต่ทรงเป็นผู้มั่นคงด้วยอาการ ๕ อย่าง คือ (๑) มั่นคงในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ (๒) มั่นคงเพราะทรงเสียสละ (๓) มั่นคงเพราะทรงพ้นแล้ว (๔) มั่นคงเพราะทรงข้ามได้แล้ว (๕) มั่นคงเพราะทรงแสดงขยายอาการนั้น จนถึงลำดับสุดท้าย ได้อธิบายให้เหมวตยักร์ทราบเกี่ยวกับ ความถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

^{๘๓} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๗/๔๕๗.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๕/๒๘๐ - ๒๘๑.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๗ - ๑๖๔/๒๘๓ - ๒๘๗.

^{๘๖} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓ - ๑๖๘/๒๗๖ - ๒๙๐.

อาสวะทั้งหลายของพระองค์สิ้นไปหมดแล้ว ภพใหม่ของพระองค์ไม่มี เมื่อนางได้ฟังแล้วก็เกิดปิติ ยึดพระพุทธรูปที่ได้ฟังนั้นเป็นอารมณ์ข่มนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปิตินั้น เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมทั้งหลายแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็น พระโสดาบันบุคคล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เมื่อฟังแล้ว ก็เกิดปิติมิพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ว่า “พระพุทธรูปทั้งหลาย ทรงถึงพร้อมด้วยพระคุณต่างๆ อย่างนี้” และข่มนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปิตินั้นแล้วดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลในขณะที่ยืนอยู่ในที่นั้น” ซึ่งถือได้ว่าเป็น การปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตของนาง จะเห็นได้จากการไปฟังธรรมพร้อมกับนางกาติยาอุบาสิกาเพื่อนของนาง^{๘๗}

สรุปความว่า นางกาฬิชาเมืองกุรุมระอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือ เป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลาย ผู้เลื่อมใสเพราะได้ยินได้ฟังตามๆ กันมา ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม โดยการเจริญสมาธิด้วยการระลึกถึงคุณของพระพุทธรูปเจ้าโดยประการต่างๆ เป็นอารมณ์หรือการเจริญ พุทธานุสสติ^{๘๘} โดยที่นางไม่เคยได้เข้าเฝ้าพระพุทธรูปเจ้าเลย ในขณะที่ฟังสาตาคิรยัณห์ผู้ได้ฟังมาจาก พระพุทธรูปเจ้าก่อนแล้วถ่ายทอดให้กับเสมวตยัณห์ผู้เป็นเพื่อนฟังเหนือเรือนของนาง แล้วเกิดปิตียึด พระพุทธรูปที่ได้ฟังนั้นเป็นอารมณ์ข่มนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปิตินั้น เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมทั้งหลายแล้ว ได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลโดยไม่ปรากฏวิธี และรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบด้วยการเจริญภาวนา และได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัด คือการไปฟังธรรมพร้อมกับนางกาติยานี อุบาสิกาเพื่อนของนาง

นอกจากการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ใน เอตทัคคะด้านต่างๆ ๑๐ คนข้างต้นแล้ว ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทยังได้ปรากฏการปฏิบัติธรรม ในคราวบรรลุธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศในด้านต่างๆ ดังจะได้นำเสนอในหัวข้อต่อไป

๓.๔ การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ

ภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในด้านต่างๆ มีนามปรากฏในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต จำนวน ๑๓ ท่าน^{๘๙} มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ดังนี้

^{๘๗} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๓/๔๕๕.

^{๘๘} **พุทธานุสสติ** หมายถึง การตามระลึกถึงคุณของพระพุทธรูปเจ้า เป็น ๑ ในอนุสสติ ๑๐ ประการ, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๗๕.

^{๘๙} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๕ – ๒๔๗/๓๐ – ๓๑.

๑) การปฏิบัติธรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิพพานของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เป็นรัตตัญญู ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏข้อความที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมของพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี ว่า

หม่อมฉันกำหนดรู้ทุกข์ทั้งปวงแล้ว
 ทำตัณหาซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ให้เหือดแห้งแล้ว
 ได้เจริญมรรคซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ และได้บรรลุนิโรธแล้ว
 ขนทั้งหลายเป็นมารดาบิดา เป็นบุตรธิดา เป็นพี่น้อง
 เป็นปู่ย่าตายายกันมาในชาติก่อนๆ
 หม่อมฉันไม่รู้ตามความเป็นจริง
 ไม่พบที่พึงจึงท่องเที่ยวไป
 เพราะหม่อมฉันได้พบพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแล้ว
 ร่างกายนี้เป็นร่างกายที่มีในภพสุดท้าย
 การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว
 บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก^{๙๐}

ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏหลักธรรมที่จะนำไปสู่ความเป็นผู้หลุดพ้นหรือทำที่สุดแห่งทุกข์ในคราวกระทำสมาธิของพระเถรีไว้ว่า เมื่อการกระทำสมาธิของพระเถรีได้ดำเนินไปจนเสร็จสิ้นจนเหลือแต่อริยแล้ว พระพุทธเจ้าทรงประคองอริยเหล่านั้นไว้พร้อมกับตรัสว่า

คติของผู้หลุดพ้นโดยชอบแล้ว
 ซึ่งข้ามเครื่องผูกพันคือกามและโอหะได้
 บรรลุบทอันไม่หวั่นไหว ย่อมไม่มี
 เพื่อจะให้ใครๆ รู้ได้ ก็ฉันนั้น
 เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นที่พึง
 มีสติปัญญานเป็นโคจร
 เธอทั้งหลายเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการแล้ว
 จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๙๑}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ปรากฏแต่เพียงว่า “เมื่อพระนางมหาปชาบดีโคตมีอุปสมบทแล้วอย่างนี้ เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายอภิวาทแล้ว ประทับยืนอยู่ ณ ที่สมควร ลำดับนั้น พระศาสดาทรงแสดงธรรมโปรดพระนาง พระนางทรงรับกรรมฐานในสำนักพระศาสดาเท่านั้นก็บรรลุนิพพาน^{๙๒}

^{๙๐} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๕๘ - ๑๖๐/๕๘๐ - ๕๘๑.

^{๙๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๘๗ - ๒๘๘/๔๒๕.

^{๙๒} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๕/๓๕๓.

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียด แต่ก็สามารถแสดงให้เห็นได้ว่า พระพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลुธรรมโดยการเจริญสมาธิในขณะที่ฟังธรรมและรับกรรมฐานจากพระพุทธเจ้า ซึ่งอนุมานได้ว่าพระเถรีได้น้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรม และได้ปฏิบัติกรรมฐานตามที่ทรงประทานให้โดยไม่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าทรงให้กรรมฐานหมวดใดหรือวิธีใด แต่ก็เป็นไปได้ว่า เป็นการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ดังข้อความที่ปรากฏว่า “พระศาสดาทรงแสดงธรรมโปรดพระนาง พระนางทรงรับกรรมฐานในสำนักพระศาสดาเท่านั้นก็บรรลุอรหัตตผล” และจากพระพุทธดำรัสที่ตรัสในคราวได้กระทำฉันทกิจพระสรีระของพระเถรีเสร็จสิ้นลงแล้วว่า “คติของผู้หลุดพ้นโดยชอบแล้ว ซึ่งข้ามเครื่องผูกพันคือกามและโอหะได้ บรรลุพบอันไม่หวั่นไหว ย่อมไม่มีเพื่อจะให้ใครๆ รู้ได้ ก็ฉันทนั้น เพราะฉันทนั้นเธอทั้งหลายจึงมีตนเป็นที่พึ่งมีสติปัฏฐานเป็นโคจร เธอทั้งหลายเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการแล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้” แต่การจะบรรลุอรหัตตผลได้ต้องมีการเจริญปัญญา ดังนั้นเมื่อเจริญสมาธิจนจิตผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว จึงเป็นไปได้ว่าพระเถรีได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผลโดยไม่ปรากฏว่าพระเถรีได้ปฏิบัติโดยวิธีใด

สรุปความว่า พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เป็นรัตตัญญู ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับขั้นจนถึงอรหัตตผลได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและปฏิบัติธรรมตามกรรมฐานที่พระพุทธเจ้าทรงให้ โดยไม่ปรากฏชัดว่าเป็นกรรมฐานหมวดใดและปฏิบัติโดยวิธีใด แต่ก็เป็นไปได้ว่าน่าจะเกี่ยวข้องกับหลักสติปัฏฐาน ๔ และเมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้วได้เจริญปัญญาจนสามารถบรรลุอรหัตตผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๒) การปฏิบัติธรรมของพระเขมาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระเขมาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้มีปัญญามาก ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏก่อนข้างชัดเจนว่า ในขณะที่พระนางเดินเข้าไปในคันธกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้าในระหว่าง การเที่ยวเดินชมพระเวฬุวัน นางได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับสำราญพระองค์เดียวโดยมีสตรีสาวสวย พัดวีอยู่ จึงมีความคิดผิดว่า

“พระผู้มีพระภาคผู้องอาจกว่านรชนพระองค์นี้มิได้เศร้าหมองเลย หญิงสาวนั้นมีรัศมีเปล่งปลั่งดังทองธรรมชาติ มีหน้าตาดังงามดังปทุมชาติ ริมฝีปากก็แดงดังผลตำลึงสุก ขำเลื่อมมองแต่น้อยเป็นที่ติดตาตรึงใจยิ่งนัก มีลำแขนงามเหมือนทองคำ วงหน้าสวย ถันทั้งคู่ก็เต่งตึงดังดอกบัวตูม มีเอวคอดกลมกลึง สะโพกผึ่งผาย ลำขาน่ายินดี มีเครื่องประดับสวยงาม ผ้านุ่งมีสีแดงแวววาว นุ่งห่มผ้าเนื้อเกลี้ยงสีเขียว มีรูปสมบัติที่ชวนชมโดยไม่รู้เบื่อ ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกชนิด” เมื่อพระนางเห็นดังนั้นแล้วก็ทรงคิดว่า “สตรีสาวคนนี้มีรูปงามเหลือเกิน เราไม่เคยเห็นด้วยนัยน์ตาดวงนี้ในที่ไหนๆ มาก่อนเลย” ในขณะนั้นเอง สตรีสาวคนนั้นก็ถูกความชราอำยี้มีผิวพรรณแปลกไป ปากอ้า ฟันหัก ผมหงอก น้ำลายไหล หน้าไม่สะอาด หูตึง นัยน์ตาฝ้าฟาง ถันหย่อนยาน ไม่งาม เที้ยวย่นทั่วกาย มีศีรษะและร่างกายสั่นงันงก หลังงอ มีไม้เท้าเป็น

เพื่อนเดิน ร่างกายชুবวมซีดไป สันนังง ล้มลงแล้วหายใจถี่ๆ ทำให้พระนางเกิดความสังเวช
ในรูปที่ไม่สะอาดซึ่งไม่เคยมีมาก่อน^{๙๓}

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่า พระนางมีความสังเวชเกิดขึ้นในจิตแล้ว จึงตรัสให้พระนาง
พิจารณารูปกายที่กระสับกระส่ายไม่สะอาด เปื่อยเน่า มีของเหลวไหลเข้าไหลออกที่พวกคนเขลา
พากันยินดี เพื่ออบรมจิตให้เป็นสมาธิด้วยอารมณ์ที่ไม่งามและเจริญกายคตาสติที่มากไปด้วยความ
เบื่อหน่าย เพื่อคลายความยินดีพอใจในกายทั้งภายในภายนอก ดังพระคาถาที่ปรากฏว่า

รูปของหญิงนี้เป็นฉันใด
รูปกายของเธอนั้นก็เป็นฉันนั้น
รูปกายของเธอนั้นเป็นฉันใด
รูปของหญิงนี้ก็เป็นฉันนั้น
เธอจงคลายความยินดีพอใจในกาย
ทั้งภายในและภายนอกเถิด^{๙๔}

จากนั้นจึงตรัสให้พระนางอบรมอนิมิตตวิโมกข์^{๙๕} ด้วยการพิจารณารูปนามโดยความเป็น
อนิจจังหรือความไม่เที่ยง เพื่อละมานาหุสยและความเป็นผู้อยู่อย่างสงบ ด้วยพระคาถาที่ปรากฏว่า

ชนเหล่าใดกำหนดเพราะระคะเกาะติดกระแสนอยู่
เหมือนแมลงมูมเกาะใยอยู่ตรงกลางที่ทำไว้เอง
ชนเหล่านั้นตัดกระแสนระคะนั้นแล้ว ไม่มีความอาลัย
ละกามสุข หลีกไป^{๙๖}

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางมีจิตอันควรแล้ว จึงทรงแสดงมหานิทานสูตร
ซึ่งว่าด้วยสิ่งที่เป็นต้นเหตุใหญ่ คือ ปฏิจสุมุปาบท^{๙๗} แก่พระนาง พระนางฟังแล้วก็สามารถระลึกถึง
สัญญาในอดีตได้ แล้วตั้งมั่นอยู่ในสัญญานั้นจนกระทั่งบรรลุธรรมจักขุ^{๙๘} เมื่อพระนางบรรลุ
ธรรมจักขุแล้ว จึงขออนุญาตพระเจ้าพิมพิสารออกบวช และเมื่อบวชได้ ๗ เดือนแล้ว วันหนึ่ง
พระเชมาภิกษุณีได้เห็นประทีปสว่างขึ้นและดับไปแล้วเกิดมีใจสังเวชเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง
ฉลาดในปัจจัยการ ข้ามพ้นจากกิเลสทั้งหลายแล้วบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยวิชชา ๓ และคุณวิเศษ
ต่างๆ ได้แก่ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖^{๙๙}

^{๙๓} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๔๔ – ๓๕๑/๔๓๓.

^{๙๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๕๖/๔๓๔.

^{๙๕} **อนิมิตตวิโมกข์** หมายถึง ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นอนิจจัง
คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจตาแล้วถอนนิमितเสียได้, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๕๗/๔๓๔.

^{๙๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๕๘/๔๓๔.

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗.

^{๙๘} **ธรรมจักขุ** หมายถึง ปัญญาในมรรค ๓ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค,
ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๖๐/๔๓๕.

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓ /๒๘๙ – ๓๗๗/๔๒๖ – ๔๓๗.

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้ฤทธิ์เนรมิตเทพอัปสรนางหนึ่งถือใบตาลถวายงานพัดอยู่ พระนางเห็นแล้วเกิดความรู้สึกผิดที่คิดชั่วหลงไปในรูปกายจึงทำให้ไม่ยอมมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วยืนถือนิมิตแห่งรูปกายของนางเทพอัปสร ในขณะที่เดียวกันนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงเนรมิตให้นางเทพอัปสรนั้นล่องปลั้วม้วยไปสู่มัจฉิมวัย ล่องมัจฉิมวัยไปสู่ปัจฉิมวัย เป็นผู้มีหนังเหี่ยวยุ่น ผมหงอก ฟันหัก และในขณะที่พระนางกำลังถือนิมิตอยู่ นางเทพอัปสรก็ล้มลงกลิ้งพร้อมกับใบตาล และด้วยอารมณ์คือรูปกายของนางเทพอัปสรที่เปลี่ยนแปลงไปในขณะที่พระนางกำลังถือนิมิตหรือคือนิมิตอยู่ ประกอบกับพระนางเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยบุรพเหตุ จึงได้ทรงพิจารณาว่า “สรีระมีชนิดอย่างนี้ ก็ยังถึงความวิบัติเห็นปานนี้ แม้สรีระของเราก็กจกมีคตินี้เหมือนกัน”^{๑๐๐} ในขณะที่พระนางทรงพิจารณาอยู่นั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสพระคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ซึ่งคล้ายกับที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ว่า

สัตว์ทั้งหลายผู้กำหนดยินดีด้วยราคะ
 ย่อมตกไปสู่กระแสตัณหา
 เหมือนแมงมุมติดใยที่ตนถักไว้เอง
 นักปราชญ์ทั้งหลายตัดกระแสตัณหานั้นได้แล้ว
 หหมดความยึด ย่อมละทุกข์ทั้งปวงได้^{๑๐๑}

ในเวลาจบพระธรรมคาถา ในอิริยาบถที่พระนางทรงยืนอยู่ พระนางก็บรรลุอรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย และธรรมดาผู้อยู่ครองเรือนบรรลุอรหัตตผลจะต้องปรินิพพานหรือบวชในวันนั้น แต่พระนางทรงทราบว่าอายุสังขารของพระนางยังเป็นไปได้ พระนางจึงไปขออนุญาตพระเจ้าพิมพิสารออกบวชในพระพุทธศาสนา^{๑๐๒}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า พระเชมาเถรีมีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ นัย คือ นัยคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกและนัยคัมภีร์อรรถกถา โดยนัยคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน มีการปรากฏให้เห็นถึงปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระเชมาเถรีไว้ ๒ คราวด้วยกัน คือ ในคราวบรรลุธรรมจักขุ ได้แก่ คราวบรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุธรรมจักขุนั้นเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนพระเถรีออกบวชในพระพุทธศาสนา โดยการอบรมจิตให้เป็นสมาธิหรือโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณารูปกายหญิงสาวที่กระสับกระส่าย ไม่สะอาด เปื่อยเน่า มีของเหลวไหลเข้าไหลออก แล้วเกิดความสดใจและความเบื่อหน่าย และเจริญกายคตาสติที่มากไปด้วยความเบื่อหน่าย โดยการพิจารณารูปกายที่ไม่งามนั้นเปรียบเทียบกับรูปกายตนซึ่งล้วนเต็มไปด้วยสิ่งไม่สะอาดประการต่างๆ แล้วคลายความยินดีพอใจในรูปกายทั้งภายในกายตนและภายนอกกายตน เรียกว่า การพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิภูล^{๑๐๓} หรือการ

^{๑๐๐} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๖/๓๕๕.

^{๑๐๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๗/๑๔๑.

^{๑๐๒} ดุราลละเหียดใน อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๖/๓๕๕ – ๓๕๖.

^{๑๐๓} ดุราลละเหียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖ – ๓๐๗.

เจริญกายคตาสติตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐^{๑๐๔} ดังข้อความที่ปรากฏไว้ภายหลังจากพระพุทธเจ้าทรงเนรมิตหญิงนางหนึ่งให้พระนางทอดพระเนตรความเปลี่ยนแปลงของสรีระหญิงนั้นจนเกิดความสลัดใจว่า “เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่า พระนางมีความสังเวชเกิดขึ้นในจิตแล้ว จึงตรัสให้พระนางพิจารณารูปกายที่กระสับกระส่ายไม่สะอาด เปื่อยเน่า มีของเหลว ไหลเข้าไหลออกที่พวกคนเขลาพากันยินดี เพื่ออบรมจิตให้เป็นสมาธิด้วยอารมณ์ที่ไม่งาม และเจริญกายคตาสติที่มากไปด้วยความเบื่อหน่าย เพื่อคลายความยินดีพอใจในกายทั้งภายในภายนอก” เมื่อจิตพระเถรีคลายความยินดีพอใจในรูปกายทั้งภายในภายนอกและตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ได้เจริญปัญญาหรือเจริญวิปัสสนาโดยการอบรมอนิมิตตวิโมกข์หรือการพิจารณารูปนามโดยความเป็นอนิจจังหรือความไม่เที่ยงจนสามารถละมานานุสัย คลายความยึดมั่นในรูป เมื่อคลายความยึดมั่นในรูปและเป็นผู้อยู่อย่างสงบแล้วพระนางก็ได้พิจารณาปฏิจตุสมุปบาทแล้วตั้งมั่นอยู่ในสัญญาในอดีตที่พระนางระลึกได้แล้วบรรลุธรรมจักขุ เมื่อบรรลุธรรมจักขุแล้วจึงออกบวชในพระพุทธศาสนา ดังข้อความที่ปรากฏไว้หลังจากพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางคลายความยินดีพอใจในรูปแล้วว่า “จากนั้น จึงตรัสให้พระนางอบรมอนิมิตตวิโมกข์ เพื่อละมานานุสัยและความเป็นผู้อยู่อย่างสงบ” และ “เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพระนางมีจิตอันควรแล้ว จึงทรงแสดงมหานิทานสูตร (พระสูตรที่ว่าด้วย สิ่งที่เป็นต้นเหตุใหญ่ คือปฏิจตุสมุปบาท) แก่พระนาง พระนางฟังแล้วก็สามารถระลึกถึงสัญญาในอดีตได้ แล้วตั้งมั่นอยู่ในสัญญานั้นจนกระทั่งบรรลุธรรมจักขุ”

ส่วนในคราวบรรลุอรหัตผล เกิดขึ้นเมื่อพระนางบวชได้ ๗ เดือนแล้ว โดยการเจริญสมาธิด้วยการถือนิมิตประทีปที่สว่างขึ้นและดับไป แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาความเกิดดับของสังขารหรือขันธ ๕ จากการถือนิมิตประทีปที่สว่างขึ้นและดับไปดังกล่าวโดยไม่ปรากฏรายละเอียดโดยนัยข้อความที่ปรากฏว่า “เมื่อพระนางบวชได้ ๗ เดือนแล้ว วันหนึ่ง พระเชมาภิกษุณีได้เห็นประทีปสว่างขึ้นและดับไปแล้วเกิดมีใจสังเวชเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ฉลาดในปัจจัยการ (ปฏิจตุสมุปบาท^{๑๐๕}) ข้ามพ้นจากกิเลสทั้งหลายแล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยวิชา ๓ และคุณพิเศษต่างๆ^{๑๐๖}”

แต่นัยข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏให้เห็นว่า พระเชมาเถรีปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผลได้ในคราวเดียวก่อนบวชในพระพุทธศาสนา โดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการพิจารณาสังขารคือรูปกายต่างๆ ของนางเทพอัปสรที่มีความเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไปเปรียบเทียบกับรูปกายของพระนาง ดังข้อความที่ปรากฏว่า “สรีระมีชนิดอย่างนี้ ก็ถึงความวิบัติเห็นปานนี้ แม้สรีระของเราก็จักมีคติดอย่างนี้เหมือนกัน” ซึ่งเป็นการปฏิบัติโดยการพิจารณารูปกายที่ไม่งามเป็นอารมณ์ เรียกว่า การพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล^{๑๐๗} หรือการเจริญกายคตาสติตามหลัก

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๔๐๙ – ๔๓๙.

^{๑๐๕} **ปัจจัยการ** หมายถึง อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน คือ ปฏิจตุสมุปบาท, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๒๘.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ชุ.อป. (ไทย) ๓๓ / ๓๔๔ – ๓๔๗ / ๔๓๓ – ๔๓๗.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๓๗๗ / ๓๐๖ – ๓๐๗.

การปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐^{๑๐๘} แล้วสามารถบรรลุอรหัตตผลเพราะความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วย บุรพเหตุ โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติในส่วนการเจริญปัญญาหรือการเจริญวิปัสสนา และเมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้วจึงไปขออนุญาตพระเจ้าพิมพิสารออกบวชในพระพุทธศาสนา

สรุปความว่า พระเขมาเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้มีปัญญามาก มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ นัย คือ นัยคัมภีร์พระไตรปิฎกและนัยคัมภีร์อรรถกถา โดยนัยคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้ปรากฏว่า พระนางมีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุธรรมจักขุ ได้แก่ คราวบรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามีผล และอนาคามีผล และในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุธรรมจักขุ พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล หรือตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ และเจริญกายคตาสติที่มากด้วยความเบื่อหน่ายแล้วเจริญปัญญา โดยการพิจารณารูปนามหรือชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง และเมื่อคลายความยึดมั่นในรูปกายแล้ว ได้พิจารณาปัจจุสมุปาทนจนบรรลุธรรมจักขุ แล้วขอบวชในพระพุทธศาสนา ส่วนในคราวบรรลุอรหัตตผล พระเถรีได้ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิจากการถือนิมิตในประทีปที่สว่างขึ้นแล้วดับไป แล้วเจริญปัญญาหรือวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารทั้งปวงหรือชั้น ๕ โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ แต่โดยนัยคัมภีร์อรรถกถา ได้ปรากฏให้เห็นว่า พระเถรีปฏิบัติธรรมแล้วสามารถบรรลุอรหัตตผลได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาสังขาร คือรูปกายที่ไม่งามต่างๆ ด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล หรือการเจริญกายคตาสติตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ แล้วสามารถบรรลุอรหัตตผลเพราะความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยบุรพเหตุก่อนบวชในพระพุทธศาสนา โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติในส่วนการเจริญปัญญาหรือการเจริญวิปัสสนา และเมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้วจึงได้ไปขออนุญาตพระเจ้าพิมพิสารออกบวช

๓) การปฏิบัติธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระอุบลวรรณาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏแต่เพียงว่า พระอุบลวรรณาเถรีได้มาเกิดเป็นหญิงที่น่าปรารถนายิ่งด้วยรูปสมบัติและโภคสมบัติในตระกูลเศรษฐีมีทรัพย์มาก แห่งกรุงสาวัตถี จึงเป็นที่ปรารถนาของบุตรเศรษฐีทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ นางจึงได้สละเรือนออกบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วไม่ถึงครึ่งเดือนก็บรรลุสัจจะ ๔ เป็นผู้มั่งมีฤทธิ์มากจนแม้พญามารก็ไม่สามารถทำอันตรายได้^{๑๐๙}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ปรากฏค่อนข้างชัดเจนว่า เมื่อบวชแล้วไม่นาน ในคราวถึงวาระในโรงอุโบสถ ภิกษุณีได้ตามประทีปในโรงอุโบสถแล้วถือนิมิต

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๔๐๙ - ๔๓๙.

^{๑๐๙} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๔๙ - ๔๖๑/๔๔๗ - ๔๔๘.

ที่เปลวประทีปแลดูบ่อยๆ ทำตามมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ให้บังเกิด แล้วอาศัยมานั้นเป็นบาทเจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผลในที่สุด และพร้อมด้วยอรหัตตผลนั้น พระเถรก็ได้เป็นผู้มีความชำนาญในการแสดงฤทธิ์ต่างๆ^{๑๑๐}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า พระอุบลวรรณาเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยเตโชกสิณหรือการเพ่งไฟ ซึ่งในที่นี้ได้แก่การเพ่งประทีปในโรงอุโบสถนั้นเป็นอารมณ์^{๑๑๑} จนกระทั่งจิตนิ่งสงบแน่วแน่เป็นสมาธิหรือเป็นสภาวะที่ได้ฌาน^{๑๑๒} เมื่อได้ฌานแล้วจึงทำให้สามารถแสดงฤทธิ์ซึ่งเป็นผลของฌานได้หลายอย่าง เรียกว่า “อิทธิวิริยาณ” คือ สามารถแสดงเป็นหลายคนได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างได้ ผุดขึ้นหรือดิ่งลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมากได้ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกได้^{๑๑๓} แต่เนื่องจากยังเป็นส่วนแห่งโลกียอภิญญา ยังไม่สามารถตัดกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลายได้ พระเถรีจึงใช้ฌานหรือความสงบดังกล่าวนี้เป็นอารมณ์ในการพิจารณาหรือปฏิบัติต่อไปจนบรรลุอรหัตตผล สามารถละกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลาย ชื่อว่า อาสวัภยญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรอภิญญาในอภิญญา ๖ ประการที่ควรทำให้แจ้งได้^{๑๑๔}

สรุปความว่า พระอุบลวรรณาเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้มีฤทธิ์มาก ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิด้วยเตโชกสิณหรือการเพ่งไฟ (เปลวประทีป) จนได้ฌานก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาหรือเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาฌานหรือความสงบที่เกิดจากการเจริญสมาธิด้วยการเพ่งไฟนั้นโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

^{๑๑๐} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๗/๓๖๕ – ๓๖๖.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๒๑๓ – ๓๑๔.

^{๑๑๒} **ฌาน** หมายถึง การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิ, สภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก, พระพรหมคุณาภรณ์, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๘๘.

^{๑๑๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙.

^{๑๑๔} **อภิญญา ๖** หมายถึง ความรู้ยิ่ง ๖ ประการ ได้แก่ (๑) อิทธิวิธหรืออิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ (๒) ทิพพโสธ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้ (๔) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ (๕) ทิพพจักขุญาณ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ (๖) อาสวขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป ห้าข้อแรกเป็นโลกียอภิญญาข้อท้ายเป็นโลกุตตระ, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔ – ๓๙๖, พระพรหมคุณาภรณ์, **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๐๒.

๔) การปฏิบัติธรรมของพระปฎาจารย์เถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุตระกูลของพระปฎาจารย์เถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ทรงวินัย ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏว่า เมื่อนางเดินทางมาถึงกรุงสาวัตถีภายหลังจากที่นางได้สูญเสียบุตรทั้ง ๒ คน และสามีแล้ว นางก็ได้ทราบข่าวการตายของมารดา บิดา และพี่ชายอีก ทำให้นางเกิดความทุกข์จนสุดที่จะทนได้ จึงเที่ยวเดินกระเซอะกระเซิงไปจนได้พบพระพุทธเจ้า ในที่นั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้นางแสวงหาตนเอง ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เธออย่าเศร้าโศกถึงบุตรเลย จงผ่อนคลายบ้างเถิด จงแสวงหาตนเองเถิด จะเดือดร้อนอย่างไรประโยชน์ไปทำไม บุตร ธิดา ญาติและพวกพ้อง มีไว้เพื่อดำเนินงานคนผู้ถึงที่ตายไม่ได้เลย บรรดาหมู่ญาติ ผู้ที่จะดำเนินงานได้ก็ไม่มี” นางฟังแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล แล้วขอบวชในพระพุทธศาสนา และเมื่อบวชแล้วไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล พร้อมด้วยวิชา ๓ และคุณวิเศษต่างๆ ได้แก่ ปฏิสัมมิกา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ แล้วเรียนพระวินัยจนสามารถกล่าวอธิบายพระวินัยทั้งปวงได้อย่างพิสดารตามความเป็นจริง^{๑๑๕}

ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏว่า

เรามีศีลสมบูรณ์ ทำตามคำสั่งสอนของพระศาสดา ไม่เกียจคร้าน ไม่ฟุ้งซ่าน ไฉนจะไม่บรรลุนิพพานเล่า เราล้างเท้า เห็นน้ำล้างเท้าไหลจากที่ตอนมาสู่ที่ลุ่ม ใส่ใจนิมิตในน้ำ แต่นั่นเราตั้งใจไว้มั่นคง ดุจม้าอาชาไนยที่ดี ลำดับนั้น ถือประทีปเข้าไปยังวิหาร ตรวจดูที่นอน ขึ้นนั่งบนเตียง ต่อแต่นั้น ถือลูกดाल (ปิดประตูลงกลอน) หมุนไส้ประทีปลง ความหลุดพ้นทางใจก็ได้มี เหมือนประทีปติดโพลงแล้วดับลง^{๑๑๖}

ในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏว่า ภายหลังจากที่นางเสียสติไปด้วยความเศร้าโศก นางได้เดินบ่นเพ้อไปด้วยรูปร่างแต่แรกเกิด มีอาการระตุกไป ผู้คนทั้งหลายเมื่อได้เห็นก็พากันรังเกียจ ขับไล่ โปรมฝุ่น ขว้างก้อนหิน ท่อนไม้ใส่นาง วันหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมอยู่ท่ามกลางบริษัทหมู่ใหญ่ ณ พระเชตวัน ทรงเห็นนางกำลังถูกขับไล่ จึงตรัสไม่ให้ขับไล่นาง แล้วตรัสกับนางว่า “น้องหญิง จงกลับได้สติเถิด” และด้วยพุทธานุภาพนางก็กลับได้สติ รู้ตัวว่าผ่านทุกข์หลดหล่นหมดก็เกิดหิริโอตตัปปะ ในขณะนั้นก็ได้มีชายผู้หนึ่งโยนผ้าให้นาง นางห่มแล้วจึงเข้าไปกราบพระพุทธเจ้าและเล่าถึงความทุกข์ของนาง เมื่อพระพุทธเจ้าทรงฟังแล้วได้ตรัสตอบว่า “ปฎาจารย์เจ้าอย่าวิตกไปเลย เจ้ามาหาเราผู้สามารถจะเป็นที่พึ่งของเจ้าได้ ก็บัดนี้ เจ้าหลั่งน้ำตาเพราะความตายของลูกเป็นต้นเหตุ ฉันทไฉนในสังสารวัฏที่ไม่สามารถรู้เบื้องต้น เบื้องปลายได้ ก็ฉันทนั้น น้ำตาที่หลั่งเพราะความตายของลูกเป็นต้นเหตุ ยังมากกว่าน้ำของมหาสมุทรทั้ง ๔” แล้วตรัสพระคาถาว่า

น้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ มีประมาณน้อย
น้ำตาของคนผู้ถูกทุกข์ ถูกต้องแล้ว เศร้าโศกมิใช่น้อย
มากกว่าน้ำในมหาสมุทร นั้น เหตุไร
เธอจึงประมาทอยู่เล่าแม่^{๑๑๗}

^{๑๑๕} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๓๘/๓๖๘ - ๓๖๙.

^{๑๑๖} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๑๓ - ๑๑๖/๕๗๔.

^{๑๑๗} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๘๙.

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสสถาปนายเรื่องสังสารวัฏที่ไม่รู้เบื้องต้นและที่สุด ซึ่งทำให้ความเศร้าโศกของนางค่อยเบาบางลงสิ้นสุดลงแล้ว ได้ตรัสต่อไปว่า “ขึ้นชื่อว่าปิยชนมีบุตรเป็นต้น ก็ไม่อาจจะเป็นที่ต้านทาน เป็นที่ซ่อนเร้น หรือเป็นที่พึ่งของคนที่กำลังไปสู่ปรโลกได้ ดังนั้น ปิยชนเหล่านั้น แม้มีอยู่ ก็ชื่อว่าไม่มี เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงชำระศีลของตนแล้วทำทางที่จะไปสู่พระนิพพานให้สำเร็จเถิด” แล้วตรัสพระคาถาว่า

บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย
บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้
บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้
พวกพ้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้
แม้ญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้
สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัจญมมะ และทมะ
มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้น พระอริยะทั้งหลายย่อมคบหา
นั้นเป็นอนามตะ (สิ่งที่ไม่ตาย) ในโลก
บัณฑิตผู้สำรวมในศีล รู้ความจริงนี้แล้ว
พึงรีบเร่งชำระทางอันจะนำไปสู่พระนิพพาน^{๑๑๘}

ในเวลาจบพระธรรมเทศนา นางปญจาราก็ได้ดำรงอยู่ในโศดาปัตติผล แล้วทูลขออุปสมบท เมื่ออุปสมบทในสำนักภิกษุณีแล้วก็ได้บำเพ็ญวิปัสสนาเพื่อบรรลุขั้นสูงขึ้นไป วันหนึ่ง พระปญจารากษุณีได้ใช้หม้อตักน้ำมาล้างเท้า เมื่อรดน้ำลง ก็ได้เห็นว่าน้ำนั้นไปได้หน่อยหนึ่งก็ขาดหายไป รดครั้งที่ ๒ น้ำก็ไปไกลกว่าครั้งที่ ๑ รดครั้งที่ ๓ น้ำก็ไปไกลกว่าครั้งที่ ๒ นางยิตน้ำนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดวัยทั้ง ๓ พิจารณาว่า “สัตว์เหล่านี้ ตายเสียในปฐมวัยก็มี เหมือนน้ำที่ราดรดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่ราดรดครั้งที่ ๒ ซึ่งไปไกลกว่าครั้งแรก ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่ราดรดครั้งที่ ๓ ซึ่งไปไกลกว่าครั้งที่ ๒ เสียอีก” ขณะนั้นพระพุทธเจ้าซึ่งทรงประทับอยู่ที่พระคันธกุฎีก็ได้แม้พระรัศมีไปประหนึ่งประทับยืนตรัสต่อหน้านางว่า “ปญจารา ขอนี้เป็นอย่างนั้นแหละ สัตว์เหล่านี้ทั้งหมดล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ผู้ที่เห็นความเกิดดับของขันธ ๕ มีชีวิตอยู่วันเดียวก็ดี ขณะเดียวก็ดี ยังประเสริฐกว่าผู้ที่ไม่เห็นความเกิดและความดับ ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี” แล้วตรัสพระคาถาว่า

ผู้เห็นความเกิดและความดับ แม้ชีวิต
อยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นความเกิด
และความดับ ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี^{๑๑๙}

ในเวลาจบพระคาถา พระปญจารากษุณีก็บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^{๑๒๐}

^{๑๑๘} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๘๙ – ๑๙๐.

^{๑๑๙} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๙๐.

^{๑๒๐} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๘๘ – ๑๘๙.

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏเนื้อความที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิตไวกัลยกับที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา แต่รายละเอียดน้อยกว่า^{๑๒๑}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า พระปฏาจาราเถรีมีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิต ๒ คราวด้วยกัน คือ ในคราวบรรลุลหิตปตติผลและในคราวบรรลุลหิตตผล โดยในคราวบรรลุลหิตตผลนั้น ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แสดงให้เห็นได้ว่า พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิซึ่งอนุমানได้ว่าเป็นการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าที่ตรงกับความรู้สึกของนาง คือ ความตายไม่มีใครสามารถต้านทานได้ จึงควรเร่งแสวงหาตนเอง ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เธออย่าเศร้าโศกถึงบุตรเลย จงผ่อนคลายบ้างเถิด จงแสวงหาตนเองเถิด จะเดือดร้อนอย่างไรประโยชน์ไปทำไม บุตร ธิดา ญาติและพวกพ้อง มีไว้เพื่อต้านทานคนผู้ถึงที่ตายไม่ได้เลย บรรดาหมู่ญาติ ผู้ที่จะต้านทานได้ก็ไม่มี” จนสามารถบรรลุลหิตปตติผล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏไว้ว่า นางได้ฟังธรรมเกี่ยวกับสังสารวัฏที่ไม่มีที่สิ้นสุดก่อน เมื่อความเศร้าโศกเบาบางแล้วจึงได้ฟังธรรมเกี่ยวกับความตายของบุคคลอันเป็นที่รักไม่มีใครสามารถต้านทานพร้อมกับให้เร่งทำทางไปสู่พระนิพพาน ด้วยคุณธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้มั่นคง ได้แก่ สัจจะ (รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการ) ธรรมะ (บรรลุลหิตตธรรม ๙ ประการ) อหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) สัมมัตถะ (ศีล) และ ทมะ (การสำรวมอินทรีย์)^{๑๒๒} โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสกล่าวบรรยายเรื่องสังสารวัฏที่ไม่รู้เบื้องต้นและที่สุดซึ่งทำให้ความเศร้าโศกของนางค่อยเบาบางลงสิ้นสุดลงแล้ว ได้ตรัสต่อไปว่า “ฉันชื่อว่าปิยชนมีบุตรเป็นต้น ก็ไม่อาจจะเป็นที่ต้านทาน เป็นที่ช้อนเร้น หรือเป็นที่พึงของคนที่กำลังไปสู่ปรโลกได้ ดังนั้น ปิยชนเหล่านั้น แม้มีอยู่ ก็ชื่อว่าไม่มี เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงชำระศีลของตนแล้วทำทางที่จะไปสู่พระนิพพานให้สำเร็จเถิด” แล้วตรัสพระคาถาว่า

บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย
บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้
บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้
พวกพ้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้
แม้ญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้
สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัมมัตถะ และทมะ
มีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้น พระอริยะทั้งหลายย่อมคบหา
นั้นเป็นอนามตะ (สิ่งที่ไม่ตาย) ในโลก
บัณฑิตผู้สำรวมในศีล รู้ความจริงนี้แล้ว
พึงรีบเร่งชำระทางอันจะนำไปสู่พระนิพพาน^{๑๒๓}

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๘/๓๖๖ – ๓๖๘.

^{๑๒๒} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖๐ – ๒๖๑/๑๑๓.

^{๑๒๓} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๘๙ – ๑๙๐.

ส่วนการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุหัตตผลนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา แสดงให้เห็นค่อนข้างชัดเจนว่า พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการการระลึกถึงความตายเป็นอารมณ์ เรียกว่า การเจริญมรณานุสสติ ตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐^{๑๒๔} จากการใส่ใจในนิมิตการไหลของน้ำล้างเท้า ๓ ครั้ง และได้ยืดยัดน้ำนั้นเป็นอารมณ์พิจารณาเปรียบเทียบกับตายของสัตว์ในวัยทั้ง ๓ แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของขันธ ๕ ดังเนื้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เมื่อนางอุปสมบทในสำนักภิกษุณีแล้วได้บำเพ็ญวิปัสสนาเพื่อมรรคขั้นสูงขึ้นไป วันหนึ่ง ในขณะที่พระปฐาจาราภิกษุณีใช้หม้อตักน้ำมาล้างเท้าแล้วได้เห็นว่าเมื่อรดน้ำลงไปได้หน่อยหนึ่งน้ำก็ขาดหายไป รดครั้งที่ ๒ น้ำได้ไปไกลกว่าครั้งที่ ๑ ลดครั้งที่ ๓ น้ำได้ไปไกลกว่าครั้งที่ ๒ แล้วยืดยัดน้ำนั้นเป็นอารมณ์กำหนดด้วยทั้ง ๓ พิจารณาว่า “สัตว์เหล่านี้ ตายเสียในปฐมวัยก็มี เหมือนน้ำที่ราดรดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่ราดรดครั้งที่ ๒ ซึ่งไปไกลกว่าครั้งแรก ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มีเหมือนน้ำที่ราดรดครั้งที่ ๓ ซึ่งไปไกลกว่าครั้งที่ ๒ เสียอีก” ขณะนั้นพระพุทเธ้า ซึ่งประทับอยู่ที่พระคันธกุฎีก็ได้แผ่พระรัศมีไปประหนึ่งประทับยืนตรัสต่อนางว่า “ปฐาจารา ข้อนี้เป็นอย่างนั้นแหละ สัตว์เหล่านี้ทั้งหมด ล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ผู้ที่เห็นความเกิดดับของขันธ ๕ มีชีวิตอยู่วันเดียวก็ดี ขณะเดียวก็ดี ยังประเสริฐกว่าผู้ที่ไม่เห็นความเกิดและความดับที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๑๒๕} แล้วบรรลุหัตตผล ซึ่งโดยนัยแห่งข้อความที่พระพุทเธ้าทรงแผ่รัศมีไปประหนึ่งประทับยืนตรัสต่อนางด้วยพุทธดำรัสดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นได้ว่า พระเถรีเจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุหัตตผลโดยการพิจารณาขันธ ๕ จนสามารถรู้ชัดความเกิดดับของขันธ ๕ ซึ่งเป็นธรรมชาติธรรมดาของทุกสรรพสิ่ง โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

สรุปความว่า พระปฐาจาราเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ทรงวินัย มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุโสดาปัตติผล และบรรลุหัตตผล โดยในคราวบรรลุโสดาปัตติผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมในขณะที่ฟังธรรมที่ตรงกับความทุกข์ของนางคือความตายของบุคคลอันเป็นที่รักจากพระพุทเธ้าแล้วบรรลุโสดาปัตติผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ส่วนในคราวบรรลุหัตตผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการการระลึกถึงความตาย เรียกว่า การเจริญมรณานุสสติ ตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ จากการใส่ใจในนิมิตการไหลของน้ำล้างเท้า ๓ ครั้ง แล้วยืดยัดน้ำนั้นเป็นอารมณ์พิจารณาเปรียบเทียบกับตายของสัตว์ในวัยทั้ง ๓ แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของขันธ ๕ โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

^{๑๒๔} คุรยละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์

(อาจ อาสภมหาราเถร), หน้า ๓๙๕ - ๔๐๘.

^{๑๒๕} จุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๙๐.

๕) การปฏิบัติธรรมของพระธรรมทินนาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหณของพระธรรมทินนาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เป็นธรรมกถึก ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏว่า ในสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะองค์ปัจจุบันซึ่งเป็นชาติสุดท้าย นางได้มาเกิดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยรูปสมบัติในตระกูลเศรษฐี แห่งกรุงราชคฤห์ เมื่ออยู่ในปฐมวัยได้แต่งงานกับสามีผู้มีความรู้ดี วันหนึ่ง สามีของนางได้มีโอกาสไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วได้บรรลุอนาคามีผล เมื่อสามีนางบรรลุแล้ว นางก็ได้ขออนุญาตสามีออกบวชเป็นบรรพชิต และโดยเวลาไม่นานนักนางก็บรรลุอรหัตผล^{๑๒๖}

และในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า

“แต่ก่อนเศรษฐีนี้อยู่กลางเรือนแท้ๆ ก็ยังทำที่สุดทุกข์ได้ ตั้งแต่ที่เราได้การบรรพชาแล้ว แม้เราก็คควรทำที่สุดทุกข์ได้” จึงเข้าไปหาอุปัชฌาย์อาจารย์ กล่าวว่า “ข้าแต่พระแม่เจ้า จิตของดิฉันย่อมโน้มไปในสถานที่ที่เคยไปบ่อยๆ ดิฉันจักไปยังอาวาสใกล้บ้าน” พระเถรีทั้งหลายไม่อาจขัดใจนางได้เพราะความที่นางออกบวชจากตระกูลใหญ่ จึงพานางไปยังอาวาสใกล้บ้าน เพราะเหตุที่นางยำยั้งลังการในอดีตได้ ไม่นานนัก พระเถรีนั้นก็บรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^{๑๒๗}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดวิธีการปฏิบัติไว้ แต่ก็แสดงให้เห็นได้ว่า พระธรรมทินนาเถรีได้มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหณโดยการเจริญวิปัสสนาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ จนสามารถบรรลุอรหัตผล เพราะธรรมดาของผู้บรรลุอรหัตผลย่อมมีการปฏิบัติธรรมโดยการเจริญวิปัสสนาวิธีใดวิธีหนึ่งใน ๔ วิธี^{๑๒๘} ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เพราะเหตุที่นางยำยั้งลังการในอดีตได้ ไม่นานนัก พระเถรีนั้นก็บรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย”

สรุปความว่า พระธรรมทินนาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เป็นธรรมกถึก ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหณด้วยการเจริญวิปัสสนาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๖) การปฏิบัติธรรมของพระนันทาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหณของพระนันทาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ยืนต้นในมาน ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏว่า เพื่อให้พระนันทาภิกษุณีเกิดความเบื่อหน่ายในรูป คราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าจึงทรงเนรมิตหญิงคนหนึ่งที่มีความน่าชม น่าชอบใจให้พระนันทาภิกษุณีได้เห็น ซึ่งเป็นที่พอใจและอัศจรรย์ใจแก่พระนันทาภิกษุณีอย่างมาก พระนางจึงให้นางนั้นนอนหนุนตัก แต่ในขณะที่นางซึ่งเป็นรูป

^{๑๒๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๑๗ - ๑๒๐/๔๗๑.

^{๑๒๗} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๓๙/๓๗๑.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑ - ๗/๔๑๓ - ๔๒๗.

เนรมิตนอนหนุนตักอยู่นั้น ก็มีของแข็งขนาดใหญ่ตกลงที่หน้าผากของนางเนรมิต และทันทีที่ของแข็งตกลงมากระทบ รอยโป่งก็ปรากฏ แล้วทั้งหนองและเลือดก็ไหลออกจากใบหน้าที่แตก พร้อมกับกลืนเน่าคล้ายซากศพไหลออกมา ทว่าทั้งสรีระก็พองขึ้นเขียวคล้ำ ทว่าทั้งสรรพางค์กายสั่น หายใจหอบถี่ๆ เสวยทุกข์อยู่พร้อมกับร่ำพินอย่างน่าสงสาร ใบหน้า ร่างกายตลอดจนผิวพรรณที่เคยสวยงามผุดผ่องหายไป เป็นเหมือนดังนำสิ่งชั่วร้ายมาให้ เหมือนเชียงที่เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาด เมื่อพระนันทาภิษุณได้เห็นดังนั้น ก็ถึงกับเปล่งวาจาออกมาว่า “โอ รูปไม่เที่ยง”^{๑๒๙} และเมื่อพระพุทธรูปเจ้าทรงทราบว่าพระนันทาภิษุณมีจิตสังเวชแล้ว จึงตรัสพระคาถาว่า

นันทา เธอจงดูรูปกายที่กระสับกระส่าย
 เปื่อยเน่าดังซากศพ จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นด้วยดี
 มีอารมณ์เดียว ด้วยอารมณ์อันไม่งาม
 รูปนี้เป็นฉันใด รูปของเธอนั้นก็เป็นฉันนั้น
 รูปของเธอนั้นเป็นฉันใด รูปนี้ก็เป็นฉันนั้น
 มีกลิ่นเหม็นเน่าฟุ้งไป
 ที่พวกคนเขลาพากันยินดียิ่งนัก
 เธอไม่เกียจคร้าน
 พิจารณาเห็นรูปเป็นเช่นนั้น ทั้งกลางคืนกลางวัน
 แต่นั่นจะเบื่อหน่ายยิ่งนักเห็นด้วยปัญญาของตน
 เมื่อพระนางได้ฟังสุภาสิตแล้ว มีจิตสลดและได้บรรลุอรหัตตผลในขณะที่อยู่ ณ ที่นั้น^{๑๓๐}

ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏในภาษิตของพระนันทาเถรีว่า
 ทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสสอนนันทาสิกขมานาผู้ยินดีในรูปที่สวยงามเนื่องๆ ด้วยพระคาถาเหล่านี้ (ภายหลังพระเถรีบรรลุอรหัตตผลแล้วได้กล่าวภาษิตนี้ว่า)

นันทา เธอจงพิจารณาดูกายซึ่งกระสับกระส่าย
 ไม่สะอาด เป็นของเปื่อยเน่า
 จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว ด้วยอสุภภาวนาเถิด
 และจงอบรมอนิมิตตวิโมกข์
 ละเสียซึ่งอนุสัยคือมานะ
 เพราะละมานะได้ แต่นั่นเธอจะอยู่อย่างสงบ^{๑๓๑}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏเนื้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมไว้คล้ายกับในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน แต่พระคาถาที่ตรัสเป็นพระคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ซึ่งว่าด้วยร่างกายนี้เป็นนครแห่งกระดูก ฉาบไปด้วยเลือดและเนื้อ เป็นต้น แล้วตรัสพระภาษิตที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก

^{๑๒๙} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๐๙/๔๘๒.

^{๑๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๖๖ – ๒๑๙/๔๗๗ – ๔๘๔.

^{๑๓๑} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๙ – ๒๐/๕๕๗.

ขุททกนิกาย สุตตันปิฎก ซึ่งว่าด้วยเรื่องการเอาชนะความสวยงามของร่างกาย ด้วยการให้พิจารณาว่า ร่างกายประกอบด้วยส่วนต่างๆ ที่ไม่งาม และไม่สะอาด นำรังเกียจด้วยประการต่างๆ เมื่อตายแล้วก็เปื่อยเน่า สุนัข หมู หนอน ฟุงกา ฟุงร้าง เป็นต้น ต่างพากันรุมยื้อแย่งกัดกิน แล้วให้พิจารณาด้วยปัญญาตามความจริงว่า ร่างกายที่ตายแล้วนั้นก็เคยเป็นเหมือนร่างกายที่มีชีวิตนี้ และร่างกายที่มีชีวิตอยู่ก็จะเปื่อยเน่าเหมือนร่างกายที่ตายแล้วนั้น จึงควรคลายความยินดีพอใจในร่างกายทั้งภายในภายนอก เมื่อไม่ยินดีด้วยฉันทราคะ ก็จะได้บรรลุพระนิพพานที่เป็นอมตะอันสงบ ดับ และไม่จุติ^{๑๓๒} พระนันทภิกษุณีได้ตั้งความสิ้นความเสื่อมลงในรูปนั้น แล้วบรรลุอรหัตตผล^{๑๓๓}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า พระนันทเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการกำหนดพิจารณารูปกายว่า ล้วนประกอบด้วยส่วนต่างๆ ที่ไม่สะอาด ไม่งาม นำรังเกียจ เต็มไปด้วยซากศพเปรียบเทียบกับกายตนหรืออสุภภวานาก่อนเรียกว่า การพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสังปฏิภู^{๑๓๔} หรือการเจริญกายคตาสติตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐^{๑๓๕} ดังพระคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ว่า

นันทา เธอจงดูรูปกายที่กระสับกระส่าย
เปื่อยเน่าดังซากศพ จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นด้วยดี
มีอารมณ์เดียว ด้วยอารมณ์อันไม่งาม
รูปนี้เป็นฉันใด รูปของเธอนั้นก็เป็นฉันนั้น^{๑๓๖}

และพระคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ว่า

นันทา เธอจงพิจารณาดูกายซึ่งกระสับกระส่าย
ไม่สะอาด เป็นของเปื่อยเน่า
จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว ด้วยอสุภภวานาเถติ^{๑๓๗}

เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ได้เจริญวิปัสสนาหรือเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาความเปื่อยเน่าที่เกิดขึ้น จากการเจริญสมาธินั้นหรือด้วยการอบรมอนิมิตตวิโมกข์^{๑๓๘} เกิดความหลุดพ้นจากการเจริญปัญญาพิจารณาเห็นนามรูปตามความเป็นจริงโดยความเป็นอนิจจัง (ไม่เที่ยง) แล้วบรรลุอรหัตตผล ดังพระคาถาและข้อความที่ปรากฏต่อจากการให้พิจารณารูปกาย ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ว่า

^{๑๓๒} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๙๕ - ๒๐๘/๕๔๖ - ๕๔๘.

^{๑๓๓} ตูรายละเอียดยใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๐/๓๗๓ - ๓๗๔.

^{๑๓๔} ตูรายละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖ - ๓๐๗.

^{๑๓๕} ตูรายละเอียดยใน พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์

(อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๔๐๙ - ๔๓๙.

^{๑๓๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๒ - ๒๑๓/๔๘๓.

^{๑๓๗} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๙/๕๕๗.

^{๑๓๘} อนิมิตตวิโมกข์ หมายถึง ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นนามรูป โดยความเป็นอนิจจัง

คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจตาแล้วถอนนิมิตเสียได้, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๕๗/๔๓๔.

รูปของเธอนั้นเป็นฉันทิ รูปนี้ก็เป็นฉันทิ
 มีกลิ่นเหม็นเน่าฟุ้งไป
 ที่พวกคนเขลาพากันยินดียิ่งนัก
 เธอไม่เกียจคร้าน
 พิจารณาเห็นรูปเป็นอย่างนั้น ทั้งกลางคืนกลางวัน
 แต่นั่นจะเบื่อหน่ายยิ่งนักเห็นด้วยปัญญาของตน^{๑๓๙}
 เมื่อพระนางได้ฟังสุภาสิตแล้ว มีจิตสลดและได้บรรลุอรหัตตผลในขณะที่อยู่ ณ ที่นั้น
 และตั้งพระคาถาที่ปรากฏต่อจากการให้พิจารณารูปกาย ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก
 ขุททกนิกาย เถรีคาถา ว่า

และจงอบรมอนิมิตตวิโมกข์
 ละเสียซึ่งอนุสัยคือมานะ
 เพราะละมานะได้ แต่นั่นเธอจะอยู่อย่างสงบ^{๑๔๐}

สรุปความว่า พระนันทาเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ยินดีในฉันทิ ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผลในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกูล หรือเจริญสมาธิด้วยกายคตาสติตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ หรืออสุภภาวนาก่อน เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิแล้ว ได้เจริญวิปัสสนาหรือเจริญปัญญาจนเห็นชัดตามความเป็นจริงโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง

๗) การปฏิบัติธรรมของพระโสณาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระโสณาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏว่า เมื่อสามีและบุตรทั้ง ๑๐ คนของนางออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว นางก็ออกบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเช่นกัน วันหนึ่ง พระโสณาภิกษุณีถูกเหล่าภิกษุณีใช้ให้ต้มน้ำทำน้จิงไปต้กน้ำมาใส่หม้อตั้งไว้บนก้อนเส้าแล้วนั่งตั้งจิตให้เป็นสมาธิ พิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นแล้วได้บรรลุอรหัตตผล^{๑๔๑}

ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏว่า

ในเรือนร่างคือรูปนี้ เราคลอดบุตร ๑๐ คน
 เพราะเหตุนี้ จึ่งทรุดโทรมแก่ไป ได้เข้าไปหาภิกษุณี
 ภิกษุณีนั่นแสดงธรรม คือ ชั้น ๕ อายตนะ และธาตุแก่เรา
 เราฟังธรรมของท่านแล้วก็โณนผมบวช
 เมื่อเราศึกษาอยู่ ก็ชำระทิพยจักขุให้หมดจด

^{๑๓๙} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๓ – ๒๑๔/๔๘๓.

^{๑๔๐} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๐/๕๕๗.

^{๑๔๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๓๒ – ๒๓๖/๔๘๖.

ระลึกถึงชาติก่อนที่เราเคยอยู่อาศัยมา

และเจริญนิมิตตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีนิมิต) มีจิตตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว มีวิโมกข์ (ความหลุดพ้น) เกิดขึ้นในลำดับ ไม่ยึดมั่น ดับสนิทแล้ว

ขั้น ๕ ที่เรากำหนดรู้แล้ว

มีรากอันขาดแล้ว คงอยู่

สิ่งที่ยังคงอยู่ ก็คงมีอยู่ในกายที่คร่ำคร่า เลวทราม

บัดนี้ไม่มีความเกิดอีก^{๑๔๒}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า ด้วยความที่นางบวชเมื่อมีอายุมากแล้ว จึงมีการประพาศพิณด้วยธรรมาสน์โดยภิกษุณีทั้งหลาย เมื่อบุตรและธิดาของนางทราบเรื่องการต้องทรมานของนาง ก็พากันพุดตูลูกนางว่า “จนทุกวันนี้ หญิงนี้ก็ยังไม่รู้เรื่องแม้เพียงข้อที่ควรศึกษา” นางได้ฟังแล้วก็เกิดความสลดใจ จึงคิดพิจารณาอนาคตแห่งชีวิตจากนั้นตลอดเวลา ไม่ว่าจะนั่งหรือยืนอยู่ นางก็จะสาธยายอาการ ๓๒ วันหนึ่ง นางถูกภิกษุณีที่กำลังจะไปวิหารใช้ให้ต้มน้ำถวายภิกษุณีสงฆ์ และในเวลาก่อนที่น้ำจะเดือด พระโสณภิกษุณีก็ได้เดินสาธยายอาการ ๓๒ ไปๆ มาๆ ในโรงไฟ เจริญวิปัสสนา และในเวลานั้น พระพุทธเจ้าประทับนั่งในคันธกุฎี ได้ตรัสพระคาถาแก่พระโสณภิกษุณี ว่า

ผู้เห็นธรรมอันสูงสุด แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว

ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นธรรมอันสูงสุด

ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี^{๑๔๓}

ในเวลาจบพระคาถา พระโสณภิกษุณีก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๔๔}

และในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏว่า เมื่อสามีบวชแล้วนางได้แบ่งทรัพย์ให้แก่บุตรไปทั้งหมด พวกบุตรและภรรยาบำรุงนางได้เพียง ๒ - ๓ วันเท่านั้น ก็ดูหมิ่นนาง นางจึงคิดเสียใจเข้าไปขอบวชในสำนักภิกษุณี เมื่อบวชแล้ว ได้คิดว่า “เราบวชเมื่อแก่พึงเป็นผู้ไม่ประมาท” เมื่อทำวัตรปฏิบัติแก่ภิกษุณีทั้งหลาย ก็คิดว่า “เราจักทำสมณธรรมตลอดคืน” แล้วใช้มือข้างหนึ่งจับเสาด้านหนึ่งได้ปราสาธ ไม่ละเสาด้านนั้น ทำสมณธรรม แม้เมื่อเดิน ศีรษะชนต้นไม้ก็ใช้มือจับต้นไม้ ไม่ละต้นไม้ นั้นทำสมณธรรม เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเห็นว่านางมีญาณแก่กล้า ในขณะที่พระองค์ประทับนั่งในคันธกุฎี จึงได้แผ่พระรัศมีไปแสดงพระองค์ประหนึ่งว่าประทับนั่งต่อหน้าแล้วตรัสพระคาถา ว่า

ผู้ที่มีชีวิตอยู่เห็นธรรมอันสูงสุด

แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว

ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นธรรมอันสูงสุดตั้ง ๑๐๐ ปี

ในเวลาจบพระคาถาพระโสณภิกษุณีก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๔๕}

^{๑๔๒} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๐๒ - ๑๐๖/๕๗๒ - ๕๗๓.

^{๑๔๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๖๖.

^{๑๔๔} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๑/๓๗๔ - ๓๗๕.

^{๑๔๕} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะมีเรื่องราวเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมของพระโสณาเถรีปรากฏในหลายคัมภีร์ และในแต่ละคัมภีร์ก็ไม่ปรากฏรายละเอียดให้เห็นชัด อีกทั้งมีความต่างกันอย่างเล็กน้อย แต่ก็สามารถแสดงให้เห็นได้ว่า พระเถรีได้ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผลได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการส่ายกายอาการ ๓๒ หรือเจริญธรรมไม่มีนิมิตจนได้มานานก่อน เพราะความสามารถในการระลึกาชาติได้ซึ่งเป็นผลที่เกิดจากการเจริญสมาธิจนได้มานานแล้วจึงถึงความหลุดพ้น ดังคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถาว่า

เมื่อเราศึกษาอยู่ ก็ชำระทิพยจักขุให้หมดจด
ระลึกาถึงชาติก่อนที่เราเคยอยู่อาศัยมา

และเจริญนิมิตตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีนิมิต) มีจิตตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว
มีวิโมกข์ (ความหลุดพ้น) เกิดขึ้นในลำดับ ไม่ยึดมั่น ดับสนิทแล้ว^{๑๔๖}

และดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตว่า “วันหนึ่ง นางอุกภิกษุณีที่กำลังจะไปวิหารใช้ให้ต้มน้ำถวายภิกษุณีสงฆ์ และในเวลาก่อนที่จะต้มน้ำจะเดือด พระโสณาภิกษุณีเดินส่ายกายอาการ ๓๒ ไปๆ มาๆ ในโรงไฟ”^{๑๔๗}

เมื่อได้มานานแล้วก็ได้เจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ จนบรรลุอรหัตตผล ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานว่า “วันหนึ่ง พระโสณาภิกษุณีถูกเหล่าภิกษุณีใช้ให้ต้มน้ำ ท่านจึงไปตักน้ำมาใส่หม้อตั้งไว้บนก้อนเส้าแล้วนั่งตั้งจิตให้เป็นสมาธิ พิจารณาชั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นแล้วได้บรรลุอรหัตตผล” และดังคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา หลังจากข้อความที่แสดงให้เห็นว่านางมีความสามารถในการระลึกาชาติได้แล้วว่า

ชั้น ๕ ที่เรากำหนดรู้แล้ว
มีรากอันขาดแล้ว คงอยู่
สิ่งที่ยังคงอยู่ ก็คงมีอยู่ในกายที่คร่ำคร่า เลวทราม
บัดนี้ไม่มีความเกิดอีก^{๑๔๘}

นอกจากนี้ ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏพระคาถาที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระโสณาภิกษุณี และเมื่อสิ้นสุดพระคาถาแล้วพระโสณาได้บรรลุอรหัตตผล และเป็นพระคาถาล้ำกึ่งกับที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถาว่า

ผู้เห็นธรรมอันสูงสุด แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว
ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นธรรมอันสูงสุด
ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี^{๑๔๙}

^{๑๔๖} พุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๐๔ - ๑๐๕/๕๗๒.

^{๑๔๗} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๑/๓๗๕.

^{๑๔๘} พุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๐๖/๕๗๓.

^{๑๔๙} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๕/๖๖.

สรุปความว่า พระโสณาเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผลได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการสาธยายอาการ ๓๒ หรือเจริญธรรมที่ไม่มีนิมิตจนได้ฉกก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

๘) การปฏิบัติธรรมของพระสกุลาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระสกุลาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้มีดาตัพย์ ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏแต่เพียงว่า คราวหนึ่ง ขณะที่ยืนอยู่ที่หน้าต่าง นางได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าซึ่งทรงรุ่งเรืองด้วยพระยศอันเทวดาและมนุษย์สักการบูชา ทรงสมบุรณ์ด้วยอนุพยัญชนะประดับด้วยพระลักษณะทั้งหลาย เสด็จเข้าไปในเมือง นางเกิดจิตยินดีแล้วออกบวช บวชแล้วไม่นานก็ได้บรรลุอรหัตตผลมีความชำนาญในฤทธิ์ ในทิพพโสธธาตุและในเจโตปริยญาณ เป็นผู้ปฏิบัติตามคำสอน รู้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพยจักขุ และเป็นผู้ทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นแล้ว^{๑๕๐}

ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏว่า

เมื่อเรายังอยู่ในเรือน ฟังธรรมของภิกษุแล้ว
ได้เห็นนิพพานซึ่งเป็นธรรมปราศจากกิเลสจตุจล
เป็นทางถึงความสุข ไม่จืด
เรานั้นละบุตรธิดา ทรัพย์ และข้าวเปลือก
โกนผมแล้วบวชเป็นบรรพชิต
เป็นสิกขมานาอยู่ เจริญมรรคเบื้องสูง จึงละราคะ โทสะ
และอาสวะทั้งหลายที่ประกอบด้วยราคะและโทสะนั้นได้
อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว ระลึกชาติก่อนได้
ชำระทิพยจักขุที่อบรมแล้วอย่างดีให้หมดมลทินได้
เห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตาอันเกิดแต่เหตุ
มีสภาวะหลุดโรยโดยความเป็นอนัตตาแล้วละอาสวะทั้งปวงได้
จึงเป็นผู้เย็นดับสนิทแล้ว^{๑๕๑}

ในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏแต่เพียงว่า ในกาลอุบัติแห่งพระพุทธรูปองค์ปัจจุบัน นางได้มาเกิดในตระกูลหนึ่งในกรุงสาวัตถี ต่อมาภายหลัง ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วมีศรัทธาออกบวช ไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๕๒}

^{๑๕๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๕๕ - ๑๕๙/๔๗๕ - ๔๗๖.

^{๑๕๑} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๙๗ - ๑๐๑/๕๗๑ - ๕๗๒.

^{๑๕๒} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๒/๓๗๖.

และในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้ปรากฏว่า

ในพุทธอุปาทกกาลนี้ นางเกิดในตระกูลพราหมณ์ ในกรุงสาวัตถี มีชื่อว่า “สกุลา” เมื่อรู้
 เดียงสาแล้ว ในคราวพระพุทธเจ้าทรงรับพระเชตวันวิหารได้มีศรัทธาเป็นอุบาสิกา และใน
 เวลาต่อมา ได้ฟังธรรมในสำนักของพระเถระชีนาสพองค์หนึ่งแล้วเกิดสังเวชจึงออกบวช และ
 เมื่อบวชแล้วจึงได้เริ่มเจริญวิปัสสนา เพียรพยายามอยู่ไม่นานนักก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๕๓}

จากข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น จะเห็นได้ว่า แทบจะทุก
 คัมภีร์ไม่ปรากฏวิธีหรือรายละเอียดการปฏิบัติธรรมไว้ ยกเว้นในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย
 เถรีคาถาเท่านั้นที่พอจะแสดงให้เห็นได้ว่า พระสกุลาเถรีมีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมที่เห็นชัด
 ๒ คราว คือ ในคราวเจริญมรรคเบื้องสูงจนสามารถบรรลุอนาคามีผลในสมัยเป็นสิกขมานา เพราะ
 สามารถละราคะ โทสะ และกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลายที่ประกอบด้วยราคะและโทสะนั้นได้ แต่ก็
 ไม่ได้ปรากฏรายละเอียดหรือวิธีการปฏิบัติไว้ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เมื่อบวชแล้ว ในสมัยที่เป็น
 สิกขมานาก็สามารถเจริญมรรคเบื้องสูงบรรลุอนาคามีผล เพราะสามารถละราคะ โทสะ และอาสวะ
 คือกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลายที่ประกอบด้วยราคะและโทสะ นั้นได้” และในคราวบรรลุอรหัตตผล
 ในสมัยเมื่ออุปสมบทแล้ว ได้เจริญวิปัสสนา โดยไม่ปรากฏชัดว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยการเจริญ
 สมาธิก่อนหรือการเจริญวิปัสสนาโดยตรง แต่ก็น่าจะเป็นไปได้ว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยการเจริญ
 สมาธิก่อนโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ เพราะข้อความที่ปรากฏให้เห็นถึง
 ความสามารถในการระลึกชาติได้ก่อนจากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็น
 อนัตตาโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ มากกว่าการเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕
 โดยความเป็นอนัตตาโดยตรง โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ ดังคาถาที่ปรากฏว่า

อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว ระลึกชาติก่อนได้
 ชำระทิพยจักขุที่อบรมแล้วอย่างดีให้หมดมลทินได้
 เห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตาอันเกิดแต่เหตุ
 มีสภาวะหลุดโถมโดยความเป็นอนัตตาแล้วอาสวะทั้งปวงได้
 จึงเป็นผู้เย้นดับสนิทแล้ว^{๑๕๔}

สรุปความว่า พระสกุลาเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณี
 ทั้งหมด ผู้มีตาทิพย์ มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุอนาคามีผล
 และในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุอนาคามีผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญมรรค
 เบื้องสูงโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ และในคราวบรรลุอรหัตตผล พระเถรีปฏิบัติธรรม
 โดยการเจริญสมาธิก่อน เพราะข้อความที่ปรากฏถึงความสามารถในการระลึกชาติได้ก่อน แล้วเจริญ
 วิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนัตตา โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

^{๑๕๓} ขุ.เถรี.อ. (ไทย) หน้า ๑๕๖.

^{๑๕๔} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๐๐ – ๑๐๑/๕๗๒.

๙) การปฏิบัติธรรมของพระภัททาภณทลเกสาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมของพระภัททาภณทลเกสาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้รู้แจ้งได้เร็ว ในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏว่า เมื่อนางผลักโจรสผู้เป็นสามีตกลงเหวแล้ว ได้ไปบวชเป็นปริพาชิกาด้วยการถอนผม แต่ด้วยนิมิตที่นางเห็นผมเป็นหมู่หนอนแล้วเกิดความสลดใจแล้วหาคำตอบในหมู่ปริพาชกไม่ได้และได้ถูกแนะนำให้ไปถามภิกษุศากยบุตร เมื่อนางไปถามภิกษุศากยบุตร ภิกษุศากยบุตรก็พานางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้ว ในที่นั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่นางว่า “ซันธ อายตนะ และธาตุทั้งหลายไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา” นางได้ฟังแล้วบรรลุลหกรรมจักขุ^{๑๕๕} แล้วทูลขอบวช เมื่อบวชแล้ววันหนึ่ง นางได้เห็นน้ำแล้วรู้จักสังขารที่มีความเกิดและความดับไปด้วยน้ำล้างเท้า และได้รู้ชัดว่า แม้สังขารทั้งปวงก็เป็นอย่างนั้น จากนั้นจิตของนางก็หลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นโดยประการทั้งปวง^{๑๕๖}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า หลังจากที่นางไม่สามารถตอบคำถามในคราวโต้วาทะกับพระสารีบุตร ซึ่งถามนางเพียงคำถามเดียวว่า “ที่ชื่อว่าหนึ่ง ได้แก่อะไร” ได้แล้ว นางจึงขอร้องพระสารีบุตรเป็นสโรช แต่พระสารีบุตรได้ให้นางไปขอต่อพระพุทธเจ้า นางจึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลขอบวช ในที่นั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระคาถาด้วยอำนาจความประพฤติของนางผู้ย้ายสังขารได้แล้วว่า “คาถาที่มีประโยชน์คาถาเดียว ที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคาถาที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑,๐๐๐ คาถา” ในเวลาจบพระคาถา นางก็ได้บรรลุลหกรรมพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย แล้วทูลขอบรรพชา^{๑๕๗} โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ และในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท ก็ไม่ปรากฏให้เห็นรายละเอียดในการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมเช่นกัน โดยได้ปรากฏในคราวที่นางแสดงวาทะโต้ตอบปัญหา กับพระสารีบุตรว่า เมื่อนางถามวาทะ ๑,๐๐๐ แล้ว พระสารีบุตรสามารถแก้ปัญหาได้ทุกปัญหา แต่เมื่อพระสารีบุตรเป็นฝ่ายถามนางบ้างด้วยคำถามว่า “อะไร ชื่อว่าหนึ่ง” นางกลับไม่สามารถตอบได้ นางจึงถามชื่อปัญหาเมื่อพระสารีบุตรตอบว่า ชื่อว่า “พุทธมนต์” นางจึงขอเรียนมนต์นั้น แต่พระสารีบุตรมีข้อแม้ว่านางต้องบวชก่อนจึงให้เรียนมนต์นั้นได้ นางจึงขอบวช และเมื่อบวชแล้วเพียง ๒ - ๓ วันเท่านั้น พระภัททาภณทลเกสาเถรีก็บรรลุลหกรรมพร้อมปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^{๑๕๘}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติไว้ แต่ก็สามารถแสดงให้เห็นได้ว่า พระภัททาภณทลเกสาเถรี มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ และในคราวบรรลุลหกรรมหัตถผล โดยในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ ได้แก่ คราวบรรลุลหกรรมโสตาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผลนั้น พระเถรีปฏิบัติธรรม

^{๑๕๕} ธรรมจักขุ หมายถึง ปัญญาในมรรค ๓ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค, พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๖๐/๔๓๕.

^{๑๕๖} พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๖ - ๔๖/๔๕๘ - ๔๖๑.

^{๑๕๗} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๓/๓๘๑ - ๓๘๒.

^{๑๕๘} พุ.ธ.อ. (ไทย) หน้า ๖๑๔.

โดยการเจริญสมาธิก่อนในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธรูปเจ้าเรื่อง ชันธ อายตนะ และธาตุทั้งหลายว่า ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งอนุมานได้ว่า ในขณะที่พระเถรีฟังธรรมอยู่นั้น จิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมนั้น เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้วได้เจริญวิปัสสนา ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือธาตุทั้งหลาย จากการปฏิบัติตามธรรมที่ได้ฟัง ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมแก่นางว่า ชันธ อายตนะ และธาตุทั้งหลาย ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา นางได้ฟังแล้วบรรลุธรรมจักขุ^{๑๕๙} ส่วนในคราวบรรลุอรหัตตผล พระเถรีได้ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการใส่ใจในนิมิตในน้ำล้างเท้าโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารหรือชั้น ๕ และรู้ชัดว่า แม้สังขารทั้งปวงก็เป็นอย่างนั้นเช่นกัน ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “วันหนึ่ง นางได้เห็นน้ำแล้วรู้จักสังขารที่มีความเกิดและความดับไปด้วยน้ำล้างเท้า และได้รู้ชัดว่า แม้สังขารทั้งปวงก็เป็นอย่างนั้น จากนั้นจิตของนางก็หลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นโดยประการทั้งปวง”

สรุปความว่า พระภิกษุทักขณเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้รู้แจ้งได้เร็ว มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุธรรมจักขุ ได้แก่ คราวบรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามีผล และอนาคามีผล และในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุธรรมจักขุ พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการนั่งสมาธิพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธรูปเจ้าเรื่อง ชันธ อายตนะ และธาตุทั้งหลายว่า ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการปฏิบัติไปตามธรรมที่ได้ฟัง คือ การพิจารณาชั้น ๕ หรือธาตุทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนบรรลุธรรมจักขุ ส่วนในคราวบรรลุอรหัตตผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการใส่ใจในนิมิตในน้ำล้างเท้า โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารหรือชั้น ๕

๑๐) การปฏิบัติธรรมของพระภิกษุทักขณเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระภิกษุทักขณเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้ระลึกชาติได้ ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏแต่เพียงว่า เมื่อพราหมณ์ปีปพลายนะออกบวชนางก็ออกบวชตามด้วยการไปบำเพ็ญศีลพรตในสำนักปริพาชก ๕ ปี ต่อมาเมื่อพระมหาปชาบดีออกบวชแล้วนางจึงได้เข้าไปขอบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา และโดยไม่นานนักนางก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๖๐} และในคัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ก็ได้ปรากฏไว้ในทำนองเดียวกันว่า เมื่อพระนางมหาปชาบดีได้บรรพชาอุปสมบทแล้ว นางจึงได้บรรพชาและอุปสมบทในสำนักของพระเถรี ต่อมาภายหลัง นางเจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้วบรรลุอรหัตตผล ได้เป็นผู้ฆ่าช่องในบุพเพนิวาสญาณ^{๑๖๑}

^{๑๕๙} ธรรมจักขุ หมายถึง ปัญญาในมรรค ๓ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๖๐/๔๓๕.

^{๑๖๐} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๙๙ – ๓๐๖/๔๙๔.

^{๑๖๑} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๔/๓๘๔.

เนื่องจากเนื้อความในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกข้างต้น ปรากฏเนื้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมของพระภัททกาปิลานีเถรีไว้น้อยมาก จึงสามารถสรุปได้แต่เพียงว่า พระภัททกาปิลานีเถรีปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการปฏิบัติโดยการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนา มากกว่าการเจริญวิปัสสนาโดยตรงด้วยข้อความที่แสดงไว้ว่า พระเถรีเป็นผู้ชำระในปุพเพนิวาสญาณซึ่งเป็นอภิญญาที่เป็นผลจากการเจริญสมาธิแล้วได้ฌานโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลอรหัตตผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติเช่นกัน ดังข้อความที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ว่า

เมื่อพระนางโคตมิผู้บำรุงเลี้ยงพระชินเจ้าทรงผนวชแล้ว
หม่อมฉันได้เข้าไปหาพระนาง และเป็นผู้สอนพระพุทเจ้าสั่งสอนแล้ว
โดยกาลไม่นานนัก หม่อมฉันก็ได้บรรลอรหัตตผล
โอ เรามีพระมหากัสสปเถระผู้มีสิริ เป็นกัลยาณมิตร
พระกัสสปเถระเป็นพุทธบุตร เป็นทายาทของพระพุทธเจ้า
มีจิตตั้งมั่นดี รู้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เห็นสวรรค์และอบาย
อนึ่ง ท่านถึงความสิ้นชาติ เป็นมุนีอยู่จบอภิญญา
ด้วยวิชา ๓ เหล่านี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓
ภัททกาปิลานีก็เหมือนกัน
ได้วิชา ๓ ละมัจจุราชเสียได้ ทรงร่างกายนี้เป็นที่สุด
ชนะมารพร้อมทั้งเสนามารแล้ว^{๑๖๒}

และในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ว่า “นางเจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้วบรรลอรหัตตผล ได้เป็นผู้ชำระในปุพเพนิวาสญาณ”^{๑๖๓}

สรุปความว่า พระภัททกาปิลานีเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้ระลึกชาติได้ ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนามากกว่าจะเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรงโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๑๑) การปฏิบัติธรรมของพระภัททากัจจนาเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลธรรมของพระภัททากัจจนาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้บรรลอภิญญาใหญ่ ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏแต่เพียงว่า พระนางเกิดความเบื่อหน่ายในสงสาร จึงออกบวชพร้อมด้วยบริวาร ๑,๐๐๐ และเมื่อบวชแล้วไม่ถึงกึ่งเดือนก็บรรลุสัจจะ ๔^{๑๖๔} และในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ก็ปรากฏน้อยมากเช่นกันว่า นับแต่เวลาที่พระนางบวชแล้วได้ปรากฏชื่อว่าภัททากัจจนาเถรี ต่อมาภายหลัง พระเถรีเจริญวิปัสสนาได้บรรลอรหัตตผลเป็นผู้ชำระใน

^{๑๖๒} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๐๕ - ๓๐๙/๔๙๔ - ๔๙๕.

^{๑๖๓} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๔/๓๘๔.

^{๑๖๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๐๒ - ๔๐๓/๕๐๖.

อภิญญาทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิครั้งเดียวสามารถระลึกชาติได้ ๑ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กับด้วยอาวชชนจิตดวงเดียว^{๑๖๕}

จากเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏให้เห็นวิธีการปฏิบัติและรายละเอียดการปฏิบัติธรรมไว้ แต่เป็นไปได้ว่า พระภิกษุทักขิณาทนเถรีหรือพระยโสธราเถรีปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผลโดยการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนามากกว่าการเจริญวิปัสสนาโดยตรงด้วยข้อความที่แสดงไว้ว่า พระเถรีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญาทั้งหลาย ซึ่งอภิญญาทั้งหลายในที่นี้เป็นผลจากการเจริญสมาธิแล้วได้มาน โดยไม่ปรากฏว่าพระนางปฏิบัติอย่างไร แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลอรหัตตผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

สรุปความว่า พระภิกษุทักขิณาทนเถรีหรือพระยโสธราเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้บรรลอรหัตตผล ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนามากกว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรงโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๑๒) การปฏิบัติธรรมของพระกีสาคโคตมีเถรี

การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผลของพระกีสาคโคตมีเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ทรงจิรวศรัทธามอง ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้ปรากฏว่า เมื่อลูกของนางเสียชีวิต นางเกิดความเศร้าโศกเสียใจอย่างมากแล้วอุ้มศพลูกบ่นพ้อไป จนกระทั่งวันหนึ่ง ได้มีบุรุษท่านหนึ่งพานางไปพบพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นแพทย์ที่ประเสริฐที่สุด เมื่อไปถึง นางได้ขอประทานยารักษาบุตรให้คืนชีพต่อพระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้อุบายให้นางไปหาแม่ลัดพันธผักกาดจากเรือนที่ไม่มีคนตาย ครั้นนั้น นางไปหาจนทั่วกรุงสาวัตถีก็ไม่พบเรือนที่ไม่มีคนตาย นางจึงได้สติทิ้งศพลูกแล้วกลับไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ในคราวนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสธรรมสำหรับชาวโลกทั้งปวงพร้อมทั้งเทวโลกทั้งหลาย ชื่อว่า “อนิจจตา” หรือความไม่เที่ยงแก่นางว่า

ก็ความเป็นอยู่เพียงวันเดียวของบุคคลผู้เห็นความเกิดขึ้น
และความเสื่อมไป ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี
ของบุคคลผู้มีได้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป
ธรรมนี้ไม่ใช่ธรรมสำหรับชาวบ้าน
ไม่ใช่ธรรมสำหรับชาวนิคมน ไม่ใช่ธรรมสำหรับสกุลเดียว
แต่เป็นธรรมสำหรับชาวโลกทั้งปวงพร้อมทั้งเทวโลก
ธรรมนั้นคืออนิจจตา (ความไม่เที่ยง)^{๑๖๖}

นางฟังแล้วได้เกิดธรรมจักขุ รู้แจ้งในพระสัทธรรมแล้วขอบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วได้ประกอบความเพียรในพระศาสนา ไม่นานนักก็บรรลอรหัตตผลและถึงพร้อมด้วยคุณวิเศษต่างๆ^{๑๖๗}

^{๑๖๕} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๕/๓๘๕.

^{๑๖๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๘๑ - ๘๒/๔๖๖.

^{๑๖๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๗๕ - ๘๔/๔๖๕ - ๔๖๖.

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา ได้มีการปรากฏถึงข้อปฏิบัติให้ถึงอมตธรรมของพระกัสาโคตมีเถรีไว้ในการสนทนากันระหว่างพระกัสาโคตมีเถรีกับพระปฏาจารย์เถรีเกี่ยวกับการปฏิบัติให้ถึงพระนิพพานว่า “อริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงอมตธรรม เราได้เจริญแล้ว แม้นิพพานเราก็กทำให้แจ้งแล้ว เราได้พบพระจกคือธรรมแล้ว ตัดลูกศรเสียได้ ปลงภาระได้แล้ว กระทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว”^{๑๖๘}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ได้ปรากฏว่า เมื่อนางได้สติจากการแสวงหาเพื่อรักษาบุตรของนางให้ฟื้นคืนชีพขึ้นจากอุบายของพระพุทเจ้าที่ให้นางไปหาเมล็ดพันธ์ผักกาดจากเรือนที่ไม่มีคนตายแล้ว ทำให้นางเกิดความสังเวชใจ ออกไปนอกเมืองทั้งศพลูกไว้ในป่าช้า แล้วกล่าวคาถาที่แสดงถึง อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ซึ่งเป็นธรรมสำหรับชาวโลกและเทวโลกทั้งปวง ซึ่งเป็นถกาคาเดียวกับที่พระพุทเจ้าตรัสกับนางที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน บทท้าย^{๑๖๙} แล้วเดินทางไปสำนักพระพุทเจ้า ในที่นั้น พระพุทเจ้าได้ตรัสพระคาถาตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบทแก่นางว่า

นรชนผู้มีมาในบุตรและปศุสัตว์
มีใจเกี่ยวข้องในอารมณ์ต่างๆ
ย่อมถูกมฤตยูคร่าไป
เหมือนชาวบ้านผู้หลับไหลถูกห้วงน้ำพัดพาไป ฉะนั้น^{๑๗๐}

ในเวลาจบพระคาถา นางได้บรรลุโสดาปัตติผลในขณะที่ยืนอยู่นั้น แล้วทูลขอบรรพชา เมื่อนางบรรพชาในสำนักของภิกษุณีแล้ว ได้ทำกรรมในโยนิโสมนสิการ เจริญวิปัสสนาในพระคาถาว่า

ผู้เห็นทางอมตะ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว
ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นทางอมตะ
ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี

ในเวลาจบพระคาถา พระกัสาโคตมีเถรีได้บรรลุอรหัตผล^{๑๗๑}

และในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท ได้ปรากฏว่า หลังจากนางได้สติจากการเที่ยวหาเมล็ดพันธ์ผักกาดเพื่อรักษาบุตรให้ฟื้นคืนชีพจากเรือนที่ไม่มีคนตายแล้ว พระพุทเจ้าได้ตรัสกับนางว่า “เธอเข้าใจว่า ‘บุตรของเราเท่านั้นตาย’ ความตายนั้นเป็นธรรมยั่งยืนสำหรับสัตว์ทั้งหลาย ด้วยว่า มัจจุราชคร่าคร่าสัตว์ทั้งหมดผู้มีอหังการยังไม่เต็มเปี่ยมแน่นแลโยนลงในสมุทรคืออบาย ดุจห้วงน้ำใหญ่ ฉะนั้น” และเมื่อจะทรงแสดงธรรมจึงตรัสพระคาถา ว่า

มฤตยูย่อมพาชนผู้มีมาในบุตรและสัตว์
ของเลี้ยง ผู้มีใจชานไปในอารมณ์ต่างๆ ไป
ดุจห้วงน้ำใหญ่ พัดชาวบ้านผู้หลับไหลไป ฉะนั้น^{๑๗๒}

^{๑๖๘} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๒๒ – ๒๒๓/๕๙๑.

^{๑๖๙} คุรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๘๒/๔๖๖.

^{๑๗๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๗/๑๒๒.

^{๑๗๑} คุรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๖/๓๘๕ – ๓๘๘.

^{๑๗๒} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๕๔.

ในเวลาจบคาถา นางกีสาคอดมีตำรงอยู่ในโศดาปัตติผล^{๑๗๓} เมื่ออุปสมบทแล้ว วันหนึ่ง นางถึงวาระในโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหริ่ง จึงได้ถือเป็นอารมณ์ว่า “สัตว์เหล่านี้ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีป ผู้ถึงพระนิพพานไม่ปรากฏอย่างนั้น” ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าซึ่งประทับนั่งในคันธกุฏีได้ทรงแผ่รัศมีไปดังประทับนั่งตรัสตรงหน้า นางว่า “อย่างนั้นแหละโคตมี สัตว์เหล่านี้ย่อมเกิดและดับไปเหมือนเปลวประทีป ถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมไม่ปรากฏอย่างนั้น ความเป็นอยู่แม้เพียงขณะเดียว ของผู้เห็นพระนิพพานประเสริฐกว่า ความเป็นอยู่ตลอด ๑๐๐ ปี ของผู้ไม่เห็นพระนิพพานอย่างนั้น” จากนั้นได้ตรัสพระคาถาว่า

“ผู้เห็นทางอมตะ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว
ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นทางอมตะแม้มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๑๗๔}

ในเวลาจบเทศนา พระกีสาคอดมีภิกษุณีซึ่งยังคงนั่งอยู่ได้ตำรงอยู่ในอรหัตตผลพร้อมด้วย ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^{๑๗๕}

จากเนื้อความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทข้างต้น แสดงให้เห็นได้ว่า มีการปรากฏให้เห็นถึงการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุตระมของพระกีสาคอดมีเถรี ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุตระมจักขุ หรือการบรรลุโศดาปัตติผล และในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุโศดาปัตติผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิในขณะที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับความมัวเมาในบุตรและธรรมเกี่ยวกับอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง ซึ่งอนุมานได้ว่า ในขณะที่พระเถรีกำลังฟังพระธรรมเทศนาอยู่ ได้น้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมนั้น เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้วได้เจริญวิปัสสนา ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการพิจารณาเห็นความเกิดดับของขันธ์ ๕ โดยความเป็นอนิจจตาตามกระแสธรรมที่ได้ฟัง เพราะอนิจจตาเป็นธรรมที่ว่าด้วยเรื่องทางไปสู่พระนิพพานหรือความบริสุทธิ์ ด้วยปัญญา (เห็นด้วย วิปัสสนาปัญญา) พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายซึ่งก็คือขันธ์ ๕ นั้นเองว่าไม่เที่ยง^{๑๗๖} จนบรรลุโศดาปัตติผล ดังพระคาถาที่ปรากฏในภายหลังจากนางได้สติทั้งลูกไว้ในป่าช้าแล้วกลับมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ว่า

ก็ความเป็นอยู่เพียงวันเดียวของบุคคลผู้เห็นความเกิดขึ้น
และความเสื่อมไป ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี
ของบุคคลผู้มีได้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป
ธรรมนี้ไม่ใช่ธรรมสำหรับชาวบ้าน
ไม่ใช่ธรรมสำหรับชาวนิคม ไม่ใช่ธรรมสำหรับสกุลเดียว
แต่เป็นธรรมสำหรับชาวโลกทั้งปวงพร้อมทั้งเทวโลก
ธรรมนั้นคืออนิจจตา (ความไม่เที่ยง)^{๑๗๗}

นางฟังแล้วได้เกิดธรรมจักขุ รู้แจ้งในพระสัทธรรมแล้วขอบวชเป็นบรรพชิต

^{๑๗๓} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๕๔.

^{๑๗๔} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๑๔/๖๕๕.

^{๑๗๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๕๔ – ๖๕๕.

^{๑๗๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๑๗๗} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๘๑ – ๘๒/๔๖๖.

ส่วนธรรมเกี่ยวกับความมัวเมาในบุตร ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ในรชนผู้มัวเมาในบุตรและปศุสัตว์
มีใจเกี่ยวข้องในอารมณ์ต่างๆ
ย่อมถูกมฤตยูคร่าไป
เหมือนชาวบ้านผู้หลับไหลถูกห้วงน้ำพัดพาไป ฉะนั้น^{๑๗๘}

และปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

มฤตยูย่อมพาชนผู้มัวเมาในบุตรและสัตว์
ของเลี้ยง ผู้มีใจชานไปในอารมณ์ต่างๆ ไป
ดุจห้วงน้ำใหญ่ พัดชาวบ้านผู้หลับไหลไป ฉะนั้น^{๑๗๙}

ในเวลาจบพระคาถา นางได้บรรลุโสดาปัตติผลในขณะที่ยืนอยู่นั้น แล้วทูลขอบรรพชา

ในคราวบรรลุอรหัตตผล เกิดขึ้นเมื่อพระเถรีบวชแล้วได้ไม่นาน โดยการเจริญสมาธิก่อนจากการถือนิมิตแห่งเปลวประทีปที่ลุกโพล่งขึ้นและหรีดเป็นอารมณ์ในการพิจารณา แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุอรหัตตผลโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของขันธ ๕ จากการถือนิมิตแห่งเปลวประทีปที่ลุกโพล่งขึ้นและหรีดนั้น ดังข้อความที่ปรากฏไว้ภายหลังจากนางบวชแล้วว่า วันหนึ่ง นางถึงวาระในโรงอุโบสถ นั่งตามประทีปเห็นเปลวประทีปที่ลุกโพล่งขึ้นและหรีด จึงได้ถือนิมิตอารมณ์ว่า “สัตว์เหล่านี้ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีป ผู้ถึงพระนิพพานไม่ปรากฏอย่างนั้น” ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าซึ่งประทับนั่งในคันธกุฏีได้ทรงแผ่รัศมีไปดังประทับนั่งตรัสตรงหน้านางว่า “อย่างนั้นแหละโคตมิ สัตว์เหล่านี้ย่อมเกิดและดับไปเหมือนเปลวประทีป ถึงพระนิพพานแล้วย่อมไม่ปรากฏอย่างนั้น ความเป็นอยู่แม้เพียงขณะเดียวของผู้เห็นพระนิพพาน ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ตลอด ๑๐๐ ปี ของผู้ไม่เห็นพระนิพพานอย่างนั้น” จากนั้นได้ตรัสพระคาถาว่า

ผู้เห็นทางอมตะ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว

ประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นทางอมตะแม้มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี

ในเวลาจบเทศนา พระกัศปโคตมิภิกษุณีซึ่งยังคงนั่งอยู่ได้ดำรงอยู่ในอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^{๑๘๐}

สรุปความว่า พระกัศปโคตมิเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ทรงจิวรเศร้าหมอง มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานุสาสนาเถรวาท ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุธรรมจักขุหรือโสดาปัตติผล และในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุโสดาปัตติผล พระกัศปโคตมิเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาขันธ ๕ โดยความเป็นอนิจจตามกระแสนธรรมที่ได้ฟัง

^{๑๗๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๗/๑๒๒.

^{๑๗๙} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๕๔.

^{๑๘๐} ดูรายละเอียดใน พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๕๕.

จนสามารถบรรลุโศดาปัตติผล ส่วนในคราวบรรลุอรหัตตผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิจากการถือณิमतแห่งเปลวประทีปที่ลุกโพล่งขึ้นและหริ่งเป็นอารมณ์ในการพิจารณา แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุอรหัตตผลโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของขันธ ๕ จากการถือณิमतแห่งเปลวประทีปที่ลุกโพล่งขึ้นและหริ่งนั้น

๑๓) การปฏิบัติธรรมของพระสิงคาลมาตาเถรี

การปฏิบัติธรรมของพระสิงคาลมาตาเถรี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธาหรือสัทธาธิมุต ในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏแต่เพียงว่า ในขณะที่พระพุทเจ้าเสด็จบิณฑบาตทรงทอดพระเนตรเห็นสิงคาลมานพกำลังแสดงกิริยานอบน้อมบูชาทศอยู่ จึงทรงกล่าวให้โอวาทแล้วทรงแสดงธรรม เมื่อสิ้นสุดการแสดงธรรมในครั้งนั้น มีบุรุษและสตรี ๒ โกฏิได้บรรลุธรรม สิงคาลมานพบุตรของนางได้ส่งเสียงร้องด้วยความประหลาดใจ ส่วนนางได้บรรลุโศดาปัตติผลแล้วออกบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้ว พระสิงคาลมาตาภิกษุณีได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทเจ้าและเจริญพุทธานุสติเป็นปกติ ไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล^{๑๘๑}

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ปรากฏแต่เพียงว่า “พระศาสดาทรงทราบความที่นางดำรงมั่นในลักษณะแห่งศรัทธา ทรงแสดงธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ทรงทำให้เป็นที่สบาย พระเถรีเมื่อนั้นก็ทำลักษณะแห่งศรัทธานั้นแลให้เป็นฐานะแล้วได้บรรลุอรหัตตผล”^{๑๘๒}

จากเนื้อความในคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาทข้างต้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติธรรมไว้ แต่โดยนัยแล้วแสดงให้เห็นได้ว่า มีการปรากฏถึงการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมของพระสิงคาลมาตาเถรีไว้ ๒ คราว คือ คราวบรรลุโศดาปัตติผล และคราวบรรลุอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุโศดาปัตติผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิในขณะที่ฟังธรรมที่พระพุทเจ้าทรงกำลังแสดงแก่สิงคาลมานพบุตรของนาง ซึ่งสามารถอนุมานได้ว่าเป็นการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรม จนสามารถบรรลุโศดาปัตติผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “ในขณะที่พระพุทเจ้าเสด็จบิณฑบาตทรงทอดพระเนตรเห็นสิงคาลมานพกำลังแสดงกิริยานอบน้อมบูชาทศอยู่ จึงทรงกล่าวให้โอวาทแล้วทรงแสดงธรรม เมื่อสิ้นสุดการแสดงธรรมในครั้งนั้น มีบุรุษและสตรี ๒ โกฏิได้บรรลุธรรม สิงคาลมานพบุตรของนางส่งเสียงร้องด้วยความประหลาดใจ ส่วนนางได้บรรลุโศดาปัตติผลแล้วออกบวชเป็นบรรพชิต” ส่วนในคราวบรรลุอรหัตตผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการเจริญพุทธานุสติหรือด้วยการระลึกถึงคุณของพระพุทเจ้าแล้วเจริญวิปัสสนาโดยใช้ลักษณะแห่งศรัทธาเป็นที่ตั้งจนสามารถบรรลุอรหัตตผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “เมื่อบวชแล้ว พระสิงคาลมาตาภิกษุณี ได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทเจ้าและเจริญพุทธานุสติเป็นปกติ ไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล” และดังข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “พระศาสดาทรงทราบความที่นางดำรงมั่นในลักษณะแห่งศรัทธา ทรงแสดงธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ทรงทำให้เป็นที่สบาย พระเถรีเมื่อนั้น ก็ทำลักษณะแห่งศรัทธานั้นแลให้เป็นฐานะแล้วได้บรรลุอรหัตตผล”

^{๑๘๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๐๐ - ๑๐๑/๕๓๒ - ๕๓๓.

^{๑๘๒} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๔๗/๓๘๘ - ๓๘๙.

สรุปความว่า พระสังคาลมาตาเถรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธาหรือสัทธาธิมุต มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุโสดาปัตติผล และในคราวบรรลอรหัตตผล โดยในคราวบรรลุโสดาปัตติผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าที่ทรงกำลังแสดงแก่สังคาลมานพบุตรของนาง แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ส่วนในคราวบรรลอรหัตตผล พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการระลึกถึงคุณแห่งพระพุทธเจ้าก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้ลักษณะแห่งศรัทธานั้นเป็นธรรมในการเจริญโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๓.๕ สรุปการปฏิบัติธรรมของสตรี

การปฏิบัติธรรมของสตรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าสตรีทั้งหลาย ในด้านต่างๆ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถสรุปตามความชัดเจนที่ปรากฏ โดยแบ่งออกเป็นสรุปการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาและสรุปการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ได้ดังนี้

๓.๕.๑ สรุปการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกา

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาททั้ง ๑๐ คน โดยความหมายของการปฏิบัติธรรม ๒ ประการ คือ การปฏิบัติแบบมีรูปแบบเป็นทางการ ได้แก่ การเจริญสมาธิและการเจริญปัญญา และการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่เป็นทางการในวิถีชีวิต ได้แก่ การข่มใจ การให้ทาน การรักษาศีล เป็นต้น เมื่อได้ทำการศึกษาโดยแบ่งออกเป็นการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง และการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น สรุปได้ดังนี้

๓.๕.๑.๑ สรุปการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรงซึ่งมีจำนวน ๗ คน สรุปได้ว่า ทุกคนปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นทางการในคราวบรรลุธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าก่อน แล้วเจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลในการเข้าเฝ้าหรือได้ฟังธรรมครั้งแรกเท่านั้น โดยมี ๑ คน คือ นางสุชาดาธิดาของเสนานีกุฎุมพีอุบาสิกา ปรากฏให้เห็นรายละเอียดการปฏิบัติธรรมไว้ค่อนข้างชัดเจนว่า ในขณะที่นางกำลังฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าอยู่ นางได้น้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมที่ได้ฟัง เมื่อจิตของนางผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ก็ได้เจริญปัญญาต่อไปในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอริยสัจ ๔ จนได้รู้ชัดธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งหลายว่า ล้วนมีแต่ความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา เกิดความไม่ยึดมั่นในตัวตน ข้ามพ้นความสงสัยบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล สามารถละสักกายทิฐิ (ความเห็นว่าเป็น

ตัวของตน) วิจิติจนา (ความล่งเล่งสย) สีสัพพตปรามาส (ความถื่อนั่นศีลพต) ซึ่งเป็นคุณสมบัติของ พระโสดาบันบุคคลลงได้ โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ ส่วนอุบาสิกาที่ได้ฟังธรรมจาก พระพุทธเจ้าโดยตรงที่เหลืออีก ๖ คน แม้จะไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ แต่ก็อนุมานได้ว่า อุบาสิกาทั้ง ๖ คน ได้ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลตามแนวทางเดียวกับนางสุชาดาธิดา ของเสนานิคุมพ็อุบาสิกาเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุโสดาปัตติผลที่เกิดจากการฟังธรรม เหมือนกัน โดยมีนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา ได้ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นปกติในวิถีชีวิต โดยการถืออุโบสถและเจริญสมาธิหรือเจริญฌานโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือเจริญเมตตาอัปปมัญญา ตามหลักพรหมวิหาร ๔ ในกรรมฐาน ๔๐ ประการ และสามารถเจริญได้อย่างชำนาญจนสามารถแสดงฤทธิ์ ได้อย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ ได้ปรากฏชัดเจนว่า ในจำนวนอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง ๗ คน มี ๒ คน คือ นางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมพ็อุบาสิกา ได้ฟังธรรมเรื่องอนุพุทฺธิกาและ อริยสัจ ๔ และนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา ได้ฟังธรรมเรื่องอนุพุทฺธิกา

ส่วนการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตของอุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรม จากพระพุทธเจ้าโดยตรง ๗ คน ได้ปรากฏชัดเจนทั้ง ๗ คนว่า นอกจากการฟังธรรมแล้ว ได้ปฏิบัติธรรม แบบไม่มีรูปแบบ ด้วยการถวายทาน เป็นต้น ในวิถีชีวิตทุกคน ดังนี้

(๑) นางสุชาดาธิดาของเสนานิคุมพ็อุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต โดยการถวายทานแด่พระพุทธเจ้าซึ่งมีพระสยะเป็นปัจฉาสมณะที่นิเวศน์ของนาง ในเวลาเช้าของวันทีนาง บรรลุโสดาปัตติผล และก่อนหน้านี้นี้ก็ได้ปรากฏไว้ว่า นางเป็นผู้ถวายข้าวมธุปายาสพระราชกุมาร สิทธัตถะโพธิสัตว์ในเวลาเช้าของวันทีจะตรัสรู้

(๒) นางวิสาขามิคารมาตาอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตโดยการ ฟังธรรม ถวายทานและรักษาศีลเป็นปกติจนตลอดชีวิต

(๓) นางขุชุตตราอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัด คือการมีเจตนางดเว้นจากการยกยอทรัพย์ของผู้อื่นที่หาไม่ได้ให้ และการแสดงธรรมตามที่ได้ฟังมา จากพระพุทธเจ้าให้พระนางสามารถดีและสตรีบริวาร ๕๐๐ คน ฟังเป็นประจำ

(๔) นางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัด คือการชมอารมณ์โกรธที่อาจจะพลุ่งขึ้นมา จากการถูกนางสิริมาตักน้ำมันซึ่งกำลังเดือดพล่านจาก กระทะทอดขนมมาราดลงบนศรีษะนางด้วยเมตตา

(๕) พระนางสุปปวาสาโกถยิดาอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตโดยการ ถวายสังฆภัตและปาฏิบุคลิกภัตเป็นปกติทุกวัน

(๖) นางสุปปียาอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตโดยการถวายทาน บำรุงพระสงฆ์เป็นปกติ และเหตุการณ์ที่ปรากฏชัด คือการเอนนื้อขาอ่อนของตนเองเพื่อนำไป ปรงอาหารถวายภิกษุอาพาธ

(๗) นางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตโดยการ ถวายทาน ที่ปรากฏชัดคือ การถวายโภชนะมีรสเลิศนานๆ ชนิดแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปแคว้นภคคะอีกครั้งในเวลาทีทั้งสองแคว้น

๓.๕.๑.๒ สรุปการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาคู่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาคู่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาทิ้งหลายผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่นซึ่งมีทั้งหมด ๓ คนสรุปได้ว่า อุบาสิกาทิ้ง ๓ คนปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นทางการในคราวบรรลุนิพพาน โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมของพระพุทธเจ้าในขณะที่ได้ฟังจากผู้อื่นแล้วเจริญปัญญาจนรู้ชัดธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งหลายว่า มีแต่ความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดาข้ามพ้นความสงสัยบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล ตามแนวทางเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานีกุณมพิอุบาสิกา เพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุโสดาปัตติผลที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน โดยปรากฏชัดเจนว่าพระนางสามาวดีอุบาสิกาคู่ได้ฟังธรรมจากนางขุชุตตราอุบาสิกานางกาตียานีอุบาสิกาคู่ได้ฟังธรรมจากพระภิกษุภิกษุณีโสณเถระ และนางกาฬิชาวเมืองกัณฐะอุบาสิกาคู่ได้ฟังธรรมจากการสนทนากันระหว่างสาตาคริยกับเหวมตยัณ

โดยในส่วนของการเจริญสมาธิ ปรากฏชัดเจนว่า นางกาฬิชาวเมืองกัณฐะอุบาสิกาคู่ได้ฟังธรรมเรื่องคุณของพระพุทธเจ้าโดยประการต่างๆ แล้วเจริญสมาธิโดยการเจริญพุทธานุสสติ และพระนางสามาวดีอุบาสิกาคู่ได้เจริญสมาธิเป็นปกติในวิถีชีวิตด้วยการเจริญเมตตาอัปปมัญญาตามหลักพรหมวิหาร ๔ ในกรรมฐาน ๔๐ ประการ และสามารถเจริญได้อย่างชำนาญจนสามารถแสดงฤทธิ์ได้อย่างรวดเร็ว และได้ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้นไปด้วยการกำหนดทุกขเวทนาหรือเจริญเวทนานุปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ก่อนที่จะสิ้นชีวิตจากการถูกเผา

ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตนั้น ปรากฏชัดเจนว่า อุบาสิกาคู่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะคู่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่นทั้ง ๓ คน มีการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ดังนี้

(๑) พระนางสามาวดีอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัดได้แก่ การข่มความโกรธที่อาจจะพลุ่งขึ้นมาได้จากการถูกกลั่นแกล้งจากพระนางมาคณติยาด้วยเมตตาจนตลอดชีวิต และการถวายทานและเรียนธรรมจากพระอานนท์เถระเป็นประจำเมื่อได้รับอนุญาตจากพระเจ้าอุเทนแล้ว

(๒) นางกาตียานีอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัด คือนางสามารถสละทรัพย์ที่จะถูกโจรนำไปโดยไม่เสียดาย และการให้หญิงรับใช้ไปนำประทีปน้ำมันมาจุดให้แสงสว่างในโรงธรรม

(๓) นางกาฬิชาวเมืองกัณฐะอุบาสิกา ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต ที่ปรากฏชัด คือการไปฟังธรรมร่วมกับนางกาตียานีอุบาสิกา

จากสรุปการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกา ซึ่งแบ่งออกเป็นกรปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาคู่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะคู่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรงและการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาคู่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะคู่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น สามารถแสดงเป็นตารางการปฏิบัติธรรมได้ดังนี้

ตารางที่ ๑ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในอัตถกัศคะผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง

อุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรม จากพระพุทธเจ้า โดยตรง	การปฏิบัติธรรม แบบไม่มีรูปแบบ ในวิถีชีวิต	การปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ		
		การเจริญสมาธิ	การเจริญปัญญา	การบรรลุมรรค
๑) นางสาวดาธิดาของ เสนานิคุมพี	ถวายทาน, ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม เรื่องอนุปปกัปปิยา และอริยสัจ ๔	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๒) นางวิสาขามิคารมาตา	ถวายทาน, รักษาศีล, ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๓) นางขุชุตตรา	รักษาศีล, ฟังธรรม, แสดงธรรม (แก่ผู้อื่น)	น้อมจิตพิจารณาธรรม	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๔) นางอุตตรานันทมาตา	ฟังธรรม, ชมความโกรธ	น้อมจิตพิจารณาธรรม เรื่องอนุปปกัปปิยา	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๕) พระนางสุปปาวสา	ถวายทาน, ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๖) นางสุปปิยา	ถวายทาน, ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๗) นางนกุลมาตาหปตานี	ถวายทาน, ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล

ตารางที่ ๒ การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น

อุบาสิกาผู้ได้ฟังธรรม ของพระพุทธเจ้า จากผู้อื่น	การปฏิบัติธรรม แบบไม่มีรูปแบบ ในวิถีชีวิต	การปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ		
		การเจริญสมาธิ	การเจริญปัญญา	การบรรลุมรรค
๑) พระนางสามาวดี	ถวายทาน, ฟังธรรม, ข่มความโกรธ, เรียนธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม ขณะฟังจากนาง ซุซซุตตรา และเจริญเมตตา เป็นปกติ	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕) กำหนดทุกขเวทนา ที่เกิดขึ้นจากการ ถูกเผา	โสดาปัตติผล ธรรมขั้นสูงขึ้น
๒) นางกาติยานี	บริจาคทาน, ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม ขณะฟังจาก พระภิกษุภิกษุณีโสณเถระ	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล
๓) นางกาฬิชาเมือง กุรัมมะ	ฟังธรรม	น้อมจิตพิจารณาธรรม ขณะฟังการสนทนากัน ระหว่างสาตาคิริยักข กับเหมวตยักข	พิจารณาเห็นความ เกิดดับของสังขาร (ขั้น ๕)	โสดาปัตติผล

๓.๕.๒ สรุปการปฏิบัติธรรมของภิกษุณี

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ หรือเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีจำนวน ๑๓ รูป แบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรมคราวเดียว และกลุ่มภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรม ๒ คราว สรุปได้ดังนี้

๓.๕.๒.๑ ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรมคราวเดียว

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรมคราวเดียว คือ ในคราวบรรลุอรหัตตผล หรือบรรลุธรรมไปตามลำดับขั้นจนถึงอรหัตตผล มี ๗ รูป คือ (๑) พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี (๒) พระอุบลวรรณาเถรี (๓) พระธรรมทินนาเถรี (๔) พระนันทาเถรี (๕) พระโสณาเถรี (๖) พระภัททาปิลาณีเถรี และ (๗) พระภัททากัจจนาเถรีหรือพระยโสธราเถรี โดยมี ๑ รูป คือ พระธรรมทินนาเถรี ปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญวิปัสณาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ส่วน ๖ รูปที่เหลือ ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสณา โดยแต่ละรูปมีการเจริญสมาธิที่แตกต่างกัน ตามอุปนิสัย และมี ๒ รูป คือ พระนันทาเถรี และพระโสณาเถรี ปรากฏชัดเจนว่า ได้เจริญวิปัสณาจนสามารถบรรลุอรหัตตผลโดยการพิจารณาชั้น ๕ ส่วนอีก ๔ รูปที่เหลือไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังนี้

(๑) พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับขั้น จนถึงอรหัตตผลได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงและปฏิบัติธรรมตามกรรมฐานที่พระพุทธเจ้าทรงให้ โดยไม่ปรากฏชัดว่าเป็นกรรมฐานหมวดใด และปฏิบัติโดยวิธีใด แต่ก็เป็นไปได้ว่าน่าจะเกี่ยวข้องกับหลักสติปัฏฐาน ๔ แล้วเจริญปัญญาจนสามารถ บรรลุอรหัตตผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

(๒) พระอุบลวรรณาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิ ด้วยเตโชกสิณหรือการเพ่งไฟ (เปลวประทีป) ตามหลักกรรมฐาน ๔๐ ประการ จนได้ฌานก่อน แล้วเจริญวิปัสณาหรือเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาตามหรือความสงบที่เกิดจากการเจริญสมาธิ ด้วยการเพ่งไฟนั้นโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

(๓) พระนันทาเถรี ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผลได้ ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาความไม่งามของร่างกายประการต่างๆ หรืออาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกูล หรือเจริญสมาธิด้วยกายคตาสติตาม หลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ หรืออสุภภาวนาก่อน เมื่อจิตตั้งมั่นผ่องใสเป็นสมาธิแล้ว ได้เจริญวิปัสณาหรือเจริญปัญญาจนเห็นชัดตามความเป็นจริงโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็น อนิจจัง

(๔) พระโสณาเถรี ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมไปตามลำดับจนถึงอรหัตตผล ได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการสาธยายอาการ ๓๒ หรือเจริญธรรมที่ไม่มีนิมิตจนได้ ฌานก่อน แล้วเจริญวิปัสณาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

(๕) พระภัททกาปิลานีเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนามากกว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรงโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

(๖) พระภัททากัจจानาเถรีหรือพระยโสธราเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นการเจริญสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนามากกว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยตรงโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

จากสรุปการปฏิบัติธรรมของภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลธรรมคราวเดียว ซึ่งมีจำนวน ๗ รูป สามารถแสดงเป็นตารางการปฏิบัติได้ดังนี้

ตารางที่ ๓ การปฏิบัติธรรมของภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลธรรมคราวเดียว

ภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ	การเจริญสมาธิ	การเจริญปัญญา	การบรรลธรรม
๑) พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรมขณะพระพุทเจ้าทรงแสดงและปฏิบัติตามกรรมฐานที่ทรงให้	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	อรหัตตผล
๒) พระอุบลวรรณาเถรี	เตโชกลิน (เพ่งเปลวประทีป) จนได้ฌาน	ใช้ฌานเป็นฐานในการพิจารณาโดยไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	อรหัตตผล
๓) พระธรรมทินนาเถรี	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	อรหัตตผล
๔) พระนันทาเถรี	พิจารณาอาการ ๓๒ หรือเจริญกายคตาสติ (อสุภภาวนา)	พิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง	อรหัตตผล
๕) พระโสณาเถรี	สาธยายอาการ ๓๒ หรือเจริญธรรมที่ไม่มีนิमितจนได้ฌาน	พิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา	อรหัตตผล
๖) พระภัททกาปิลานีเถรี	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	อรหัตตผล
๗) พระภัททากัจจานาเถรีหรือพระยโสธราเถรี	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	อรหัตตผล

๓.๕.๒.๒ ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหกรรม ๒ คราว

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหกรรม ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ ได้แก่ บรรลุโสตาปัตติผล หรือบรรลุโสตาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล และในคราวบรรลุลหกรรมหัตตผล มีจำนวน ๖ รูป คือ (๑) พระเขมาเถรี (๒) พระปฐาจาราเถรี (๓) พระสกุลาเถรี (๔) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี (๕) พระกีสาคโคตมิเถรี และ (๖) พระสิงคาลมาตาเถรี แต่ละรูปได้มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ และในคราวบรรลุลหกรรมหัตตผล ดังนี้

๑) การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหกรรม ๒ คราว จำนวน ๖ รูป มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมจักขุโดยการเจริญสมาธิแตกต่างกันไปตามอุปนิสัย แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุลหกรรมจักขุ โดยการพิจารณาชั้น ๕ จำนวน ๓ รูป คือ พระเขมาเถรี พระภัททาภุณทลเกสาเถรี และพระกีสาคโคตมิเถรี ส่วนอีก ๓ รูปที่เหลือ ได้แก่ พระปฐาจาราเถรี พระสกุลาเถรี พระสิงคาลมาตาเถรี เจริญวิปัสสนาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังมีรายละเอียดโดยสรุปดังนี้

(๑) พระเขมาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ ได้แก่ บรรลุโสตาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาร่างกายที่ไม่งามประการต่างๆ หรือพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล หรือตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ และเจริญกายคตาสติที่มากด้วยความเบื่อหน่าย แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณารูปนามหรือชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง

(๒) พระปฐาจาราเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุโสตาปัตติผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมในขณะที่ฟังธรรมที่ตรงกับความทุกข์ของนางคือความตายของบุคคลอันเป็นที่รักจากพระพุทธเจ้าแล้วบรรลุโสตาปัตติผลโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

(๓) พระสกุลาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนาคามิผล โดยการเจริญมรรคเบื้องต้นโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

(๔) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหกรรมจักขุ ได้แก่ คราวบรรลุโสตาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องชั้น ๕ อายตนะ และธาตุทั้งหลายว่าไม่งามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการปฏิบัติไปตามธรรมที่ได้ฟัง คือ การพิจารณาชั้น ๕ หรือธาตุทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนบรรลุลหกรรมจักขุ

(๕) พระกีสาคโคตมิเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุโสตาปัตติผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจตามกระแสธรรมที่ได้ฟังจนบรรลุโสตาปัตติผล

(๖) พระสิงคาลมาตาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุโสตาปัตติผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าที่ทรงกำลังแสดงแก่สังคาลมานพบุตรของนาง แล้วเจริญวิปัสสนาจนบรรลุโสตาปัตติผล โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๒) การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลอรหัตตผล ๒ คราว จำนวน ๖ รูป มีการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิแตกต่างกันไปตามอุปนิสัย แล้วเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลอรหัตตผลโดยการพิจารณาชั้น ๕ จำนวน ๕ รูป คือ พระเขมาเถรี พระปฐาจาราเถรี พระสกุลาเถรี พระภัททาภุณทลเกสาเถรี และพระกิสาโคตมีเถรี ส่วนอีก ๑ รูป คือ พระสิงคาลมาตาเถรี เจริญวิปัสสนาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ดังมีรายละเอียดโดยสรุปดังนี้

(๑) พระเขมาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล ๒ นัย คือ โดยนัยคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก และคัมภีร์อรรถกถา โดยในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ปรากฏว่า พระเถรีปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิจากการถือนิมิตประทีปที่สว่างขึ้นและดับไป แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารหรือชั้น ๕ จากการเห็นประทีปที่สว่างขึ้นและดับไปโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ แต่นัยคัมภีร์อรรถกถา ปรากฏว่า พระเถรีปฏิบัติธรรมแล้วสามารถบรรลอรหัตตผลได้ในคราวเดียว โดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาสังขาร คือรูปกายที่ไม่งามประการต่างๆ หรือการพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล หรือการเจริญกายคตาสติ ตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ แล้วสามารถบรรลอรหัตตผลเพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยบุรพเหตุ โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

(๒) พระปฐาจาราเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิก่อนด้วยการการระลึกถึงความตาย เรียกว่า การเจริญมรณานุสสติ ตามหลักการปฏิบัติกรรมฐานหมวดอนุสสติ ๑๐ จากการใส่ใจในนิมิตการไหลของน้ำล้างเท้า ๓ ครั้ง แล้วยืตนํ้านั้นเป็นอารมณ์พิจารณาเปรียบเทียบกับความตายของสัตว์ในวัยทั้ง ๓ แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕ โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

(๓) พระสกุลาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิก่อน เพราะข้อความที่ปรากฏถึงความสามารถในการระลึกชาติได้ก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนัตตา โดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ

(๔) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการใส่ใจในนิมิตในน้ำล้างเท้าโดยไม่ปรากฏรายละเอียดการปฏิบัติ แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารหรือชั้น ๕ และรู้ชัดว่าแม้สังขารทั้งปวงก็เป็นอย่างนั้นเช่นกัน

(๕) พระกิสาโคตมีเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการถือนิมิตแห่งเปลวประทีปที่ลุกโผลงขึ้นและหวั่นไหวเป็นอารมณ์ในการพิจารณา แล้วเจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕ จากการถือนิมิตแห่งเปลวประทีปที่ลุกโผลงขึ้นและหวั่นไหว

(๖) พระสิงคาลมาตาเถรี ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลอรหัตตผล โดยการเจริญสมาธิด้วยการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า แล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้ลักษณะแห่งศรัทธานั้นเป็นธรรมในการเจริญโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

จากสรุปการปฏิบัติธรรมของภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในอัตตหัตตะที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลอรหัตตผล ๒ คราว ซึ่งมีจำนวน ๖ รูป สามารถแสดงเป็นตารางการปฏิบัติได้ดังนี้

ตารางที่ ๔ การปฏิบัติธรรมของภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในอัตถกัศคะที่มีหลักฐานปรากฏว่า
ได้บรรลุธรรม ๒ คราว

ภิกษุณี	การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมจักขุ			การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุอรหัตตผล		
	การเจริญสมาธิ	การเจริญปัญญา	การบรรลุธรรม	การเจริญสมาธิ	การเจริญปัญญา	การบรรลุธรรม
๑) พระเขมาเถรี	พิจารณาอาการ ๓๒ และเจริญกายคตาสติ	พิจารณารูปนาม (ขั้น ๕) โดยความเป็นอนิจจัง	โสดาปัตติผล ถึงอนาคามีผล	ถือนิมิตแปลว ประทีป	พิจารณาเห็นความเกิดดับของขั้น ๕	อรหัตตผล
๒) พระปฐาจาราเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรมที่ตรงกับความทุกข์	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	โสดาปัตติผล	เจริญมรรคนุสสติ	พิจารณาเห็นความเกิดดับของขั้น ๕	อรหัตตผล
๓) พระสกุลาเถรี	เจริญมรรคเบื้องต้น โดยไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	เจริญมรรคเบื้องต้นโดยไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	อนาคามีผล	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	พิจารณาขั้น ๕ โดยความเป็นอนัตตา	อรหัตตผล
๔) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรมเรื่องขั้นอายุตนะ และธาตุ	พิจารณาขั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา	โสดาปัตติผล ถึงอนาคามีผล	ใส่ใจในนิมิต น้ำล้างเท้า	พิจารณาเห็นความเกิดดับของขั้น ๕	อรหัตตผล
๕) พระกีสาคโคตมีเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรมเรื่อง อนิจจตา	พิจารณาขั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง	โสดาปัตติผล	ถือนิมิตแปลว ประทีป	พิจารณาเห็นความเกิดดับของขั้น ๕	อรหัตตผล
๖) พระสิงคารมาตาเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรม	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	โสดาปัตติผล	ระลึกถึงคุณพระพุทเจ้า	ใช้ลักษณะศรัทธาเป็นธรรมในการพิจารณา	อรหัตตผล

๓.๕.๓ สรุป

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรี ซึ่งแบ่งออกเป็น การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาและการปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ สรุปได้ว่าอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ซึ่งมีจำนวน ๑๐ คน ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิติภาวะโดยการพิจารณาชั้น ๕ ด้วยการเจริญสมาธิในขณะที่ฟังธรรมแล้วเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารหรือชั้น ๕ ทั้ง ๑๐ คน และภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ซึ่งมีจำนวน ๑๓ รูป มีหลักฐานปรากฏว่า ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุนิติภาวะโดยการพิจารณาชั้น ๕ ด้วยการเจริญสมาธิตามอุปนิสัยแล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ จำนวน ๗ รูป ดังนี้

๑) พระนันทาเถรี บรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ หรือเจริญกายคตาสติ (อสุภกาวนา) แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง

๒) พระโสณเถรี บรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิด้วยการส่ายกายอาการ ๓๒ หรือเจริญธรรมที่ไม่มีนิมิตจนได้ฌาน แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓) พระเขมาเถรี บรรลุนิติภาวะโดยผลถึงอนาคามีผลโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ และเจริญกายคตาสติที่มากด้วยความเบื่อหน่าย แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณารูปนาม (ชั้น ๕) โดยความเป็นอนิจจัง และบรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิด้วยการถือนิมิตเปลวประทีป แล้วเจริญปัญญา โดยการพิจารณาความเกิดดับของชั้น ๕

๔) พระปฏาจาราเถรี บรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิด้วยการเจริญมรณานุสสติ แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕

๕) พระสกุลาเถรี บรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิที่ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕

๖) พระภัททาภุณฺณเถรี บรรลุนิติภาวะโดยผลถึงอนาคามีผลโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาธรรม เรื่องชั้น ๕ อายตนะ และธาตุ แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และบรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิด้วยการใส่ใจในนิมิตน้ำล้างเท้า แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕

๗) พระกิสาโคตมีเถรี บรรลุนิติภาวะโดยผลถึงการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาธรรม เรื่อง อนิจจตา แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยความเป็นอนิจจัง และบรรลุนิติภาวะโดยการเจริญสมาธิด้วยการถือนิมิตเปลวประทีป แล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕

จากสรุปการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถแสดงเป็นตารางการปฏิบัติได้ดังนี้

ตารางที่ ๕ สรุปการปฏิบัติธรรมของสตรีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเขตหัตตะที่มีหลักฐานปรากฏว่า
บรรลุนิพพานโดยการพิจารณาชั้น ๕

สตรีในฐานะอุบาสิกา/ภิกษุณี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ใน เขตหัตตะ	การเจริญสมาธิ	การเจริญปัญญา	การบรรลุนิพพาน
อุบาสิกาทั้งหมด จำนวน ๑๐ คน	น้อมจิตพิจารณาธรรม	พิจารณาเห็นความเกิดดับ ของสังขารหรือชั้น ๕	โสดาปัตติผล
ภิกษุณี จำนวน ๗ รูป			
๑) พระนันทาเถรี	พิจารณาอาการ ๓๒ หรือ เจริญกายคตาสติ (อสุภภาวนา)	พิจารณาชั้น ๕ โดยความ เป็นอนิจจัง	อรหัตตผล
๒) พระโสณเถรี	สาธยายอาการ ๓๒ หรือ เจริญธรรมที่ไม่มีนิมิตจน ได้ฉาน	พิจารณาชั้น ๕ โดยความ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา	อรหัตตผล
๓) พระเขมาเถรี	พิจารณาอาการ ๓๒ และ เจริญกายคตาสติ ถือนิมิตเปลวประทีป	พิจารณารูปนาม (ชั้น ๕) โดยความเป็นอนิจจัง พิจารณาความเกิดดับของ ชั้น ๕	โสดาปัตติผล ถึงอนาคามีผล อรหัตตผล
๔) พระปฐาจาราเถรี	เจริญมรณานุสสติ	พิจารณาความเกิดดับของ ชั้น ๕	อรหัตตผล
๕) พระสกุลาเถรี	ไม่ปรากฏวิธีปฏิบัติ	พิจารณาความเกิดดับของ ชั้น ๕	อรหัตตผล
๖) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรม ใส่ใจในนิมิตน้ำล้างเท้า	พิจารณาชั้น ๕ โดยความ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พิจารณาความเกิดดับของ ชั้น ๕	โสดาปัตติผล ถึงอนาคามีผล อรหัตตผล
๗) พระกิสาคโคตมีเถรี	น้อมจิตพิจารณาธรรม ถือนิมิตเปลวประทีป	พิจารณาชั้น ๕ โดยความ เป็นอนิจจัง พิจารณาความเกิดดับของ ชั้น ๕	โสดาปัตติผล อรหัตตผล

บทที่ ๔

การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

จากการศึกษาในประเด็นการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จะเห็นได้ว่า สตรีสามารถปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระพุทธเจ้าและสามารถบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ได้ตามอุปนิสัยของแต่ละบุคคล แต่ด้วยระยะเวลาอันยาวนานจากสมัยพุทธกาลมาสู่สมัยปัจจุบัน ประกอบกับการพัฒนาการในด้านต่างๆ ที่มีมาโดยลำดับ ได้แก่ การพัฒนาการด้านสื่อสารโทรคมนาคม เป็นต้น ทำให้มนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์สังคมสามารถรับรู้ข้อมูลข่าวสารต่างๆ ได้อย่างกว้างขวางและรวดเร็ว จนต้องตกอยู่ในวังวนแห่งกระแสกิเลส ได้แก่ ความอยากได้ ความคิดประทุษร้าย ความหลง เป็นต้น^๑ จนทำให้กระทำการผิดซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์^๒ แต่อย่างไรก็ตาม ในมวลมนุษยชนเหล่านี้ มีบางส่วนเป็นผู้ที่เห็นทุกข์ที่เกิดจากกิเลสดังกล่าวและพยายามคลายทุกข์หรือดับความทุกข์เหล่านั้นด้วยการปฏิบัติธรรม ดังนั้น เพื่อให้เห็นชัดเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยปัจจุบัน ในบทนี้ จึงได้กำหนดกรอบการศึกษาไว้ ๒ ประการ คือ (๑) การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ (๒) การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

๔.๑ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔

จากการศึกษาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท แสดงให้เห็นได้ว่า การพิจารณาชั้น ๕ เป็นการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาเห็นหรือสภาวะที่จิตรู้ชัดสภาวะลักษณะ ที่เป็นองค์ประกอบแต่ละอย่างในกระบวนการธรรมชาติของชีวิต ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น โดยมีรูปชั้นหรือเรียกอีกอย่างว่ารูปธาตุชั้นเป็นส่วนกายหรือรูปธรรม และมีเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เป็นส่วนใจหรือนามธรรมที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นตลอดเวลา ด้วยปัญญาที่รู้ชัดสภาวะลักษณะที่เป็นอาการปรากฏในระหว่างการปฏิบัติ โดยใน ส่วนการพิจารณารูปชั้นนั้น ถ้าเป็นปัญญาที่มีความรู้ชัดความแข็งแ้ง ความเป็นของหยาบ หรือสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ หรือความแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุดิน ถ้าเป็นปัญญาที่รู้ชัดความเอิบอาบ ความชื้นซาบแทรกไป ความเหนียว เครื่องเกาะกุม ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุน้ำ ถ้าเป็นปัญญาที่รู้ชัด ความร้อน ความเย็นที่มีสภาพเป็นไอ หรือเป็นสภาพที่แผ่ความร้อน หรือเป็นของเราร้อน มีความเราร้อน ที่เป็นอาการปรากฏในปัจจุบันขณะก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุไฟ ถ้าเป็นปัญญาที่รู้ชัด

^๑ คุรยละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๙/๕๒๗.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒.

สภาวะลักษณะความพัดไป พัดมา มีความพัดไปมา ลักษณะเครื่องตั้งหรือเคลื่อนไหว ที่เป็นอาการปรากฏในปัจจุบันขณะก็จะเป็นการพิจารณาเห็นรูปธาตุกลม และถ้าเป็นปัญญาที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของอุปาทายรูป ๒๔ ที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดก็จะเป็นการพิจารณาเห็นอุปาทายรูป^๓

ส่วนการพิจารณานามขันธ์ ๔ ก็จะเป็นการพิจารณาเห็นสภาวะลักษณะที่ปรากฏสืบต่อจากการพิจารณารูปขันธ์หรือรูปธาตุขันธ์ ด้วยปัญญาที่รู้ชัดความสัมพันธ์ระหว่างขันธ์ ๕ แต่ละอย่าง ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่มีลักษณะเป็นสภาวะธรรมที่อิงอาศัยกันและกันหรือเป็นปัจจัยแก่กัน เกิดดับสืบต่อกันไปอย่างสืบเนื่องตามกระบวนการธรรมชาติของชีวิตเมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ตามที่ปรากฏในมรุตปิณฑิกสูตรว่า เพราะผัสสะ (จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กาย มโน + รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ธรรมารมณ์ + จักขุวิญญาณ โสทวิญญาน ชานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์ (เวทนา) จึงเกิดบุคคลเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา) บุคคลหมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตรึกอารมณ์นั้น (สังขาร) บุคคลตรึกอารมณ์โดยอ้อมคิดปรุงแต่งอารมณ์ (สังขาร) นั้น ซึ่งสามารถรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น^๔ จึงเป็นไปได้ยากหรือเป็นไปได้ที่บุคคลทั่วไปผู้มีปัญญ่อ่อนจะพิจารณาเห็นสภาวะธรรมที่เป็นอาการปรากฏเหล่านี้ และใช้เป็นอารมณ์ในการพิจารณาในการปฏิบัติธรรมในทันทีที่เริ่มต้นปฏิบัติได้หากไม่มีเครื่องมือนำพาไป ดังพระพรหมคุณาภรณ์ ได้อธิบายไว้ว่า “ตามปกติแล้ว พระพุทธเจ้าจะไม่ทรงแสดงธรรมเรื่องขันธ์ ๕ โดยลำพัง เพราะขันธ์ ๕ เป็นแต่เพียงสภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณา และในการพิจารณานั้น ย่อมเป็นไปตามแนวทางหลักธรรมอื่นที่แสดงไว้สำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าขันธ์ ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร”^๕ และหลักธรรมสำคัญที่ทรงนำมาตรัสสอน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์หรือความดับแห่งขันธ์ ๕ คือ สติปัฏฐาน ๔^๖

สติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักการปฏิบัติธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยการมีสติพิจารณาเห็นสภาวะธรรมต่างๆ ที่ปรากฏเฉพาะหน้าหรือในปัจจุบันขณะ โดยทรงแบ่งการพิจารณาออกเป็น ๔ ประการ คือ (๑) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย) (๒) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา) (๓) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นจิต) และ (๔) ธัมมานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นธรรม) โดยในส่วนของ การพิจารณากาย พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยลักษณะหรือโดยรูปแบบต่างๆ ที่เป็นการพิจารณาเห็นกายทั้งหลายทั้งภายในภายนอก ๖ ประการด้วยกัน คือ การพิจารณาเห็นลมหายใจเข้าออกโดยรู้ชัด การพิจารณาเห็นอาการของกายที่ดำรงอยู่ในอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ การพิจารณาเห็นความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหวของกายในอิริยาบถย่อย การพิจารณาเห็นกายตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบนตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่างมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น การพิจารณาเห็นกายโดยความเป็นธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และ

^๓ ดุรายละเอียดใน บทที่ ๒ หน้าที่ ๔๗ - ๔๘.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๓ - ๒๑๔, ดุรายละเอียดใน บทที่ ๒ หน้าที่ ๔๘ - ๔๙.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๙.

^๖ ดุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ - ๔๐๕/๓๐๑ - ๓๔๐.

การพิจารณาเห็นกายโดยเปรียบเทียบกับศพที่มีสภาพ ๙ อย่าง ได้แก่ ศพที่ตายแล้ว ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน มีสภาพขึ้นอืด เขียวคล้ำ มีน้ำเหลืองไหลเยิ้ม เป็นต้น^๗

หลักสติปัฏฐานหมวดกายานุปัสสนาข้างต้นนี้ ได้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธประสงค์แสดงไว้เพื่อเป็นหลักหรือเป็นแนวทางการปฏิบัติเบื้องต้น เพราะกายหรือรูปขันธ์เป็นส่วนของร่างกายที่ปรากฏชัดและพิจารณาเห็นได้ง่ายที่สุด ดังคำอธิบายของพระภิกขุทันต๊ะ อาสภมหาเถระ ธรรมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณาจริยะ ที่ได้กล่าวไว้ว่า

หลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นได้ง่ายและชัดต่อรูปนาม และในอารมณ์ที่กำหนดนั้น นามเป็นอารมณ์ละเอียด เห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้น ในระยะแรกเริ่มของวิปัสสนาญาณบุคคล พึงให้กำหนดรูปก่อน แม้รูปที่ให้กำหนดนั้นก็มิอุปาทายรูปที่เป็นรูปละเอียดมาก ไม่เหมือนกับมหาภูตรูป อันเป็นรูปหยาบและเห็นได้ชัด ซึ่งมหาภูตรูป ก็คือ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ธาตุทั้ง ๔ นั้นเอง^๘

และในการปฏิบัติโดยการพิจารณาเห็นสภาวลักษณะตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้น ผู้ปฏิบัติต้องประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ ความมีสติ (สติ) กำหนดรู้อยู่ตลอดเวลา (สัมปชาโน) ด้วยความเพียรอันมุ่งมั่น (อาตปปี) อยู่ (อย่างสืบเนื่อง) และในขณะที่ปฏิบัติด้วยความมีสติและมีความเพียรอยู่อย่างสืบเนื่องก็จะสามารถเห็นสภาวธรรมต่างๆ ปรากฏในปัจจุบันขณะ (อยู่เฉพาะหน้า) ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในส่วนเวทนานุปัสสนาโดยลักษณะการพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย จิตตานุปัสสนาโดยลักษณะการพิจารณาเห็นจิตในจิต และธัมมานุปัสสนาโดยลักษณะการพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปภายในกายและภายนอกกายและโดยลักษณะแห่งสภาวธรรมที่มีลักษณะเหมือนกันก็จะถูกจัดอยู่ในหมวดเดียวกัน เช่น สภาวะความรู้สึกหรือการเสวยรสของอารมณ์ก็จะอยู่ในหมวดการพิจารณาเห็นเวทนา ซึ่งทรงแสดงไว้ ๙ ประการด้วยกัน คือ ความรู้สึกทุกข์ ความรู้สึกสุข ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นต้น^๙ ส่วนสภาวะที่เป็นความปรุงแต่งของจิตในลักษณะต่างๆ ก็จะอยู่ในหมวดการพิจารณาจิต ซึ่งทรงแสดงไว้ ๑๖ ประการด้วยกัน ได้แก่ จิตมีราคะ ได้แก่ ความโลภ อยากได้ในสิ่งต่างๆ เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ จิตมีโทสะ ได้แก่ ความหงุดหงิด เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ จิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น^{๑๐} และสภาวธรรมที่ปรากฏในปัจจุบันขณะดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าทรงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่รู้ชัดลักษณะที่แท้จริงของสภาวธรรมต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะอย่างสืบเนื่องว่าเป็นอย่างไร ตัวอย่างเช่น สภาวะทุกขเวทนาที่เรียกโดยบัญญัติว่า ความเมื่อย ความปวด เป็นต้น สภาวลักษณะที่ปรากฏในปัจจุบันขณะที่ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงก็คือ ความเคร่งตึงที่เกิดจากความเคลื่อนไหวซึ่งเป็นลักษณะของรูปธาตุลุ่ม ดังพระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจริยะ ได้อธิบายไว้ว่า “วาโยธาตุ เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกว่า ธาตุลม มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว ธาตุลุ่มที่มีลักษณะเคร่งตึง เรียกว่า

^๗ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔ – ๓๗๙/๓๐๒ – ๓๑๓.

^๘ พระภิกขุทันต๊ะ อาสภมหาเถระ ธรรมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณาจริยะ, ดร., **ปฐมวิปัสสนาวงศ์**

ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑ – ๒๓๒.

^๙ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔ – ๓๑๕.

วิตถัมภนาโวโย เป็นธรรมชาติที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกับตนเครื่องตั้งหรือตั้งมั่น ไม่คลอนแคลน เคลื่อนไหวไปได้ สำหรับในร่างกาย เมื่อวิตถัมภนาโวธาตุปรากฏจึงทำให้รู้สึกเมื่อยหรือปวด”^{๑๑}

จากตัวอย่างการพิจารณาเห็นความปวดซึ่งเป็นประเภทหนึ่งของการพิจารณาเวทนา ข้างต้น จะเห็นได้ว่า การพิจารณาเห็นความปวดเป็นการพิจารณาเห็นชัดสภาวะลักษณะความเครื่องตั้ง ที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกับตนเครื่องตั้ง ซึ่งเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของทุกขเวทนาขั้นที่เกิดขึ้นที่กายหรือรูปธาตุขั้น ซึ่งเป็นไปได้ยากที่จะพิจารณาเห็นได้อย่างรู้ชัด และเป็นเรื่องยากที่จะอธิบายให้เข้าใจได้อย่างชัดเจนในสภาวะธรรมที่แท้จริงดังกล่าว ด้วยขีดจำกัดทางภาษาและเป็นเรื่องที่รู้ได้ด้วยจิตหรือวิญญานขั้นที่เป็นเรื่องเฉพาะตนที่เกิดกับผู้ปฏิบัติโดยถูกต้องตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เท่านั้น ในทำนองเดียวกัน ในส่วนของการพิจารณาจิตก็เป็นไปได้ยากและเรื่องยากที่จะอธิบายให้เห็นชัดในสภาวะธรรมที่เป็นธรรมชาติที่แท้จริงเช่นกัน ดังนั้นผู้ปฏิบัติจึงควรศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าให้เข้าใจอย่างถ่องแท้และปฏิบัติให้เห็นอย่างรู้ชัดด้วยการปฏิบัติตามหลักกายานุปัสสนาก่อนในเบื้องต้น

ในส่วนการพิจารณาธรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยลักษณะสภาวะธรรมซึ่งจะปรากฏในระหว่างปฏิบัติโดยหมวดธรรมต่างๆ ๕ หมวดธรรม ได้แก่ นิวรณ์ ๕ ขั้น ๕ आयตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ โดยทรงให้พิจารณาเห็นด้วยความรู้ชัดสภาวะธรรมที่ปรากฏโดยลักษณะต่างๆ เริ่มตั้งแต่ นิวรณ์ธรรม ซึ่งเป็นธรรมเครื่องกั้นความดีหรือเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุธรรม ๕ ประการ และสุดท้ายคืออริยสัจธรรม ๔ ประการ ซึ่งเป็นความจริงอันประเสริฐที่ผู้บรรลุธรรมแล้วเท่านั้นที่จะสามารถพิจารณาเห็นได้ โดยทรงแสดงแนวทางการพิจารณาไว้ในแต่ละหมวด ดังนี้

หมวดนิวรณ์หรือธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ ประการ ได้แก่ กามฉันทนิวรณ์ (ความพอใจในกาม) พยาบาทนิวรณ์ (ความคิดปองร้าย) ถีนมิทธนิวรณ์ (ความหดหู่และเชื่องซึม) อุทธัจจกุกกุกจนิวรณ์ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) และวิจิกิจฉานิวรณ์ (ความลังเลสงสัย) ทรงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่รู้ชัดสภาวะธรรมที่เป็นไปในขณะนั้นๆ ว่ามีในจิตของตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วละได้อย่างไร ที่ละได้แล้วไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปได้อย่างไร^{๑๒} ซึ่งโดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า เป็นการพิจารณาสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในจิต จึงเป็นการพิจารณาโดยลักษณะเดียวกับการพิจารณาเห็นจิตในจิต (จิตตานุปัสสนา)

หมวดขั้น คือ อุปาทานขั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ทรงให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่รู้ชัดว่าสภาวะธรรมของขั้นแต่อย่างว่าเป็นอย่างไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร^{๑๓} ซึ่งโดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่า เป็นการพิจารณาโดยลักษณะเดียวกับการพิจารณาขั้น ๕ จึงเป็นทั้งการพิจารณากาย การพิจารณาเวทนา การพิจารณาจิต และพิจารณาธรรม

หมวดอายตนะ ทรงให้พิจารณาสังโยชน์หรือกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ ซึ่งโดยสภาพเป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏ มี ๑๐ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ มานสังโยชน์ ภิภวสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สลัทพตปรมาสสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์

^{๑๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๖๙.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖ - ๓๑๗.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘ - ๓๑๙.

และอวิชชาสังโยชน^{๑๔} ที่อาศัยอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เกิดขึ้น โดยรู้ชัดสังโยชน รู้ชัดการเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วละได้อย่างไร ที่ละได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปได้อย่างไร^{๑๕}

หมวดโพชฌงค์ ๗ ทรงให้พิจารณาเห็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ๗ ประการ ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ (ความระลึกได้) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ความเพียรธรรม) วิริยสัมโพชฌงค์ (ความเพียร) ปิติสัมโพชฌงค์ (ความอิ่มใจ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ความสงบกายสงบใจ) สมาธิสัมโพชฌงค์ (ความตั้งใจมั่น) และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ความวางใจเป็นกลาง)^{๑๖} โดยความรู้ชัดว่าโพชฌงค์แต่ละประการมีอยู่ในจิตหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร^{๑๗}

หมวดสัจจะ ให้พิจารณาเห็นสัจจะ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ โดยการพิจารณาเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ด้วยความรู้ชัดว่า ทุกขอริยสัจ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ เป็นต้น ซึ่งว่าโดยย่อ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นตัวทุกข์เป็นอย่างไร รู้ชัดว่าทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดขึ้นในภพใหม่ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา โดยพิจารณาเห็นว่าสภาวะธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยความกำหนดยินดียังเป็นอย่างไร เมื่อเกิดขึ้นเกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ตั้งอยู่ที่ไหน เช่น ที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นต้น รู้ชัดว่าทุกขนิโรธอริยสัจ โดยการพิจารณาเห็นสภาวะความดับกิเลสไม่เหลือ ได้แก่ ความดับแห่งตัณหา ดับที่ไหน ซึ่งโดยสภาวะธรรมแล้ว เกิดที่ไหนก็ดับที่นั่น และรู้ชัดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ โดยการพิจารณาเห็นสภาวะที่นำไปสู่ความดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ว่าเป็นอย่างไร^{๑๘}

สภาวะธรรมต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในส่วนการพิจารณาธรรมจะปรากฏชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติธรรมไปตามลำดับเมื่อผู้ปฏิบัติสามารถปฏิบัติได้โดยถูกต้องตามแนวทาง คือ เมื่อเริ่มต้นการปฏิบัติด้วยการปฏิบัติตามแนวทางใดแนวทางหนึ่งในหมวดการพิจารณาที่ประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ก็จะสามารถพิจารณาเห็นสภาวะธรรมที่เป็นเครื่องกั้นการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นในจิตได้เป็นลำดับแรก และถ้าผู้ปฏิบัติยังคงมีความเพียรที่มุ่งมั่น และมีสติในการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏในปัจจุบันขณะต่อไปอีกอยู่ตลอดเวลา ก็จะเกิดปัญญาพิจารณาเห็นชัดสภาวะธรรมไปตามลำดับหมวดธรรมที่ทรงแสดงไว้ ซึ่งเป็นทั้งการพิจารณา รูปขันธ์และนามขันธ์ โดยในส่วนการพิจารณาเห็นขันธ์ ๕ ทรงแสดงไว้โดยนัยแห่งความรู้ชัดสภาวะลักษณะของขันธ์ ๕ ที่อิงอาศัยกันเป็นองค์ประกอบของชีวิตว่าเป็นอย่างไร ในส่วนการพิจารณาเห็นสังโยชน ทรงแสดงไว้โดยนัยแห่งความรู้ชัดสภาวะการเกิดขึ้นแห่งสังโยชน (อายตนะ) ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วละได้อย่างไร และที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปได้อย่างไร

^{๑๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๙/๖๒๐.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙ - ๓๒๑.

^{๑๖} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๒๖/๔๐ - ๔๑.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑ - ๓๒๓.

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖ - ๔๐๓/๓๒๔ - ๓๓๘.

ในส่วนการพิจารณาเห็นโทษองค์ ๗ ทรงแสดงไว้โดยนัยแห่งความรู้ชัดสภาวะธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ (โทษองค์ ๗) ด้วยความรู้ชัดโทษองค์แต่ละประการว่า มีอยู่ในจิตหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร และในที่สุดก็จะพิจารณาเห็นสังขะ ๔ ซึ่งทรงแสดงไว้โดยนัยแห่งความรู้ชัดสภาวะธรรมของทุกขอริยสังขะ ซึ่งว่าโดยย่อ คือ อุปาทานขันธ ๕ ที่เป็นตัวทุกข์เป็นอย่างไร รู้ชัดสภาวะธรรมของทุกขสมุทยอริยสังขะที่ประกอบพร้อมด้วยความกำหนดยินดี คือ ตัณหา เป็นอย่างไร เมื่อเกิดขึ้นเกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ตั้งอยู่ที่ไหน รู้ชัดว่าทุกขนิโรธอริยสังขะ โดยการพิจารณาเห็นสภาวะความดับกิเลสไม่เหลือ ได้แก่ ความดับแห่งตัณหา ดับที่ไหน ซึ่งโดยสภาวะธรรมแล้วเกิดที่ไหนก็ดับที่นั่น และรู้ชัดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขะ โดยการพิจารณาเห็นสภาวะที่นำไปสู่ความดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมอันประเสริฐที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นหมวดสุดท้ายว่าเป็นอย่างไร แต่อย่างไรก็ตาม ในการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เมื่อเริ่มต้นด้วยการพิจารณากายหมวดใดหมวดหนึ่งแล้วก็ถือได้ว่าเป็นการเจริญอริยสังขะ ๔ ที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์หรือพระนิพพานไปด้วยในขณะเดียวกัน ดังพระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ว่า

ก็สติแม้ทั้ง ๔ นั้น เมื่อทำกิจให้สำเร็จในอารมณ์ทั้งหลายมีกายเป็นต้น ย่อมดำเนินไปจนถึงพระนิพพานในกาลภายหลัง และอันผู้มีความต้องการพระนิพพาน พึงดำเนินไปตั้งแต่ต้น เพราะเหตุนี้ สติแม้ทั้ง ๔ ท่านจึงเรียกทางสายเอก เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมีเทศนาสืบต่อกันมาโดยลำดับ ด้วยการสืบต่อถ้อยคำว่าสติ เหมือนในคำเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงทางสำหรับย่ำยิมารและกองทัพมารแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพึง ทางสำหรับย่ำยิมารและกองทัพมารเป็นอย่างไร คือ โทษองค์ ๗” คำว่า ทางสำหรับย่ำยิมารและกองทัพมารเป็นอย่างไรโดยอรรถ ต่างกันแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น ฉนฺได คำว่า เอกายนมรรคกับสติปัฏฐาน ๔ ก็ฉนฺไดนั้น เป็นอย่างเดียวกันโดยอรรถ ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เพราะเหตุนี้บัณฑิตพึงทราบวาทว่า สติปัฏฐานเป็นพหุพจน์ เพราะสติมีมากตามประเภทแห่งอารมณ์^{๑๙}

และดังพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายไว้ ซึ่งมีเนื้อความโดยสรุปว่า พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงความเป็นจุดสังจะกัมมัญฐานจนกระทั่งเข้าถึงอริหัตผลไว้ทุกปีพพะจะแตกต่างกันก็เฉพาะธรรมที่เป็นอารมณ์ของสติเท่านั้น ตัวอย่างเช่น ในอานาปัพพะ สติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นทุกขสังขะ โดยอธิบายเรื่องทุกขสังขะไว้ว่า สภาวะธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกที่สัมปยุตกับสติ รวมถึงรูปนามที่เป็นอารมณ์และรูปอันเป็นที่อาศัยได้ชื่อว่าทุกขสังขะทั้งสิ้น ตัณหาในภพก่อนที่ก่อให้เกิดสตินั้นเป็นสมุทยสังขะ สมุทยสังขะที่เกิดขึ้นแล้วในภพชาติก่อนหน้า ผู้ปฏิบัติไม่สามารถที่จะรู้ได้โดยปัจจกขญาณ (ปัญญาที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของรูปนามตามความเป็นจริง) แต่เมื่อใดที่ญาณของผู้ปฏิบัติแก่กล้าแล้วก็จะสามารถนำเอาตัณหาซึ่งเกิดขึ้นในปัจจุบันมากำหนดรู้ด้วยปัจจกขญาณได้ และสามารถที่จะกำหนดรู้ตัณหาซึ่งเป็นอดีตดังกล่าวได้ด้วยอนุमानญาณ แต่จะอย่างไรก็ตาม ตัณหาที่เป็นอดีตกับตัณหาที่เป็นปัจจุบันนอกจากจะมีสภาวะเหมือนกันแล้วยังถือว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของบุคคลคนเดียวกัน เพราะฉะนั้น ทุกครั้งที่ผู้ปฏิบัติระลึกตัณหาที่เป็นปัจจุบันได้ก็ได้อธิบายว่าเป็นผู้รู้สมุทยสังขะโดยปัจจกขะ ส่วนความดับแห่งทุกขสังขะและสมุทยสังขะเป็นนิโรธสังขะอริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย และมีนิโรธะ

^{๑๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๓๘.

เป็นอารมณ์เป็นมรรคสัง ผู้ภาคเพียรด้วยจตุสัจจะก็มีมรรคฐานอย่างนี้ ย่อมบรรลुพระนิพพาน ดังนั้น อานาปานก็มีมรรคฐานหรือการกำหนดลมหายใจเข้าออกจึงเป็นประตูสู่ความหลุดพ้นจนถึงอรหัตมรรคของผู้กำหนดลมหายใจเข้าออก แม้ในปัพพะอื่นๆ ที่เหลือ ได้แก่ อิริยาปถปัพพะ เป็นต้นก็เช่นกัน^{๒๐}

จากที่กล่าวมาข้างต้น สรุปความได้ว่า การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติธรรมที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อความหลุดพ้นจากชั้น ๕ และเข้าถึงพระนิพพาน ด้วยการพิจารณาเห็นหรือโดยสภาวะจิตรู้กระบวนการธรรมชาติของชีวิตซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างชั้นทั้ง ๕ ที่อิงอาศัยกันอย่างซับซ้อน และเป็นสภาวะลักษณะที่สามารถรู้ได้ด้วยใจหรือโดยวิญญูณจิตที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของชั้นแต่ละอย่าง ตลอดจนสภาวะลักษณะที่เป็นส่วนย่อยของชั้นแต่ละอย่าง ซึ่งเป็นการยากที่ผู้ปฏิบัติจากสามารถพิจารณาเห็นได้ในระยะเริ่มต้น แต่ผู้ปฏิบัติสามารถพิจารณาเห็นได้โดยการปฏิบัติตามแนวทางที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยเริ่มจากการพิจารณาเห็นกายหรือการพิจารณารูปชั้น ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อเป็นหลักการปฏิบัติโดยวิธีการต่างๆ ๖ ประการ คือ การพิจารณาเห็นลมหายใจเข้าออกโดยรู้ชัด การพิจารณาเห็นอาการของกายที่ดำรงอยู่ในอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ การพิจารณาเห็นความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหวของกายในอิริยาบถย่อย การพิจารณาเห็นกายตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบนตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่างมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ การพิจารณาเห็นกายโดยความเป็นธาตุทั้ง ๔ และการพิจารณาเห็นกายโดยเปรียบเทียบกับศพที่มีสภาพ ๙ อย่าง เพราะเป็นส่วนที่หยาบและพิจารณาเห็นได้ง่าย และเมื่อได้ปฏิบัติตามแนวทางที่ทรงแสดงไว้ได้อย่างใดอย่างหนึ่งอย่างถูกต้องตามแนวทาง คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ก็จะสามารถพิจารณาเห็นสภาวะธรรมต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะด้วยปัญญาที่รู้ชัด คือ รู้ชัดในสภาวะลักษณะ รู้ชัดความเกิด รู้ชัดความดับของสภาวะธรรมต่างๆ ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้โดยการพิจารณาเวทนาหรือเวทนาชั้น ซึ่งเป็นสภาวะความรู้สึกเสวยรสของอารมณ์ ๙ ประการ ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ ความรู้สึกสุข ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นต้น ทรงแสดงไว้โดยการพิจารณาจิตหรือวิญญูณชั้น ซึ่งเป็นสภาวะความปรุงแต่งของจิตในลักษณะต่างๆ ๑๖ ประการ ได้แก่ จิตมีราคะ เช่น ความโลภ อยากได้ในสิ่งต่างๆ ก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ จิตมีโทสะ เช่น ความหงุดหงิด ก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ จิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น และทรงแสดงไว้โดยการพิจารณาธรรม ซึ่งเป็นสภาวะที่ผสมผสานกันระหว่างการพิจารณารูปชั้นและนามชั้นทั้ง ๔ โดยธรรม ๕ ประการ คือ นิรวณ ๕ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชนงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธรศาสนาว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสการกำหนดรูปชั้นด้วยกายานุปัสสนา ตรัสการกำหนดเวทนาชั้นด้วยเวทนานุปัสสนา ตรัสการกำหนดวิญญูณชั้นด้วยจิตตานุปัสสนา นั้นแหละ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เพราะฉะนั้น บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดสัญญาชั้นและสังขารชั้นโดยถือเอาหัวข้อแห่งสัมปยุตตธรรม แสดงอัมมานุปัสสนา^{๒๑}

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗๘ – ๓๘๔.

^{๒๑} ที่.ม.อ. (ไทย) ๓๘๒/๕๗๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๖๗/๔๓๙.

๔.๒ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

การศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งหัวข้อการศึกษาออกเป็น ๕ ประการ คือ (๑) สำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย (๒) การสอน การพิจารณาชั้น ๕ (๓) ความรู้เกี่ยวกับชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย (๔) ชั้น ๕ กับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย (๕) ปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย (๖) ประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) วิปัสสนาจารย์ผู้เป็นเจ้าสำนักหรือวิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย ๓ แห่งๆ ละ ๑ รูป/คน รวม ๓ รูป/คน และสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมที่สัมภาษณ์ วิปัสสนาจารย์แห่งละ ๕ คน รวม ๑๕ คน

๔.๒.๑ สำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย

สำหรับสำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทยที่ผู้วิจัยใช้เป็นสถานที่เก็บรวบรวมข้อมูล ๓ แห่งในครั้งนี้ เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียงในการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จำนวน ๒ แห่ง ได้แก่ สำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จังหวัดนครราชสีมา และเป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียงในการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีผู้ก่อตั้งเป็นสตรี ๑ แห่ง คือ สำนักวิปัสสนามูลนิธิแนบ มหานิรานนท์ จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีความเป็นมาและให้การฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมโดยสังเขปดังนี้

๑) สำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์

๑.๑ ความเป็นมาและสถานที่จัดตั้ง

สำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์ ตั้งอยู่หมู่ที่ ๕ ตำบลหันตรา อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เดิมเป็นพระอารามหลวงฝ่ายวิปัสสนาธุระที่เคยรุ่งเรืองในสมัยอยุธยา แต่ภายหลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ก็ได้ถูกทิ้งให้กลายเป็นวัดร้างจนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๒๗ พระอธิการสุรศักดิ์ เขมรสี หรือปัจจุบันได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ว่า พระภาวนาเขมคุณ วิ. จึงได้มาจัดตั้งสำนักปฏิบัติกรรมฐานขึ้นในบริเวณวัดร้างดังกล่าว และได้ทำให้วัดมเหยงคณ์ที่เต็มไปด้วยซากโบราณสถานที่ถูกปกคลุมด้วยพันธุ์ไม้ต่างๆ ได้รับการบูรณะขึ้นใหม่ โดยได้รับการสนับสนุนจากกรมศิลปากรตามโครงการบูรณะฟื้นฟูผืนดินแดนกลุ่มมอโยธยา

๑.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติและการจัดฝึกอบรม

ปัจจุบันสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์ ได้จัดให้มีการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ส่วนกายนุปัสสนา โดยไม่ได้เน้นการปฏิบัติที่หมวดธรรมใดหมวดธรรมหนึ่งเป็นการเฉพาะ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถปฏิบัติได้ตามอัธยาศัยของแต่ละบุคคล แต่โดยหลักก็คือการกำหนดลมหายใจเข้าออก และมีการจัดกิจกรรมซึ่งเป็นการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ด้านวิปัสสนาธุระตามความประสงค์ของบุคคลและของหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน ๔ กิจกรรมดังนี้

๑) กิจกรรมที่จัดขึ้นเป็นประจำตามโครงการปฏิบัติวิปัสสนา ๙ วัน ด้วยการรับสมัครล่วงหน้าทุก ๑ เดือน โดยมีที่พักสำหรับรองรับผู้ปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นเรือนพักเดี่ยว จำนวน ๑๐๐ หลัง แยกเป็นที่พักสำหรับพระภิกษุ ๒๐ หลัง สำหรับฆราวาส ๘๐ หลัง และสำหรับในส่วนของผู้เข้าปฏิบัติตามโครงการนี้ แต่แต่ละครั้งจะมีผู้เข้าปฏิบัติประมาณ ๑๐๐ คน

๒) กิจกรรมที่จัดขึ้นเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและวันสำคัญของชาติ แต่แต่ละครั้งจะมีผู้เข้าปฏิบัติ ประมาณ ๑๐๐๐ – ๓๐๐๐ คน

๓) กิจกรรมที่จัดขึ้นสำหรับหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน ตามวันเวลาที่หน่วยงานนั้นๆ ระบุความประสงค์ แต่แต่ละครั้งจะมีผู้เข้าปฏิบัติรุ่นละ ๕๐ คนขึ้นไป

๔) กิจกรรมที่จัดขึ้นสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมทั่วไป เป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นเป็นปกติทุกวันเพื่อเปิดโอกาสให้บุคคลทั่วไปเข้าปฏิบัติธรรมได้ทุกวัน ถ้าเป็นวันธรรมดามีผู้ปฏิบัติประมาณ ๑๐๐ – ๒๐๐ คน ถ้าเป็นวันเสาร์ – อาทิตย์จะมีผู้เข้าปฏิบัติประมาณ ๓๐๐ – ๔๐๐ คน

ในแต่ละกิจกรรมจะมีผู้เข้าปฏิบัติธรรมเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย คิดเป็นร้อยละ ๘๐ – ๙๐ ของผู้เข้าปฏิบัติธรรมทั้งหมด ยกเว้นกิจกรรมที่จัดขึ้นสำหรับหน่วยงานต่างๆ เพราะจำนวนและเพศของผู้เข้าปฏิบัติจะขึ้นอยู่กับหน่วยงาน^{๒๒}

๑.๓ กิจวัตรประจำวันของผู้เข้าปฏิบัติธรรม

สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมทั่วไป เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้เข้าสู่สำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์แล้ว ผู้ปฏิบัติทุกคนสามารถเริ่มต้นการปฏิบัติกรรมฐานได้โดยการงดพูดคุยและงดการใช้โทรศัพท์ แล้วปฏิบัติตามตารางกิจวัตรประจำวัน ดังนี้

๐๔.๐๐ น.	ตื่นขึ้นทำภารกิจส่วนตัว
๐๔.๓๐ น.	ทำวัตรเช้า ปฏิบัติกรรมฐาน ณ ศาลาเขมรังสี (หญิง) ณ ถ้ำพระนอน (ชาย)
๐๖.๐๐ น.	ช่วยกันทำความสะอาดศาลาเขมรังสี และบริเวณวัด (จิตอาสา)
๐๗.๐๐ น.	ช่วยจัดอาหารที่พระสงฆ์บิณฑบาตมา (จิตอาสา)
๐๗.๓๐ น.	พร้อมกันที่ศาลาสติมา รับประทานอาหารด้วยการเจริญสติ (งดการพูดคุย)
๐๘.๔๕ น.	เริ่มพิธีบวช ณ ศาลาเขมรังสี (วันพระเริ่มพิธีบวชเวลา ๐๙.๐๐ น. ถ้าเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาหรือวันสำคัญของชาติ จะมีพิธีบวช ๓ รอบ คือ เวลา ๑๒.๐๐ น. เวลา ๑๕.๓๐ น. และเวลา ๒๑.๐๐ น. เฉพาะวันแรกจะเริ่มเวลา ๑๐.๐๐ น.)
๐๙.๓๐ น.	ฟังธรรมพร้อมการเจริญสติปฏิบัติธรรม ณ ลานธรรมจักรุ, ลานอวมธรรม, สวนแสนสบาย, สวนสุขสงบ
๑๑.๐๐ น.	พร้อมกันที่ศาลาเขมรังสี เตรียมตักอาหารเพล (เฉพาะผู้รับประทาน ๒ มื้อ)
๑๒.๐๐ น.	พักอิริยาบถ/ปฏิบัติธรรมตามอัธยาศัย
๑๓.๓๐ น.	เดินจงกรม ณ ลานธรรมจักรุ, ลานอวมธรรม, สวนแสนสบาย, สวนสุขสงบ

^{๒๒} สัมภาษณ์ พระภาวนาเขมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรังสี), เจ้าอาวาสวัดมเหยงคณ์ ผู้อำนวยการสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

- ๑๔.๓๐ น. นั่งเจริญกรรมฐาน ณ ลานธรรมจักร, ลานอคมธรรม, สวนแสนสบาย, สวนสุขสงบ
- ๑๕.๓๐ น. พักดื่ม น้ำปานะ/ปฏิบัติภารกิจส่วนตัว/ทำความสะอาดบริเวณวัด (จิตอาสา)
- ๑๗.๐๐ น. นั่งเจริญกรรมฐาน ณ ริมสระใหญ่ (สระมุจลินท์)
- ๑๘.๓๐ น. นั่งเจริญกรรมฐาน ณ ศาลาเขมรังสี หรือ ลานอมตธรรม
- ๑๙.๓๐ น. ทำวัตรสวดมนต์เย็น ณ ศาลาเขมรังสี (หญิง) ณ ถ้ำพระนอน (ชาย)
- ๒๐.๐๐ น. ฟังการแสดงธรรม ณ ศาลาเขมรังสี (วันพระ วันศุกร์ วันเสาร์และวันอาทิตย์ ฟังการแสดงธรรม ณ ลานอมตธรรม)
- ๒๑.๐๐ น. กลับสู่ที่พัก ปฏิบัติภารกิจส่วนตัว และพักผ่อน

สรุปว่า สำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์ เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่เปิด การสอนการปฏิบัติธรรมทั้งภาคปริยัติและปฏิบัติ โดยในส่วนภาคปฏิบัติได้ใช้การกำหนดลมหายใจ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ส่วนกายนุปัสสนาเป็นหลักในการสอนการปฏิบัติ และได้แบ่งการสอน ออกเป็น ๔ กิจกรรม ตามประเภทบุคคลหรือคณะบุคคลที่เข้าปฏิบัติ เฉพาะกิจกรรมที่จัดขึ้นสำหรับ ผู้ปฏิบัติธรรมทั่วไป ในวันธรรมดาจะมีผู้เข้าปฏิบัติประมาณ ๑๐๐ – ๒๐๐ คน วันเสาร์ – อาทิตย์จะมี ผู้เข้าปฏิบัติประมาณ ๓๐๐ – ๔๐๐ คน และเป็นสตรีร้อยละ ๘๐ – ๙๐ ของผู้เข้าปฏิบัติธรรมทั้งหมด

๒) ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

๒.๑ ความเป็นมาและสถานที่จัดตั้ง

ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ได้ถูกจัดตั้งขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางการศึกษาและ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในบริเวณเชิงเขาเขตตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ตามปณิธานของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม Ph.D., ศาสตราจารย์พิเศษ) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม, และรองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโธส นครปฐม เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๘ มีอาคารสำหรับใช้เป็นที่พักและที่ปฏิบัติรวม ๒ หลัง มีเรือนสำหรับใช้เป็นที่พักและที่ปฏิบัติเดี่ยว จำนวนมาก เพื่อรองรับผู้เข้าอบรมการปฏิบัติธรรมหลักสูตรต่างๆ ตลอดทั้งผู้ปฏิบัติธรรมทั่วไปที่เข้าปฏิบัติ สมทบคราวละจำนวนมาก

๒.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติ

ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จัดให้มีการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมตามหลัก สติปัฏฐาน ๔ ส่วนกายนุปัสสนา หมวดธาตุมนสิการปัพพะ โดยวิธีการกำหนดอาการท้องพองท้องยุบ ที่เกิดจากการเคลื่อนไหวของธาตุลมในท้องซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่าการปฏิบัติธรรมแบบพองหนอ – ยุบหนอ ซึ่งมีต้นกำเนิดจากประเทศพม่าเป็นหลักในการปฏิบัติ โดยมีพระอาจารย์ภักทันตะ อาสภมหาเถระ ธรรมจาริยะ (ผู้ได้รับการสืบทอดจากพระอาจารย์มหาสิสยาตอผู้สืบทอดจากพระอาจารย์มิ่งกุล เขตวันสยาตอ หรือภักทันตะ นารถเถระ แห่งเมืองมะละแหม่ง และพระอาจารย์มิ่งกุล เขตวันสยาตอ เป็นผู้สืบทอดมาจากพระโมคคัลลีสุนทรตีสสะเถระ ซึ่งเป็นผู้ร่วมทำสังคายนาพระไตรปิฎกกับพระอรหันต์

๑,๐๐๐ รูป ในคราวกระทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ที่เมืองปาฏลีบุตร แคว้นมคธ อีกทอดหนึ่ง)^{๒๓} เป็นผู้นำในการเผยแผ่ในประเทศไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อครั้งได้รับการแต่งตั้งให้เป็นตัวแทนสภาการพุทธศาสนาแห่งประเทศไทยมา จากการร้องขอของสมเด็จพระพุทธมหาราช (อาจ อาสโภ ป.ธ. ๘) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะที่ “พระพิมลธรรม” สันนิษฐานว่าการปกครองวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์^{๒๔}

๒.๓ การจัดฝึกอบรม

เนื่องจากศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” เป็นศูนย์ปฏิบัติธรรมที่ถูกตั้งขึ้นเพื่อรับภาระหน้าที่หลักเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้านวิปัสสนาธุระของพระสงฆ์ จึงมีหน้าที่เกี่ยวกับการฝึกอบรมวิปัสสนาแก่พระสงฆ์หลายประการ ได้แก่ เป็นสถานที่ฝึกอบรมพระสังฆาธิการเขตหนกลาง เป็นสถานที่ฝึกอบรมพระนิสิต นิสิตทุกระดับการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นต้น นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่ฝึกอบรมบุคลากรหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน นักเรียน นักศึกษาตามที่ได้รับคำร้องขอ ตลอดทั้งได้เปิดโอกาสให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปได้เข้าปฏิบัติธรรมหรือเข้าปฏิบัติธรรมสมทบกับพระนิสิตหรือนิสิตหลักสูตรต่างๆ ที่มาฝึกอบรมอีกด้วย โดยมีกำหนดระยะเวลาในการฝึกอบรมแต่ละหลักสูตรที่ค่อนข้างแน่นอน และโดยส่วนใหญ่จะเป็นการอบรมระยะยาว เช่น การปฏิบัติธรรมตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม มีกำหนดระยะเวลา ๗ เดือน การฝึกอบรมพระสังฆาธิการเขตหนกลาง มีกำหนดเวลา ๔๕ วัน เป็นต้น ส่วนการให้การฝึกอบรมบุคลากรหน่วยงานต่างๆ จะมีกำหนดเวลาตามที่ได้รับคำร้องขอ และสำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไป สามารถขอเข้าปฏิบัติธรรมได้ตลอดเวลา ในระยะสั้นๆ จะเป็นเวลา ๑ วัน ๓ วัน หรือ ๗ วัน ก็ได้โดยไม่เกิน ๑๕ วัน หรือจะขอเข้าปฏิบัติธรรมสมทบระยะยาวเท่ากับระยะเวลาของหลักสูตรที่เข้าปฏิบัติธรรมในเวลานั้นๆ ก็สามารถทำได้ โดยติดต่อขอเข้ารับการฝึกอบรมกับพระสงฆ์ผู้อำนวยการสำนัก^{๒๕} สำหรับอัตราส่วนระหว่างผู้เข้าปฏิบัติธรรมที่เป็นเพศหญิงกับเพศชาย เมื่อคิดเฉพาะผู้เข้ารับการอบรมที่เป็นฆราวาส จะมีผู้เข้ารับการอบรมที่เป็นเพศหญิงคิดเป็นร้อยละ ๙๐ - ๙๕ ของผู้เข้าปฏิบัติธรรมที่เป็นฆราวาสทั้งหมด

๒.๔ กิจวัตรประจำวันของผู้เข้าปฏิบัติธรรม

ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” โดยวิปัสสนาจารย์ผู้สอนและควบคุมการปฏิบัติได้กำหนดให้ผู้เข้ารับการอบรมการปฏิบัติธรรมทุกรูป/คน มีกิจวัตรที่ต้องปฏิบัติในแต่ละวัน ดังนี้

^{๒๓} ศาสตราจารย์เกียรติคุณ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, “ที่มาของพองหนอและยุบหนอ” **ปฐมวิปัสสนาวารสาร** ในประเทศไทย, (กันยายน ๒๕๕๔): ๖๐ - ๖๑.

^{๒๔} พระภัททนต์ อาสนมหาเถระ ฐัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, ดร., **ปฐมวิปัสสนาวารสาร** ในประเทศไทย, หน้า ๓๓๗ - ๓๓๘.

^{๒๕} สัมภาษณ์ พระครูศรีภาวนานุศาสตร์, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม วรวิหาร หัวหน้าศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

๐๓.๓๐ – ๐๔.๐๐ น.	ทำภารกิจส่วนตัว
๐๔.๐๐ – ๐๖.๐๐ น.	กราบสติปัฏฐาน ๑๕ – ๒๐ นาที เจริญเมตตา ๑๕ – ๒๐ นาที เดินจงกรม/นั่งเจริญสติปัฏฐาน
๐๖.๐๐ – ๐๗.๑๕ น.	ฉันภัตตาหารเช้า/รับประทานอาหารเช้า/กำหนดอิริยาบถย่อย
๐๗.๑๕ – ๑๐.๓๐ น.	ทำวัตรเช้า ๑๕ – ๒๐ นาที กราบสติปัฏฐาน ๑๕ – ๒๐ นาที เดินจงกรม/นั่งเจริญสติปัฏฐาน
๑๑.๐๐ – ๑๓.๐๐ น.	ฉันภัตตาหารเพล/รับประทานอาหารกลางวัน/กำหนดอิริยาบถย่อย
๑๓.๐๐ – ๑๗.๐๐ น.	เดินจงกรม/นั่งเจริญสติปัฏฐาน
๑๗.๐๐ – ๑๘.๐๐ น.	ดื่มน้ำปานะ ๑๕ นาที/กำหนดอิริยาบถย่อย
๑๘.๐๐ – ๑๙.๐๐ น.	ทำวัตรเย็น/ฟังธรรม
๑๙.๐๐ – ๒๑.๐๐/๒๒.๐๐ น.	เดินจงกรม/นั่งเจริญสติปัฏฐาน
๒๑.๐๐/๒๒.๐๐ น.	เป็นต้นไป จำวัด/พักผ่อนอิริยาบถ

หมายเหตุ ช่วงเวลาระหว่าง ๑๓.๐๐ – ๒๑.๐๐ /๒๒.๐๐น. ทุกรูป/คน ต้องปฏิบัติอยู่ที่อาคารปฏิบัติธรรมเท่านั้น^{๒๖}

สรุปว่า ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” เป็นศูนย์ปฏิบัติธรรมที่ถูกจัดตั้งขึ้นเพื่อใช้เป็นสถานที่จัดฝึกอบรมพระนิสิต นิสิตทุกระดับการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และเป็นสถานที่ฝึกอบรมบุคลากรหน่วยงานต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน นักเรียน นักศึกษาตามที่ได้รับคำร้องขอ ตลอดทั้งพุทธศาสนิกชนทั่วไป โดยจัดให้มีการฝึกอบรมทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ โดยในส่วนภาคปฏิบัติได้ใช้การกำหนดอาการท้องพองท้องยุบซึ่งเกิดจากธาตุลมในท้องตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ส่วนกายานุปัสสนา หมวดธาตุมนสิการปัพพะที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าการปฏิบัติธรรมแบบพองหนอ – ยุบหนอเป็นหลักในการสอนการปฏิบัติ และในการอบรมแต่ละครั้งของผู้เข้าอบรมสมทบซึ่งเป็นประชาชนทั่วไป จะมีสตรีเข้าอบรมคิดเป็นร้อยละ ๙๐ – ๙๕ ของผู้เข้าปฏิบัติธรรมที่เป็นฆราวาสทั้งหมด

๓) สำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลานิธินามหานิรณนท

๓.๑ ความเป็นมาและสถานที่จัดตั้ง

สำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลานิธินามหานิรณนท ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๔๗ ณ เลขที่ ๘๔/๑ หมู่ ๒ ถนนพุทธมณฑลสาย ๕ ตำบลบางกระทิก อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระตามความปรารถนาของอาจารย์แนบ มหานิรณนท ซึ่งจากประวัติของท่าน ได้ปรากฏว่า ท่านเกิดวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๐ และเป็นผู้มีใจฝักใฝ่ในการศึกษาและปฏิบัติธรรมตั้งแต่เยาว์วัย แต่ด้วยบิดาของท่านไม่สนับสนุนให้ไปศึกษาวิทยาการสมัยใหม่นอกบ้าน ท่านจึงอ่านออกเขียนได้ด้วยการนำครูมาสอนที่บ้านเท่านั้น เมื่อเติบโตใหญ่แล้วจึงได้ถูกส่งไปศึกษาเพิ่มเติมด้วยการเข้าไปเป็น

^{๒๖} สัมภาษณ์ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

ข้าหลวงในวัง จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๓๒ จึงได้มีโอกาสศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างเป็นกิจลักษณะ ด้วยวิธีรูปนามตามทวารทั้ง ๖ กับพระอาจารย์ภักทนต์วิลาสเถระ โดยได้ศึกษาการปฏิบัติธรรมกับท่านเป็นเวลา ๒ เดือน และได้ปฏิบัติต่อเนื่องต่อไปอีกประมาณ ๔ เดือน จึงสามารถรู้เห็นตามความเป็นจริง จากนั้นจึงได้เรียนพระอภิธรรมตามคำของพระอาจารย์ที่กล่าวกับท่านว่า ขณะนี้สภาวะธรรมของท่าน กำลังชัดเจนการเรียนพระอภิธรรมจะทำให้เข้าใจยิ่งขึ้น

ตลอดระยะเวลาที่ท่านอาจารย์แนบเรียนอภิธรรม แม้ว่าจะเต็มไปด้วยความยากลำบาก แต่ท่านก็ไม่ย่อท้อ ท่านใช้เวลาในการเรียนอภิธรรมอยู่เป็นเวลา ๘ ปี ก็สามารถเรียบเรียงหนังสือ แนวปฏิบัติธรรมได้ ๑ เล่ม ชื่อว่า “ความเบื้องต้น” จากนั้นท่านก็ได้พยายามจัดให้มีการประชุมธรรม และจัดตั้งสถานที่สำหรับศึกษาปริยัติธรรมอย่างเป็นระบบขึ้นหลายแห่ง จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๕๓๓ คณะศิษย์ของท่านจึงได้ร่วมกันจัดตั้งมูลนิธิโดยขออาศัยนามของท่าน เพื่อสืบอายุพระพุทธศาสนา ด้านคันถะธุระและวิปัสสนาธุระตามปณิธานของท่าน และได้จัดสร้างที่พักสำหรับรองรับผู้เข้ารับการอบรมด้านวิปัสสนาธุระสำหรับใช้เป็นที่พักและที่ปฏิบัติเดี่ยว จำนวน ๖๐ หลัง^{๒๗}

๓.๒ หลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติและการฝึกอบรม

ปัจจุบันสำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานีรานนท์ ได้จัดให้มีการฝึกอบรมการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ หมวดอิริยาบถปัฏพะ โดยวิปัสสนาจารย์ผู้เชี่ยวชาญด้านการปฏิบัติวิปัสสนาที่จบการศึกษาด้านอภิธรรมจากอภิธรรมโชติกวิทยาลัย ดังนั้น ในส่วนการให้ความรู้ภาคปริยัติที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ จึงมีการสอดแทรกความรู้แนวอภิธรรมที่ทำให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจเนื้อหาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สำหรับในเรื่องการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมนั้น สำนักวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานีรานนท์ ได้จัดให้มีการฝึกอบรมวิปัสสนา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเปิดโอกาสให้บุคคลต่างๆ สามารถเลือกเข้าปฏิบัติได้ตามความเหมาะสมของแต่ละบุคคลและไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น โดยมีกำหนดวันเวลาในการฝึกอบรมที่ชัดเจนตลอดปี ๒ หลักสูตร ได้แก่ หลักสูตรที่ใช้เวลาในการฝึกอบรม ๓ วัน และหลักสูตรที่ใช้เวลาในการฝึกอบรม ๗ วัน ดังรายละเอียดในการจัดฝึกอบรมแต่ละหลักสูตร ดังนี้

๑) หลักสูตรที่ใช้เวลาในการฝึกอบรม ๓ วัน

หลักสูตรการฝึกอบรม ๓ วัน จะใช้เวลาในการฝึกอบรมภาคปริยัติ ๑ วัน ภาคปฏิบัติ ๒ วัน ตามกำหนดการฝึกอบรม ดังนี้

วันแรกของหลักสูตรจะเป็นภาคปริยัติ

๐๙.๐๐ – ๑๑.๐๐ น.	การบรรยายเรื่องอิริยาบถ ๔ และการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖
๑๑.๐๐ – ๑๒.๑๕ น.	พักรับประทานอาหารกลางวัน
๑๒.๑๕ – ๑๓.๐๐ น.	ฝึกการทำความรู้สึกตัวให้อยู่กับอิริยาบถด้วยการปฏิบัติ
๑๓.๐๐ – ๑๔.๓๐ น.	การบรรยายเรื่องธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดปัญญา
๑๔.๓๐ – ๑๕.๐๐ น.	พักดื่มน้ำปานะ

^{๒๗} อาจารย์แนบ มหานีรานนท์, *หลักปฏิบัติและเหตุผลก่อนเข้ากรรมฐาน*, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท แปลนพริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒ – ๑๐.

- ๑๕.๐๐ – ๑๗.๐๐ น. การบรรยายเรื่องสิ่งบังไตรลักษณ์ และองค์คุณแห่งการปฏิบัติ
ขั้นกรรมฐานและสมาทานอาชีวิวัตรมกศีล
- ๑๗.๐๐ น. เป็นต้นไป ปฏิบัติที่เรือนพัก

วันที่ ๒ และวันที่ ๓ ของการฝึกอบรมจะเป็นภาคปฏิบัติล้วน ด้วยการปฏิบัติ
เดี่ยวที่เรือนพักของตน โดยจะมีเจ้าหน้าที่ของสำนักนำอาหารไปส่งที่เรือนพักวันละ ๒ มื้อหรือ ๓ มื้อ
(ไม่งดเนื้อสัตว์) ตามความประสงค์ของผู้เข้ารับการฝึกอบรม และนำน้ำ น้ำแข็ง น้ำปานะไปส่งวันละ
๒ มื้อ และมีการเชิญผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนามาสอบอารมณ์กับวิปัสสนาจารย์ที่ห้องสอบอารมณ์เป็น
ลำดับไปจนครบทุกคน

๒) หลักสูตรที่ใช้เวลาในการฝึกอบรม ๗ วัน

หลักสูตรที่ใช้เวลาในการฝึกอบรม ๗ วัน จะใช้เวลาในการอบรมภาคปริยัติ ๒ วันครึ่ง
นอกนั้นเป็นภาคปฏิบัติ โดยมีรายละเอียดการฝึกอบรม ดังนี้

วันที่แรกของการฝึกอบรม

- ๐๙.๐๐ – ๑๐.๔๕ น. การบรรยายเรื่องความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา
- ๑๑.๐๐ – ๑๒.๓๐ น. พักรับประทานอาหารกลางวัน
- ๑๒.๓๐ – ๑๕.๐๐ น. การบรรยายเรื่องธรรมที่เป็นพื้นฐานของพระพุทธศาสนา (จิต เจตสิก)
- ๑๕.๐๐ – ๑๕.๓๐ น. พักรับประทานอาหารเย็น/ดื่มน้ำปานะ
- ๑๕.๓๐ – ๑๗.๓๐ น. การบรรยายเรื่อง รูป นิพพาน
- ๑๘.๑๕ – ๒๐.๐๐ น. การบรรยายเรื่องการเจริญวิปัสสนา
- ๒๐.๐๐ น. เป็นต้นไป กลับเรือนพัก

วันที่ ๒ ของการฝึกอบรม

- ๐๕.๓๐ – ๐๗.๐๐ น. ทำวัตรเช้า การบรรยายเรื่องเกร็ดความรู้ในการเจริญวิปัสสนา
- ๐๗.๓๐ – ๐๘.๔๕ น. พักรับประทานอาหารเช้า
- ๐๘.๔๕ – ๑๑.๐๐ น. การบรรยายเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดตามหลักพระพุทธศาสนา
- ๑๑.๐๐ – ๑๒.๑๕ น. พักรับประทานอาหารกลางวัน
- ๑๒.๑๕ – ๑๓.๐๐ น. การบรรยายเรื่องอริยสัจธรรม
- ๑๓.๐๐ – ๑๔.๓๐ น. การบรรยายเรื่องธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดปัญญา
- ๑๔.๓๐ – ๑๕.๐๐ น. พักรับประทานอาหารเย็น/ดื่มน้ำปานะ
- ๑๕.๐๐ – ๑๖.๓๐ น. การบรรยายเรื่องการปฏิบัติเพื่อละกิเลสในพระพุทธศาสนา
- ๑๘.๐๐ – ๒๐.๐๐ น. ฝึกอบรมวิปัสสนาหมวดอิริยาบถปัพพะ
- ๒๐.๐๐ เป็นต้นไป กลับเรือนพัก

วันที่ ๓ ของการฝึกอบรม

- ๐๕.๓๐ – ๐๗.๐๐ น. ทำวัตรเช้า ฝึกอบรมวิปัสสนาหมวดอิริยาบถปัพพะ
- ๐๗.๓๐ – ๐๘.๔๕ น. พักรับประทานอาหารเช้า
- ๐๘.๔๕ – ๑๑.๐๐ น. ฝึกอบรมวิปัสสนาหมวดอิริยาบถปัพพะ
ขั้นกรรมฐานและสมาทานอาชีวิวัตรมกศีล

หลังจาก ๑๑.๐๐ น. ของการเข้าปฏิบัติวันที่ ๓ เมื่อรับประทานอาหารกลางวันเสร็จแล้ว จะแยกย้ายกันไปปฏิบัติเดี่ยวที่เรือนพักของตน โดยจะมีเจ้าหน้าที่ของสำนักนำอาหารไปส่งวันละ ๒ หรือ ๓ มื้อ และน้ำน้ำ น้ำปานะไปส่งวันละ ๒ มื้อ และมีการเชิญมาสอบอารมณ์ทุกคนเหมือนกับการปฏิบัติหลักสูตร ๓ วัน แต่หลักสูตร ๗ วันจะมีการสอบอารมณ์คนละ ๒ ครั้ง เป็นอย่างน้อย

นอกจากการฝึกอบรมทั้ง ๒ หลักสูตรซึ่งทางสำนักจะมีกำหนดล่วงหน้าแน่นอน ตลอดทั้งปีแล้ว ในระหว่างห้วงเวลาที่ทางสำนักไม่ได้จัดฝึกอบรม สำหรับผู้ที่ต้องการเข้าปฏิบัติธรรม ก็สามารถเข้าปฏิบัติได้ โดยมีข้อแม้ว่าต้องเป็นผู้ที่เคยผ่านการอบรมหลักสูตร ๓ วันหรือ ๗ วัน จากทางสำนักมาก่อนแล้วเท่านั้น ด้วยการติดต่อขอเข้าปฏิบัติได้ที่สำนักงานของสำนักได้ทุกวัน ระหว่างเวลา ๐๙.๐๐ – ๑๔.๓๐ น. ในวันจันทร์ – วันศุกร์ และระหว่างเวลา ๐๘.๓๐ – ๑๕.๓๐ น. ในวันเสาร์ – วันอาทิตย์ จากนั้นก็สามารถเข้าปฏิบัติที่เรือนพักซึ่งเป็นที่พักเดี่ยวได้ทันทีโดยไม่ต้องผ่านการอบรมอีก และตลอดเวลาที่เข้าปฏิบัติก็จะมีมีการเชิญมาสอบอารมณ์ทุกคนตามเวลาอันเหมาะสมของแต่ละคน

สรุปว่า สำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานิรานนท์ เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่เปิด การสอนการปฏิบัติธรรมทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ โดยจัดให้มีการฝึกอบรมสำหรับบุคคลทั่วไป ๒ หลักสูตร คือ หลักสูตรที่ใช้ระยะเวลาในการอบรม ๓ วัน และหลักสูตรที่ใช้ระยะเวลาในการ อบรม ๗ วัน โดยใช้วิธียาบถ ๔ ตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นหลักในการสอนภาคปฏิบัติ ส่วนผู้เข้าอบรมในแต่ละหลักสูตร จะมีจำนวน ๕๐ – ๖๐ คน โดยคิดเป็นสตรีย้อยละ ๘๐ ของผู้เข้า ปฏิบัติธรรมทั้งหมด และผู้ผ่านการอบรมหลักสูตรใดหลักสูตรหนึ่งแล้วเท่านั้นที่สามารถเข้าปฏิบัติได้ ตลอดเวลาโดยไม่ต้องผ่านการอบรมอีก

๔.๒.๒ การสอนการพิจารณาชั้น ๕

จากการศึกษาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และการพิจารณาชั้น ๕ ในคัมภีร์ พระไตรปิฎก จะเห็นได้ว่า การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ คือการที่จิตรู้สภาวะลักษณะของ ชั้นประการต่างๆ ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นในกระบวนการธรรมชาติของชีวิต จึงเป็นไปได้ยากที่จะ พิจารณาเห็นได้ในเบื้องต้นของการปฏิบัติ และโดยปกติแล้วพระพุทธเจ้าจะไม่ตรัสเรื่องชั้น ๕ โดยลำพัง เพราะชั้น ๕ เป็นเพียงสภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับการพิจารณาเท่านั้น ส่วนการพิจารณาย่อม เป็นไปตามแนวทางแห่งหลักธรรมอื่นที่ไว้สำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าชั้น ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไร และหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้เป็นแนวทางการปฏิบัติก็คือ สติปัฏฐาน ๔ โดยมีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นหลักธรรมนำปฏิบัติ และจากการสัมภาษณ์วิปัสณาจารย์ ในสำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย ก็พบว่า วิปัสณาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๓ สำนัก มีการสอน การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยใช้รูปขันธ์เป็นอารมณ์ในการพิจารณาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ทั้งสิ้น โดยสำนักวิปัสสนาธรรมฐานวัดมเหยงคณ์สอนการปฏิบัติด้วยการใช้รูปขันธ์ คือ การกำหนดลมหายใจ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” สอนการปฏิบัติด้วยการใช้รูปขันธ์ คือ การกำหนดอาการพองยุบ ซึ่งเกิดจากธาตุลมในท้อง และสำนักวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานิรานนท์สอนการปฏิบัติด้วยการใช้รูปขันธ์ คือ การกำหนดอริยาบถ ๔ ได้แก่ การยืน เดิน นั่ง นอน จากนั้นจึงสอนให้พิจารณามขันธ์ทั้ง ๕

ซึ่งนับได้ว่า เป็นการสอนการปฏิบัติธรรมที่มีความสัมพันธ์กับขั้น ๕ หรือเป็นการสอนการปฏิบัติธรรม โดยการพิจารณาขั้น ๕ ที่สอดคล้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสี่ ดังคำให้สัมภาษณ์ของวิปัสณาจารย์ทั้ง ๓ ซึ่งแบ่งออกเป็นการสอนการพิจารณารูปขั้น และการสอนการพิจารณานามขั้น ดังนี้

๑) การสอนการพิจารณารูปขั้น

วิปัสณาจารย์สำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์ให้สัมภาษณ์ว่า ขั้น ๕ เป็นความเป็นจริงของชีวิต การปฏิบัติก็ต้องการที่จะดับทุกข์ให้กับตนเอง การจะดับทุกข์ให้กับตนเองก็จะต้องมีปัญหา รู้แจ้งเห็นจริงที่จะต้องรู้ว่า จริงๆ แล้ว ชีวิตนี้เป็นแต่เพียงธรรมชาติ ปฏิเสธความเป็นสัตว์ บุคคล ถ้าเรียกโดยความเป็นกลุ่ม เป็นกอง ความเป็นขั้นอันนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ๕ ขั้น หรือจะเรียกว่าเป็นธาตุก็ได้ เรียกรูปนามก็ได้ ขั้น ๕ นี้ถ้าย่อแล้วก็คือรูปธรรมกับนามธรรม เวลาปฏิบัติก็ต้องศึกษาละสลิกไปให้ถึงตัวขั้น ๕ เพราะมันคือความจริงของชีวิต การจะลดละทำกิเลสให้หมดสิ้นไปก็ต้องมีปัญหา รู้แจ้งเห็นจริง ความรู้แจ้งเห็นจริงจะเป็นตัวทำลายอวิชชาความหลง เมื่ออวิชชาดับ กิเลสก็จะดับ ตัณหา อุปาทานก็จะดับ เมื่อกิเลส ตัณหา อุปาทานดับก็สิ้นกรรม เมื่อสิ้นกรรมก็จะสิ้นการเวียนว่ายตายเกิด พ้นจากทุกข์ หรือแม้ปัจจุบันนี้ ถ้าจิตเราสะอาดหมดจดมันก็จะดับทุกข์ในปัจจุบัน เพราะฉะนั้นขั้น ๕ จึงเป็นอารมณ์ของการเจริญสติของการเจริญวิปัสสนาที่จะต้องเข้าถึงเพียงแต่เบื้องต้น เราอาจจะกำหนดเป็นรูปแบบต่างๆ ซึ่งมีหลากหลายหลายอย่าง แต่ที่สุดแล้วก็ต้องเข้าไปถึงขั้น ๕ ถ้าจะเปรียบแล้ว ขั้น ๕ เหมือนเป็นตัวแกนในที่จะต้องรู้เพราะอันนี้คือความเป็นจริงของชีวิต ส่วนกรอบนอกก็คือกรรมฐาน เช่น การดูลมหายใจบ้าง การดูอริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน การพิจารณาอาการ ๓๒ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นของปฏิภูลบ้าง การพิจารณาธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟบ้าง หรือจะพิจารณาซากศพ อะไรเหล่านี้เหมือนเป็นกรอบนอกเพื่อให้จิตใจมีที่ตั้ง มีที่เกาะ แต่ๆ ละที่ต้องเข้ามาสู่แกนใน เข้ามาสู่ถึงขั้น ๕ ทั้งหมด ใครจะเริ่มต้นด้วยการดูลมหายใจก็ต้องเชื่อมโยงเข้าสู่ขั้น ๕ จะเริ่มต้นดูอริยาบถใหญ่ ยืน เดิน นั่ง นอน ที่สุดก็ต้องเข้ามาสู่ขั้น ๕ ใครจะพิจารณาอาการ ๓๒ เป็นปฏิภูล ที่สุดก็ต้องระลึกเข้ามาสู่ขั้น ๕ ทั้งหมด และไม่ว่าจะเป็นกรรมฐานใดๆ จะเจริญเมตตา จะเพ่งกสิณ จะเจริญพุทธานุสสติ ธรรมคุณซึ่งเป็นกรรมฐานที่เป็นกรอบนอก เพื่อให้จิตใจมีความตั้งมั่นตามอริยาธัยของแต่ละบุคคล คนเรามีอริยาธัยไม่เหมือนกัน พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงกรรมฐานไว้หลายอย่างเพื่อให้เหมาะกับอริยาธัยของแต่ละบุคคล แต่ทั้งหมดต้องเข้ามาถึงขั้น ๕ จึงเป็นปัญญาที่รู้แจ้ง อย่างแท้จริง เพราะฉะนั้น ขั้น ๕ จึงมีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติที่เป็นเหมือนแกนในที่จะต้องเข้าถึงความเป็นจริง^{๒๘} จากคำให้สัมภาษณ์ของวิปัสณาจารย์นี้ จะเห็นได้ว่า เป็นการสอนที่สอดคล้องกับหลักสติปัฏฐาน ๔ ส่วนกายานุปัสสนาที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๙} และแนวทางการเจริญสมาธิที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๓๐}

^{๒๘} สัมภาษณ์ พระภาวนาเฉลิมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), เจ้าอาวาสวัดมเหยงคณ์ ผู้อำนวยการสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๒๙} ดุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ - ๔๐๔/๓๐๑ - ๓๔๐.

^{๓๐} ดุรายละเอียดใน พระพุทธโฆษเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรพงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๓ - ๖๓๔.

วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ให้สัมภาษณ์ว่า การสอนปฏิบัติธรรมตามแนวพองยุบนี้ เป็นการสอนที่ต้องมีการเรียนรู้ปริยัติอยู่ด้วย ชั้น ๕ นี้เป็นวิปัสสนาภูมิ เป็นพื้นที่ในการเจริญวิปัสสนา เหมือนกับชาวนาจะปลูกข้าวต้องมีนาก่อน ผู้เจริญวิปัสสนาก็ต้องมีความรู้ในการเจริญชั้น ๕ ก่อน แต่การรู้ก็มี ๒ แบบ คือ รู้ในเชิงหลักการหรือเชิงคัมภีร์มาก่อน กับมารู้โดยคำอธิบายจากครูบาอาจารย์ขณะสอน แต่ครูบาอาจารย์ท่านก็จะไม่ใช่ศัพท์บัญญัติ แต่จะกล่าวไปตามอาการและสติที่รู้เท่าทันอาการ จะไม่พูดว่าเป็นรูปชั้น เวทนาชั้น เป็นต้นมากนัก เพราะถ้าหนักไปทางศัพท์บัญญัติก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติมีความขัดข้องใจหรือเข้าใจได้ยาก ก็ต้องพยายามว่าโดยสภาวะแต่โดยที่จริงก็คือตรงตามชั้น ๕ นั้นเอง ในการสอนก็จะใช้การสอบถามธรรม ตัวอย่างเช่น ในการสอบถามธรรมก็เป็น การสอบถามสภาวะ และแนะนำเทคนิคในการแก้ไขสภาวะ โดยเน้นไปที่เทคนิคการกำหนดสภาวะ โยคีมีความเพียรมีศรัทธาในการปฏิบัติทุกคน แต่ว่าปฏิบัติแล้วช้าหรือเร็วก็อยู่ที่ว่าปฏิบัติแล้วถูกวิธีหรือไม่ บางคนปฏิบัติมานานก็อยู่แค่สมาธิ แนวปฏิบัตินี้ สืบทอดมาโดยผู้รู้ปริยัติ คือ มหาสีสยาตอ ท่านเป็นผู้นำในการทำสังคายนาครั้งที่ ๖ ของพม่า ฉะนั้น ถึงแม้จะไม่ใช้ศัพท์บัญญัติแต่ก็ใช้คำที่เป็นการแสดงสภาวะที่มาจากคัมภีร์ เช่น รูปชั้นเป็นอย่างไร ก็เป็นสภาวะของธาตุทั้ง ๔ ธาตุดินก็หนักหรือว่าแข็ง ถ้าธาตุน้ำก็ไหลเวียนโอนเอน เอิบอาบ ธาตุลมก็มีอาการเคลื่อนไหว ธาตุไฟก็มีอาการร้อนเย็น เป็นต้น^{๓๑} จากคำให้สัมภาษณ์นี้ แสดงให้เห็นได้ว่าเป็น การสอนที่สอดคล้องกับหลักสติปัฏฐาน ๔ หมวดมนสิการธาตุ ตั้งเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”^{๓๒} และตั้งคำอธิบายของพระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ ผู้นำวิธีการปฏิบัติตามแนวพองหนอ – ยุบหนอมาเผยแผ่ในประเทศไทยว่า การปฏิบัติธรรมตามแนวพองยุบนี้เป็น การปฏิบัติธรรมที่ใช้การกำหนดควาโยโณภูมิจึงรูปที่กระทบที่หน้าท้องข้างใน เรียกว่า การกำหนดควาโยโณภูมิจึงรูปเช่นเดียวกับที่จุมูก แต่ที่ไม่สอนให้กำหนดควาโยโณภูมิจึงรูปที่จุมูก เพราะควาโยธาตุหรือลมหายใจเข้าออกนี้มีความไม่แน่นอน บางครั้งหายใจแรงการถูกต้องที่จุมูกก็ชัดเจน ตั้งสติกำหนดรู้การถูกต้องสัมผัสได้ ใจสงบ ได้ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นวิปัสสนาแท้ แต่เพราะลมหายใจที่เข้าๆ ออกๆ นี้ ประเดี๋ยวแรงประเดี๋ยวอ่อน เมื่อลมหายใจแรงผัสสะชัดก็สามารถกำหนดได้ แต่ถ้าลมอ่อนไป อ่อนไป สุขุมละเอียดไปก็จะกำหนดไม่ได้ ใจก็จะฟุ้งซ่าน และการที่ลมหายใจที่เข้าไปแล้วสุดท้ายก็ต้องกลับออกมา ขณะที่กลับก็ต้องกระทบที่หน้าท้องข้างใน ลมนี้คือควาโยธาตุประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ เป็นรูปปรมาณู ท้องก็เป็นรูปปรมาณู เมื่อลมกระทบแล้วเกิดอาการพองพองขึ้นมา พองนี้ให้กำหนด “พองหนอ” การกำหนดพองหนอนี้เป็นสติเจตสิก สติเจตสิกเป็นนามเป็นนามปรมาณู เป็นวิปัสสนาที่กำหนดอารมณ์ปรมาณู^{๓๓}

และด้วยพอง – ยุบนี้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของควาโยธาตุ คือ ลมหายใจเข้าออกที่ทำให้เกิดความเคร่งตึงและไหวของร่างกาย และในความเป็นจริงไม่ว่าจะขยับเขยื้อนหรือเคลื่อนไหว ธาตุทั้ง ๔

^{๓๑} สัมภาษณ์ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๓๓} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาคัมมัฏฐานาจริยะ, ดร., **ปฐมวิปัสสนาวงศ์** ในประเทศไทย, หน้า ๒๗๓ – ๒๗๔.

ย่อมต้องมีประกอบด้วยเสมอไป และรูปพอง – ยุบนี้ จะเห็นชัดในการนั่งกำหนด และในการกำหนดพอง – ยุบในระยะแรกที่เริ่มต้นปฏิบัติ ให้เริ่มด้วยการวางจิตไว้ที่หน้าท้อง แล้วให้สังเกตการสูดลมหายใจเข้าออกให้ดี เมื่อหายใจเข้าย่อมทำให้หน้าท้องพองออกมา และในทำนองเดียวกัน เมื่อหายใจออกหน้าท้องก็จะยุบเข้า ขณะที่หน้าท้องพองออกมานั้น ให้เพ่งดูอาการพองแล้วกำหนดว่า “พองหนอ” ในทำนองเดียวกัน เมื่อหน้าท้องยุบเข้าก็กำหนดว่า “ยุบหนอ” โดยไม่ต้องออกเสียง หากกำหนดได้ไม่ชัดก็ให้วางมือลงที่หน้าท้อง แล้วหายใจตามปกติเพื่อให้เห็นชัดในอาการ อย่าปล่อยผ่านไป การกำหนดนี้ เมื่อได้กระทำบ่อยๆ จะรู้สึกได้ว่า รูปพองกับจิตที่กำหนดรู้อาการของรูปพองเป็นไปในจังหวะเดียวกัน และรูปยุบกับจิตที่กำหนดรู้อาการของรูปยุบเป็นไปในจังหวะเดียวกัน และในขณะที่ไม่มีอะไรเป็นพิเศษที่ต้องกำหนดนอกเหนือไปจากพอง – ยุบนั้น จิตย่อมไหลไปตามอารมณ์ต่างๆ ตามความเคยชิน ทั้งนี้เป็นเพราะพลังสมาธิไม่มีกำลังพอ แม้จะเพียรพยายามกำหนดพอง – ยุบอยู่ แต่เมื่อความเคยชินยังไม่เกิด จิตก็จะตกจากอารมณ์พอง – ยุบเตลิดไปตามอารมณ์ใหม่ บางขณะก็คิดเรื่อยเปื่อยไป บางขณะก็เศร้า เมื่อรู้ความคิดก็ให้กำหนดว่าคิดหนอๆ หรือเมื่อรู้ว่าจะเศร้าก็ให้กำหนดเศร้าหนอๆ เพื่อให้รู้ความเป็นไปของจิตว่า โดยแท้จริงแล้วไม่มีเรา นอกจากจิตที่เกิดดับซับซ้อนกันอยู่เท่านั้น จึงต้องเพ่งดูให้รู้ความจริงกัน การกำหนดจิตที่เตลิดไปตามอารมณ์นี้ เรียกว่า จิตตานุปัสสนา และในการนั่งกำหนด เมื่อนานไปหน่อยก็จะเมื่อยและร้อนขึ้นมาทันที ถึงกับขาไปทั้งแถบ อาการที่เกิดขึ้นนี้ ในทัศนะของคนสามัญย่อมไม่มีความหมาย เพราะเปลี่ยนอิริยาบถแล้ว อาการเหล่านั้นก็หายไป แต่สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมให้กำหนดอาการเหล่านั้นให้รู้สึ้น คือ เมื่อรู้สึกเมื่อย ปวด ร้อน หรือชา ก็ให้ตามกำหนดอาการนั้นๆ เช่น เมื่อรู้สึกเมื่อยก็กำหนดเมื่อยหนอๆ เป็นต้น เวทนาที่ตามกำหนดรู้อยู่นี้ ในระยะแรกก็ต้องใช้ความอดทนอดกลั้น อย่างเต็มที่จนถึงขั้นเหนื่อยอ่อน เมื่อรู้สึกเหนื่อยอ่อนก็ต้องกำหนดอาการนั้นว่า “เหนื่อยอ่อนหนอๆ” การตามกำหนดโดยไม่ย่อท้อนี้ เรียกว่า เวทนานุปัสสนา^{๓๔}

เมื่อไม่มีอารมณ์อื่นต้องกำหนดเช่น จิตที่คิด ความรู้สึกที่ปวด เป็นต้นแล้ว ก็กำหนดตามอารมณ์เดิมที่กำหนดรู้อยู่ คือ “พองหนอ ยุบหนอ” ต่อไป การกำหนดเมื่อเกิดความเคยชินก็ย่อมจะทวีการกำหนดได้มากขึ้นตามความชำนาญ เมื่อจิตอยู่ในอารมณ์แล้ว การกำหนดอารมณ์ก็ยังจะกระชับและทวีมากยิ่งขึ้น เมื่อกำหนดได้มากขึ้นแล้วก็จะรู้สึกเสมือนว่า ขณะที่กำหนด “พองหนอ” รูปพองกับจิตที่รู้รูปพองย่อมจะแนบเนื่องกันไป และในทำนองเดียวกัน ขณะที่กำหนด “ยุบหนอ” รูปยุบกับจิตที่รู้รูปยุบย่อมจะแนบเนื่องกันไป ขณะที่กำหนดรู้อยู่ นั้น นอกจากรูปกับนามแล้ว ก็จะไม่มีการบุคคล สัตว์ เรา เขา ตามที่สามัญเข้าใจกัน เมื่อการกำหนดแจ่มชัดขึ้น ก็จะมีจิตที่รู้นั้น แม้จะเนื่องกันอยู่แต่ก็เป็นคนละส่วนกัน และจากการรู้แจ้งเห็นจริงนี้ เมื่อแก่กล้าขึ้นแล้วไม่ว่าจะกำหนดการเคลื่อนไหวใดๆ ก็ย่อมจะแจ่มชัดขึ้นในความเป็นไปของรูปนาม ซึ่งเดิมเข้าใจว่าเป็นบุคคล สัตว์ เรา เขา ฯลฯ นั้นย่อมสลายไปสิ้น พร้อมกันนี้ก็เริ่มเกิดศรัทธา เลื่อมใส จากการรู้แจ้งเห็นจริงว่า มีแต่เพียงรูปและนามเท่านั้น การรู้นี้เรียกว่า “ญาณ”^{๓๕}

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑ – ๒๓๕.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒ – ๒๔๓.

และตั้งคำให้สัมภาษณ์ของวิปัสสนาจารย์มูลนิธิแนบมานี้รายน่ว่า การสอนการปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้ เป็นการสอนวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยใช้อิริยาบถปัพพะเป็นตัวนำ เพราะอิริยาบถเป็นรูปหยาบ ปรากฏชัด เพื่อให้สติระลึกตามดูได้ ด้วยการให้สติระลึกดูในอาการที่ปรากฏหรือมีอยู่ในปัจจุบัน จะไม่แยกว่าเป็นรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ จะรวมเป็นรูปกับนามเท่านั้น เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติดี จะรู้ว่านามแต่ละนามไม่เหมือนกัน ให้ผู้ปฏิบัติได้จรดสภาวะ ที่เป็นความจริงที่เป็นปรกติด้วยตนเอง เช่น โทสะก็จะรู้สึกเราร้อน ศรัทธาก็จะรู้สึกผ่องใส เป็นต้น ผู้สอนมีหน้าที่เรียกมาสอบอารมณ์เท่านั้น^{๓๖} จากคำให้สัมภาษณ์นี้ จะเห็นได้ว่า เป็นการสอนการปฏิบัติธรรมที่สอดคล้องกับเนื้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเมื่อเดินก็รู้ชัดว่า ‘เราเดิน’ เมื่อยืนก็รู้ชัดว่า ‘เรายืน’ เมื่อนั่งก็รู้ชัดว่า ‘เรานั่ง’ หรือเมื่อนอนก็รู้ชัดว่า ‘เรานอน’ ภิกษุนั้น เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใดๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้นๆ”^{๓๗} ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า

ในอิริยาบถมีการยืน เป็นต้น พึงทราบว่ จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจะยืน” จิตนั้นทำให้เกิดวาโยธาตุ วาโยธาตุทำให้เกิดความเคลื่อนไหว ภาวะที่กายทั้งหมด คือตั้งแต่ศีรษะถึงฝ่าเท้ายืดขึ้นเพราะการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การยืน จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจะนั่ง” จิตนั้นทำให้เกิดวาโยธาตุ วาโยธาตุทำให้เกิดการเคลื่อนไหว ภาวะที่ย่อกายท่อนล่างลง ยืดกายท่อนบนขึ้น เพราะการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนั่ง จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจะนอน” จิตนั้นให้เกิดวาโยธาตุ วาโยธาตุทำให้เกิดการเคลื่อนไหว การเหยียดศีรษะทั้งหมดไปทางด้านขวา เพราะการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนอน อิริยาบถที่มีแก่บุคคลนั้น ผู้รู้ผู้เห็นอยู่อย่างนี้ เรียกว่า “สัตว์กำลังเดิน สัตว์กำลังยืน” แต่ว่าโดยเนื้อความ สัตว์ชนิดไหนที่เดินไป หรือที่ยืนอยู่ ไม่มีเลย^{๓๘}

จากคำให้สัมภาษณ์ข้างต้น จะเห็นได้ว่า วิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทยสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขันธ์ ๕ ตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ด้วยหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการใชรูปขันธ์หรือรูปกาย ได้แก่ ลมหายใจ อาการพองยุบที่เกิดจากธาตุลมในท้อง และอิริยาบถ ๔ ในส่วนกายานุปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์ในการพิจารณาเบื้องต้น

๒) การสอนการพิจารณานามขันธ์

เมื่อวิปัสสนาจารย์ได้สอนการปฏิบัติโดยมีรูปขันธ์เป็นอารมณ์ในการพิจารณาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ แล้ว จึงสอนให้พิจารณานามขันธ์ตามอาการที่ปรากฏสืบต่อจากการพิจารณารูปขันธ์ พร้อมกับการตรวจสอบความก้าวหน้าในการปฏิบัติและให้คำแนะนำแนวทางแก้ไขปัญหาที่เป็นสภาวะธรรมซึ่งเป็นอาการปรากฏในระหว่างการปฏิบัติด้วยการสอบอารมณ์ ดังคำให้สัมภาษณ์ของวิปัสสนาจารย์ผู้คอยให้ทั้งความรู้ด้านปริยัติและคอยประคับประคองชี้แนะแนวทางการปฏิบัติด้วยการสอบอารมณ์ ว่า

^{๓๖} สัมภาษณ์ แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย, วิปัสสนาจารย์สำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมานี้รายนนท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๓๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๕/๕๕๗.

การสอนการปฏิบัติธรรมในที่นี้ เป็นการสอนที่กว้างไม่ได้เน้นว่าทุกคนจะต้องปฏิบัติเหมือนกัน คือจะสอนทั้งหมดผู้ปฏิบัติสามารถเลือกทำให้เหมาะกับตัวเองแล้วก็จะสอบอารมณ์ เวลาสอบอารมณ์ก็จะแนะนำแนวทาง หลักมีอยู่ว่าทำสมณะก่อนแล้ววิปัสสนาตามหลังนี้เป็นข้อที่หนึ่ง จะเรียกว่าสมณะปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า ถ้าคนที่มีอหิชาศยามาทางสมณะก็จะทำตรงนี้ได้ คือทำสมาธิก่อน ที่นี้วิธีการทำสมณะก็จะมีหลายอย่าง จะเพ่งลมหายใจ จะเพ่งอาการ ๓๒ หรือจะพิจารณาซากศพ หรือจะเพ่งกสิณ แต่ส่วนมากจะเป็นอานาปานสติ คือให้ดูลมอย่างเดียว ถ้าดูลมไม่อยู่ก็อาจจะมีคำบริกรรมเข้ามา คำบริกรรมก็แล้วแต่อีก จะนับเอาที่จะบอกไว้ว่าจะนับเป็นคู่ๆ อันนี้ตามอรรถกถา หรือจะไม่นับ จะตามดูลมเข้าลมออก เรียกว่า อนุพันธนานัย ถ้านับ เรียกว่า คณานัย หรือจะใช้สุณัย คือดูแค่กระทบ หรือว่าลักษณะนัย ก็ดูลักษณะของลมว่า เข้า ออก ยาว สั้น อย่างละเอียด โดยต่างๆ เหล่านี้ ก็จะบอกไว้ทั้งหมด เพราะคนเรามีอหิชาศยามไม่เหมือนกัน พอทำสมาธิแล้วก็ต่อวิปัสสนา วิปัสสนาก็จะเข้ามาดูเรื่องชั้น ๕ เรื่องกาย เวทนา จิต ธรรม แต่ที่นี้บางคนแบบนี้ จะทำไม่ได้ ถ้าเราสอนตายตัวคนได้ก็ได้ คนไม่ได้ก็จะไม่ได้ เราก็จะมีข้อที่ ๒ คือวิปัสสนาปุพพังคสมณะ หรือสมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า คือเจริญวิปัสสนานำหน้าเลย ทำเลย เจริญวิปัสสนาเลยโดยไม่ต้องทำสมาธิก่อน ที่นี้ พวกนี้แหละที่ต้องเข้าใจเรื่องชั้น ๕ ที่ต้องดูรูปนามเป็นดูสภาวะเป็น ก็จะต้องสอนอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม อะไรเป็นบัญญัติ อะไรเป็นปรมาณู แต่สอนแล้วชี้ให้ทำเลย เช่น เวลาหายใจเข้า ท้องเป็นอย่างไร ตั้งหรือหย่อน ตั้งๆ หย่อนๆ นี่ คือรูป เป็นรูปลมหายใจเข้าเย็นหรือร้อน หายใจออกร้อนหรือเย็น ให้รู้จักอาการที่กระทบเย็นหรือร้อน เย็นหรือร้อนนี้เป็นรูปขันธ์ เป็นธาตุไฟ หรือให้เดิน เมื่อเดินมีตั้ง มีหย่อน มีหนัก มีเบาหรือไม่ คือให้ทำแล้วบอกให้รู้เลยว่านี่คือรูป หรือมีเวทนาหรือไม่ มีสุข มีทุกข์หรือไม่ ก็คือเวทนาขันธ์ แล้วก็ให้ดูไปถึงสัญญา สังขาร วิญญาณ ก็คือให้ทำวิปัสสนาไปเลย ให้ระลึก รู้สึกตัวทั่วพร้อมดูขันธ์ ๕ ไปเลย และในที่สุดสมาธิจะตามมาภายหลัง ให้ระลึกการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การคิดนึก จะยินเดิน นั่ง นอน ทำให้เป็นปกติแต่มันจะมีนิรณ มีฟัง มีมอง แต่ก็เอานิรณนี้มาเป็นกรรมฐาน นิรณต่างๆ ก็เป็นนามธรรม เป็นสังขารขันธ์ กำหนดรู้ไปเรื่อยๆ ก็จะมีสมาธิ ในบางคนที่ทำสมาธิก่อนมันมีแน่น อึดอัด ติดขัดก็ให้ทำแบบนี้ แต่ที่นี้บางคนทำสองแบบนี้ไม่ได้เลย แบบแรกทำสมณะนำหน้า คือทำสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาก็ทำไม่ได้ แบบที่ ๒ ทำวิปัสสนาไปเลย ก็ทำไม่ได้ ก็จะบอกแบบที่ ๓ ไว้ด้วย เรียกว่า ยุคัณทสมณะวิปัสสนา การเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กันไป ก็คือ ส่วนหนึ่งก็ทำสมาธิไปด้วย ส่วนหนึ่งก็ดูสภาวะ เช่น การดูลมหายใจ ก็ดูลมเข้า ลมออกไว้ แต่ก็ไม่ใช่จะดูเฉพาะลมเข้าลมออก มันจะมีการสลับมาดูจิตที่เป็นวิญญาณ ดูใจเป็นอย่างไร สบายใจ ไม่สบายใจ ดูลมไปรู้สึกเป็นอย่างไร รู้สึกไหว กระพือม ก็เป็นรูป มีมีย หายใจเข้าออกมันสุขทุกข์อะไรต่างๆ มันจะสลับ คือจะทำสมาธิไว้ส่วนหนึ่ง คือดูลมไว้ สลับดูขันธ์ ๕ ด้วย คนส่วนใหญ่จะอยู่แบบที่ ๓^{๓๙}

การปฏิบัติแนวดูอาการฟองยุบ ท่านให้ดูอาการเคลื่อนไหวที่ท้อง ครูบาอาจารย์ท่านจะรู้ว่า หากใครรู้อาการที่ฟองกำหนดรู้ว่าฟอง ก็แสดงว่า เป็นการกำหนดรู้อาการของธาตุลม ฟองนั้น มีหนัก มีเบาหรือไม่ ถ้ามีอาการหนักๆ ตื้อๆ ก็แสดงว่าเป็นการกำหนดรู้อาการของธาตุดิน ถ้ามีอาการ

^{๓๙} สัมภาษณ์ พระภาวนาเฉลิมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), เจ้าอาวาสวัดมเหยงคณ์ ผู้อำนวยการสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

ร้อนเย็นก็เป็นอาการของธาตุไฟ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ โยศิบอกตามอาการ แต่ครูบาอาจารย์จะทราบว่าการกำหนดรู้ธาตุใดซึ่งเป็นอาการของรูปขันธ์ ขณะดูพองไปมีอาการร้อนหรือเย็นแล้วทำอย่างไร หากบอกว่ากำหนดว่าร้อนหนอหรือเย็นหนอก็แสดงว่ามีสัญญารู้ว่าเย็นหรือร้อน จึงภาวนาด้วยสัมมาวาจาว่า เย็นหนอหรือร้อนหนอ เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสัญญา หรือขณะนั่งอยู่ มีภาพเก่าๆ มาปรากฏภายในจิต ตามธรรมดาเมื่อเห็นภาพกำหนดว่าคิดหนอมันไม่ดับ ก็ต้องเห็นหนอภาพเก่าๆ เหล่านี้เป็นอาการของสัญญาในอาการนั้น ก็ภาวนาเห็นหนอรู้หนอ หรือหากเพลอคิด จิตปรุงแต่งก็กำหนดคิดหนอๆ สามครั้งคิดไม่ดับ แสดงว่าเป็นอาการปรุงแต่งของจิต ก็กำหนดปรุงแต่งหนอเพล็นหนอ หรือยินดีหนอ นี่เป็นอาการของสังขาร หรือขณะปฏิบัติอยู่มีอาการปวดเมื่อย นี่ก็เป็นเวทนา บางทีกำหนดไปแล้วรู้สึกปิติ สุข ยินดีภายในจิต นี่ก็เป็นเวทนาภายในจิต และอาการที่จิตไปรู้ที่รูป ไปรู้ในสัญญา ไปรู้ในสังขารนี่ก็เป็นวิญญาณ”^{๔๐}

การสอนการปฏิบัติโดยการกำหนดคูริยาบถ ๔ จะไม่แยกว่าเป็นรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ จะรวมเป็นรูปกับนามเท่านั้น เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติดี จะรู้ว่านามแต่ละนามไม่เหมือนกัน ให้ผู้ปฏิบัติได้จรดสภาวะที่เป็นความจริงที่เป็นปรมาตม์ด้วยตนเอง เช่น โทสะก็จะรู้สึกเร่าร้อน ศรัทธาก็จะรู้สึกผ่องใส เป็นต้น ผู้สอนก็มีหน้าที่เรียกมาสอบอารมณ์เท่านั้น”^{๔๑}

จากการศึกษาการสอนการปฏิบัติธรรมของวิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรม สรุปความได้ว่า วิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขันธ์ ๕ ทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ โดยเริ่มจากการให้สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมได้เรียนรู้ธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมด้วยการให้ฟังการบรรยายธรรมที่เป็นพื้นฐานเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ได้แก่ หลักการปฏิบัติหรือวิธีการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้แก่ หลักสติปัฏฐาน ๔ สิ่งที่ต้องปฏิบัติในระหว่างการปฏิบัติธรรม ได้แก่ การกำหนดรู้อารมณ์หรือสภาวะธรรมที่ปรากฏในระหว่างปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น และจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ การพ้นจากทุกข์หรือขันธ์ ๕ เป็นต้นก่อน จากนั้นจึงสอนภาคปฏิบัติด้วยการใช้รูปขันธ์หรือภายในส่วนกายานุปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ ลมหายใจ อาการพองยุบที่เกิดจากธาตุลมในท้อง อิริยาบถ ๔ ได้แก่ อาการยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น เป็นอารมณ์ในการพิจารณาเบื้องต้น และสอนให้พิจารณานามขันธ์ ๔ โดยใช้อาการที่ปรากฏสืบต่อจากการพิจารณารูปขันธ์เป็นอารมณ์ในการพิจารณา พร้อมกับให้คำแนะนำการปฏิบัติเป็นลำดับไปในระหว่างปฏิบัติโดยใช้วิธีการสอบอารมณ์เป็นเครื่องช่วยในการรับทราบสภาวะธรรมหรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม และเป็นเครื่องช่วยในการให้คำแนะนำเพื่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งอาจจะเป็นรายกลุ่มหรือรายบุคคลก็ได้แล้วแต่กรณี

^{๔๐} สัมภาษณ์ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๔๑} สัมภาษณ์ แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย, วิปัสสนาจารย์สำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนวมหานิรานนท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

๔.๒.๓ ความรู้เกี่ยวกับขั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

จากพระพุทธรูปที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ เกี่ยวกับการพิจารณาขั้น ๕ ซึ่งมีผลทำให้หลุดพ้นจากขั้น ๕ ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ด้วยข้อความที่ปรากฏไว้ว่า “อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้นเมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๔๒} นั้น คำว่า “ผู้ได้สดับ” ซึ่งทรงมุ่งหมายถึงผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้สมบูรณ์ด้วยปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ^{๔๓} แสดงให้เห็นได้ว่า การปฏิบัติธรรมจะเป็นไปตามแนวทางที่ถูกต้องอันสามารถบรรลุผลไปถึงความหลุดพ้นจากขั้น ๕ ได้ ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเป็นผู้ได้เรียนรู้ธรรม มีความเข้าใจในธรรม และได้ปฏิบัติตามธรรมตามแนวทางที่ถูกต้อง และจากการสัมภาษณ์สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ๑๕ คน เกี่ยวกับความรู้เรื่องขั้น ๕ ในการปฏิบัติธรรม พบว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากจำนวน ๑๒ คนมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับขั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือกลุ่มสตรีที่ทราบว่าขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และกลุ่มสตรีผู้ที่ทราบว่าขั้น ๕ คือ รูปนาม ดังคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมที่ทราบว่า ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่า

“ขั้น ๕ ก็คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ โดยเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณา”^{๔๔}

“ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ คือในเวลาปฏิบัติให้เห็นแต่รูปกับนาม หรือกายกับจิตนี้เท่านั้น ไม่ส่งจิตไปที่อื่น”^{๔๕}

“ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ โดยความเป็นรูปนามที่ต้องพิจารณาในระหว่างการปฏิบัติ”^{๔๖}

^{๔๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕ – ๑๗/๒๙ – ๓๐, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๙/๖๘ – ๗๐, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๖ – ๗๗/๑๑๕ – ๑๑๘, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๐ – ๑๓๔, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๕ – ๑๒๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๓/๑๔๒ – ๑๔๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๓ – ๑๔๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗ – ๑๕๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๓ – ๑๕๗, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๗ – ๑๖๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๘/๑๖๓ – ๑๖๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๓/๑๗๗ – ๑๗๘, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๗/๑๘๖ – ๑๘๘, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๑ – ๑๙๒, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๘ – ๑๑๙/๒๑๒ – ๒๑๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๙/๒๕๐ – ๒๕๒, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๖/๓๑๕ – ๓๑๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๗ – ๓๐๑/๓๑๗.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน อ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๕๒/๗๔ – ๗๕.

^{๔๔} สัมภาษณ์ อรพรรณ นุตะชัยศรี, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๔๕} สัมภาษณ์ ฉันทชนก แยมศิริ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๔๖} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

“ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่เพราะ ชั้น ๕ เป็นชีวิต เป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ในระหว่างการปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นทางที่จะทำให้เราพ้นทุกข์ ทำให้เราได้เรียนรู้ว่า เวลาที่มีสิ่งใดมากระทบมันจะต้องดับไปและจะไม่ทุกข์ไปกับสิ่งที่เกิดขึ้นกับตัวเรา”^{๔๗}

“ชั้น ๕ คือร่างกายเรา คือกายกับใจของเรา ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เราหลงไปยึดติดกับมัน ดังนั้น เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในการทำงานของมัน จึงใช้เป็นอุปกรณ์ เป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ โดยการกำหนดรู้ให้เห็นความจริง เพื่อให้เกิดปัญญา เมื่อเกิดปัญญาเราก็จะไม่ทุกข์”^{๔๘}

“ชั้น ๕ คือ รูปนามที่เป็นตัวทุกข์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นชีวิต มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ คือ อริยาบถ ๔ โดยการใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ ใช้เป็นพื้นที่ในการกำหนดรู้”^{๔๙}

และดั่งคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ รูปนาม ว่า

“ชั้น ๕ คือกายกับใจ และกายกับใจนี้มีความสำคัญกับการปฏิบัติเพราะเป็นธรรมชาติที่เราต้องกำหนดรู้โดยความเป็นธรรมชาติของมัน”^{๕๐}

“ชั้น ๕ คือร่างกายเรา เป็นทุกข์ที่ต้องกำหนดรู้โดยการใช้เป็นอุปกรณ์ในการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ แต่สติปัฏฐาน ๔ ก็คือชั้น ๕ นั่นเอง”^{๕๑}

“ชั้น ๕ คือ รูปนาม มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ เพราะเป็นตัวทุกข์ที่ต้องกำหนดรู้ ให้เห็นรูปนามตามความเป็นจริง”^{๕๒}

“ชั้น ๕ คือ รูปกับนาม ที่เอาจิตไปรู้ในระหว่างการปฏิบัติ”^{๕๓}

“ชั้น ๕ คือ รูปกับนาม ที่ต้องเอาจิตไปรู้ในระหว่างการปฏิบัติ”^{๕๔}

^{๔๗} สัมภาษณ์ จิตติมา บุษเี่ยม, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๔๘} สัมภาษณ์ แม่ชีณินดา ศรีธัญมร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๔๙} สัมภาษณ์ แม่ชีสุวเสสา สุวรรณเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนมหารัณณ, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๕๐} สัมภาษณ์ แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๕๑} สัมภาษณ์ นวพร ทองศรีเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๕๒} สัมภาษณ์ แม่ชีธรรพร พุฒภิบูรณ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนมหารัณณ, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๕๓} สัมภาษณ์ สกฤตธา ว่องไวการคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนมหารัณณ, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๕๔} สัมภาษณ์ กุลวิณา เรืองลอยคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนมหารัณณ, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

“ชั้น ๕ คือ รูปกับนาม เป็นสิ่งที่เราต้องเอาสติไปตั้ง ไปรู้ และตามดูไปในระหว่างปฏิบัติ”^{๕๕}

สรุปความว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มสตรีที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ รูปกับนามหรือกายกับใจ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้หรือพิจารณาในระหว่างการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปัญญารู้หรือเห็นตามความเป็นจริงและพ้นทุกข์ได้ (๒) กลุ่มสตรีที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ ชีวิตที่เป็นเพียงรูปกับนาม และเป็นตัวทุกข์ที่ต้องพิจารณาหรือกำหนดรู้ในระหว่างการปฏิบัติธรรมโดยไม่ส่งจิตออกไปที่อื่น เพื่อให้เห็นธรรมชาติตามความเป็นจริง

๔.๒.๔ ชั้น ๕ กับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย

ในกระบวนการสอนการปฏิบัติธรรมของสำนักปฏิบัติธรรมซึ่งมีทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ นั้น เมื่อสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมได้เรียนรู้ธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมแล้ว จึงเริ่มต้นปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ ซึ่งจากการสัมภาษณ์สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ๑๕ คน เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ พบว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมทุกคน ปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ ด้วยการใช้องค์ความรู้ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาลมหายใจ การพิจารณาอาการพองยุบที่เกิดจากลมในท้อง การกำหนดอิริยาบถ ๔ จากนั้นจึงพิจารณานามชั้นด้วยการกำหนดรู้ไปตามอารมณ์ที่ปรากฏสืบเนื่องจากการกำหนดรู้รูปชั้นในขณะปฏิบัติ เช่น กำหนดรู้ความเมื่อย กำหนดรู้ความปวด กำหนดรู้ความคิด กำหนดรู้ความฟุ้งซ่าน และกำหนดรู้จิตที่ไปรู้ความปวด ความคิด เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนนามธรรมที่เป็นอาการปรากฏของเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น โดยมีวิญญาณชั้นเป็นจิตที่ไปกำหนดรู้สภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏ โดยยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะ ซึ่งเป็นธรรมชาติแท้จริงของชั้น ๕ ดังคำให้สัมภาษณ์ การพิจารณารูปชั้นของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ว่า

“ปฏิบัติโดยการกำหนดลมหายใจ หายใจเข้าก็รู้ หายใจออกก็รู้ เมื่อเดินก็รู้ รู้อาการที่ก้าวไป”^{๕๖}

“พิจารณาชั้น ๕ ด้วยการดูรูปนามตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการดูกายยืน กายเดิน กายนั่ง กายนอน เวลาเดินก็จะกำหนดอิริยาบถยืน เดิน กายตั้งอยู่อย่างใดก็ดูไปตามนั้น ระหว่างที่ก้าวมีความนุ่ม ความเบา ความหนักอย่างไรก็กำหนดไป เวลานั้น ก็จะดูพองยุบ คือในขณะที่นั่งอาการพองยุบปรากฏอย่างไร ก็ดูไปตามอาการที่ปรากฏ”^{๕๗}

^{๕๕} สัมภาษณ์ ล้อม เสนียุทธ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานิรานนท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๕๖} สัมภาษณ์ กิตติยา สิทธิชัย, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๕๗} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

“พิจารณาชั้น ๕ โดยการดูรูปนามในอริยาบททั้ง ๔ ยืน เดิน นั่ง นอน กายตั้งอยู่ในอาการอย่างไร ก็ดูไปตามอาการนั้นๆ กายยืนก็รู้ว่ากายยืน กายนั่งก็รู้ว่ากายนั่ง กายเดินก็รู้ว่ากายเดิน กายนอนก็รู้ว่ากายนอน”^{๕๘}

และคำให้สัมภาษณ์ การพิจารณานามชั้นของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ว่า

“มีคิดก็รู้ความคิด มีปวดก็รู้ปวด ง่วงก็รู้ว่าง่วง ดูไปเรื่อยๆ มีสติรู้ดูไป”^{๕๙}

“เวลานี้ก็จะเริ่มจากการดูพองยุบ มีความคิดแทรกก็กำหนดความคิด ส่วนใหญ่เมื่อนั่งก็จะเกิดเวทนาก็กำหนดเวทนา ดูเวทนา ดูความเปลี่ยนแปลงของเวทนา กำหนดดูสิ่งที่เกิดขึ้นทุกอย่าง ในระหว่างปฏิบัติ มีความคิดก็กำหนดความคิด มีความฟุ้งก็กำหนดความฟุ้ง มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็กำหนด บางครั้งมีความคิดเกิดขึ้นก็กำหนดความคิดโดยมีจิตไปรู้ความคิดนั้น”^{๖๐}

“เมื่อมีความปวด ความเมื่อย ความเบื่อเกิดขึ้นก็รู้ความปวด ความเมื่อยนั้น ไม่ใช่เราปวด เราเมื่อย เราเบื่อ เมื่อมีความคิดเกิดขึ้นก็รู้ความคิด มีหน้าที่รู้เท่านั้น อะไรเกิดก็รู้ไป”^{๖๑}

จากคำสัมภาษณ์สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๑๕ คน จะเห็นได้ว่า สตรีทั้ง ๑๕ คน ปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์แต่ละสำนัก ด้วยการใช้การพิจารณารูปชั้นตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาลมหายใจ การพิจารณาอาการพองยุบที่เกิดจากลมในท้อง การกำหนดอริยาบท ๔ จากนั้นจึงพิจารณานามชั้นตามอาการที่ปรากฏ สืบต่อจากการพิจารณานามชั้น ซึ่งเป็นเพียง ความปวด ความคิด ความง่วง จิตที่รู้ความปวด ความคิด ความง่วง โดยยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะของรูปธาตุดิน ซึ่งเป็นความแข็งแข็ง ความเป็นของหยาบ หรือสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ หรือความแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส ยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะของรูปธาตุน้ำ ซึ่งเป็นความเอิบอาบ ซาบซึ้งแทรกไป หรือสภาวะความเหนียวที่สามารถรู้ได้ด้วยใจ ยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะของรูปธาตุไฟ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่มีลักษณะมีสภาพ เป็นไอหรือสภาพแผ่ความร้อน ความเย็น ยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะของรูปธาตุลม ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่มีลักษณะเครื่องตั้ง หรือเป็นความเคลื่อนไหวพัดไปพัดมา ยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะของอุปาทายรูป ซึ่งเป็นสภาวะลักษณะธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด ๒๔ ประการ และยังไม่เห็นชัดสภาวะลักษณะของนามชั้น ๔ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมต่างๆ ที่เป็นลักษณะเฉพาะของชั้นนั้นๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะตามกระบวนการธรรมชาติของชีวิตเมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ โดยในส่วนของเวทนาชั้น เป็นสภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นความรู้สึกต่อสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ ความรู้สึกสุข หรือเฉยๆ เป็นต้น สัญญาชั้น เป็นสภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นการจำอาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี

^{๕๘} สัมภาษณ์ แม่ชีธีรพร พุฒิกุล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระมูลนิธิเนบ มหานิรันดร์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๕๙} สัมภาษณ์ ฉันทชนก แยมศิริ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๖๐} สัมภาษณ์ จิตติมา บุษะแยม, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๖๑} สัมภาษณ์ กุลวีณา เรืองลอยคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระมูลนิธิเนบ มหานิรันดร์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

สัณฐาน เป็นต้น สังขารชั้น เป็นสภาวะธรรมที่มีลักษณะหมายรวมเครื่องแต่งคุณภาพของจิตโดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ได้แก่ ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา เจตนา เป็นต้น และวิญญานชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมลักษณะต่างๆ ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ แต่อย่างไรก็ตาม ในการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการใช้รูปชั้นเป็นอารมณ์ในการพิจารณาตามหลักกายานุปัสสนา ในเบื้องต้นของการปฏิบัติของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับการปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลุทธิของภิกษุณี ผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ๓ รูป ได้แก่ พระนันทาเถรี พระโสณาเถรี พระเขมาเถรี ซึ่งมีหลักฐานปรากฏว่า ได้ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลุทธิโดยการเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนาในเบื้องต้นของการปฏิบัติ จากนั้นจึงเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕

นอกจากนี้ ยังพบว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากไม่สามารถอธิบายแยกแยะให้เห็นได้ว่า ในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ที่กำลังปฏิบัติอยู่เป็นการพิจารณารูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญานชั้นอย่างไร และมีสตรีส่วนน้อยสามารถอธิบายได้ว่าการปฏิบัติธรรมที่กำลังปฏิบัติอยู่เป็นชั้น ๕ อย่างไร ดังคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ที่ไม่สามารถอธิบายชั้น ๕ ได้ ว่า

พิจารณาชั้น ๕ ด้วยการดูรูปนามตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการดูกายยืน กายเดิน กายนั่ง กายนอน เวลาเดินก็จะกำหนดอิริยาบถยืน เดิน กายตั้งอยู่อย่างใดก็ดูไปตามนั้น ระหว่างที่กำลังมีความนุ่ม ความเบา ความหน้อย่างไรก็กำหนดไป เวลานั้นก็จะดู พองยุบ คือในขณะที่นั่งอาการพองยุบปรากฏอย่างไร ก็ดูไปตามอาการที่ปรากฏ และในระหว่างที่กำลังปฏิบัติอยู่มีอะไรปรากฏก็ดูไปตามอาการที่ปรากฏ ตัวอย่างเช่น มีความปวดเกิดขึ้นก็กำหนดความปวดไปตามที่จิตรับรู้ มีความสุขเกิดขึ้นก็กำหนดดูไปแต่ก็เกิดขึ้นน้อยมาก ความปวดมีมาก เมื่อปรากฏให้เห็นชัดก็มีความคงที่อยู่ระยะหนึ่ง จากนั้นก็จะเบาไปหายไป หรือบางครั้งก็อาจจะมีความคิดแทรกเข้ามาบ้าง ก็ดูความคิด มีความเบื่อเกิดขึ้นก็ดูความเบื่อไป ความเบื่อนี้มีทั้งที่เกิดขึ้นเองและถูกกระทบ เวลาได้ยินเสียงอะไร ก็กำหนดเสียงนั้นซึ่งจะเกิดแล้วดับไป ส่วนใหญ่จะไม่เห็น ตอนเกิดจะเห็นแต่ตอนดับ โดยไม่ได้เน้นหรือเจาะจงที่อาการอะไร จิตรู้อะไรก็รู้ก็ดูไป^{๖๒}

พิจารณาชั้น ๕ โดยในเวลาเดินก็จะดูความหนัก เบา เย็น นุ่ม ตึง ปวด ก็กำหนดรู้ในความเกิดขึ้นจนกว่าจะดับไป เวลานั้นก็จะเริ่มจากการดูพองยุบ มีความคิดแทรกก็กำหนดความคิดส่วนใหญ่เมื่อนั่งก็จะเกิดเวทนามากกำหนดเวทนา ดูเวทนา ดูความเปลี่ยนแปลงของเวทนา กำหนดดูสิ่งที่เกิดขึ้นทุกอย่างในระหว่างปฏิบัติ มีความคิดก็กำหนดความคิด มีความฟุ้งก็กำหนดความฟุ้ง มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็กำหนด บางครั้งมีความคิดเกิดขึ้นก็กำหนดความคิดโดยมีจิตไปรู้ความคิดนั้นโดยอัตโนมัติ สักพักก็จะหายไป โดยไม่ได้เน้นชั้นอะไร มีอะไรเกิดขึ้นก็กำหนดไป^{๖๓}

^{๖๒} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๖๓} สัมภาษณ์ จิตติมา บุขยัม, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

พิจารณาชั้น ๕ โดยการกำหนดรูปหรือกาย ทั้งภายนอกกาย ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ภายในกายก็ได้แก่ อารมณ์พองยุบในท้อง และกำหนดอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ส่วนนามก็คือใจของเรา ในขณะปฏิบัติ เมื่อมีอารมณ์ใดปรากฏชัดเจน เราก็กำหนดไปเรื่อยๆ พยายามกำหนดให้ทันกับปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น แต่จิตมันก็มักจะวิ่งไปในอนาคตบ้างอดีตบ้าง คือมี คิดบ้าง ฟุ้งบ้าง ก็ตามดูตามรู้ไป ในระดับหนึ่งก็จะนิ่งเอง หรือเมื่อมีความปวดก็ดูความปวด เมื่อจิตรู้สึกกระวนกระวายก็ดูความกระวนกระวาย ทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการธรรมชาติของชั้น ๕ อารมณ์ใดปรากฏชัดเจนก็กำหนดรู้ดูอาการที่ปรากฏนั้น^{๖๔}

พิจารณาชั้น ๕ โดยการกำหนดไปตามอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ในขณะที่กำหนด พองยุบ ซึ่งบางครั้งก็มีสั้น มียาว มีเบา มีอามรณ์ใดปรากฏก็กำหนดรู้อารมณ์นั้น โดยมากก็จะมี ความคิดเกิดขึ้น คิดปรุงแต่งไปโน่นนี่ไปเรื่อยก็กำหนดความคิด เมื่อมีความปวดก็ดูความปวด มีจิตรู้ ความปวดที่เกิดขึ้น ในความปวดนั้นมีความซา มีความรัดแน่นก็กำหนดตามดูไป มีร้อนก็ตามดูไป^{๖๕}

พิจารณาชั้น ๕ โดยการดูรูปนามในอิริยาบถทั้ง ๔ ยืน เดิน นั่ง นอน กายตั้งอยู่ใน อาการอย่างไร ก็ดูไปตามอาการนั้นๆ กายยืนก็รู้ว่ากายยืน กายนั่งก็รู้ว่ากายนั่ง กายเดินก็รู้ว่า กายเดิน กายนอนก็รู้ว่ากายนอน จิตคิดก็รู้ว่าจิตคิด มีความสุขก็รู้ว่ามีความสุข เพื่อให้เห็นความ เป็นจริง จะได้พ้นทุกข์ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก^{๖๖}

พิจารณาชั้น ๕ โดยการกำหนดรู้ตามอิริยาบถ ๔ กายตั้งอยู่อย่างไรก็รู้ เมื่อกายเดินอยู่ ก็รู้ว่ากายเดิน เมื่อกายนั่งอยู่ก็รู้ว่ากายนั่งอยู่ เมื่อกายยืนอยู่ก็รู้ว่ากายยืน กายนอนอยู่ก็รู้ว่ากายนอน ไม่ใช่เราเดิน เรานั่ง เรายืน เรานอน เมื่อมีความคิด ความปวด ความเมื่อย ความเบื่อเกิดขึ้น ก็รู้ความคิด ความปวด ความเมื่อยนั้น ไม่ใช่เราปวด เราเมื่อย เราเบื่อ อะไรเกิดก็รู้ไป ไม่ได้เน้น ชั้นอะไร^{๖๗}

พิจารณาชั้น ๕ โดยการกำหนดรู้ตามอิริยาบถ ๔ คือ การยืน การเดิน การนั่ง การนอน กายตั้งอยู่อย่างไรก็รู้กายที่ตั้งอยู่ เมื่อกายเดินอยู่ก็รู้ว่ากายเดิน เมื่อกายนั่งก็รู้ว่ากายนั่ง เมื่อกายยืนก็รู้ว่ากายยืน กายนอนก็รู้ว่ากายนอน ไม่ใช่เราเดิน เรานั่ง เรายืน เรานอน เมื่อมีความปวด ความเมื่อย ความเบื่อเกิดขึ้นก็รู้ความปวด ความเมื่อยนั้น ไม่ใช่เราปวด เราเมื่อย เราเบื่อ เมื่อมีความคิดเกิดขึ้นก็รู้ความคิด มีหน้าที่รู้เท่านั้น อะไรเกิดก็รู้ไป^{๖๘}

^{๖๔} สัมภาษณ์ แม่ชีณินดา ศรีธัญมร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๖๕} สัมภาษณ์ นวพร ทองศรีเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๖๖} สัมภาษณ์ แม่ชีธรรสพร พุฒภิบูรณ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนธ์ มหานิพนธ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๖๗} สัมภาษณ์ สกฤตธา ว่องไวการคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนธ์ มหานิพนธ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๖๘} สัมภาษณ์ กุลวีณา เรืองลอยคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนธ์ มหานิพนธ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

พิจารณาชั้น ๕ โดยการพิจารณารูปกับนาม รูปก็คือ อาการยีน เดิน นัง นอน นามก็คือ ความคิด ความรู้สึกที่เกิดระหว่างปฏิบัติที่ต้องรู้ เช่น ระหว่างดูรูปเมื่อเกิดความคิดก็มีสติ รู้ความคิด มีอะไรเกิดขึ้นก็รู้ไป ทุกอย่างไม่ใช่เรา เราไม่ได้ปวด มันเป็นชั้น ๕ เป็นชีวิตที่ไม่ใช่เรา ดูรูปดูนามทั้งหมด^{๖๙}

และคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนน้อยที่สามารถอธิบายชั้น ๕ ได้ ว่า

รูปชั้น ก็คือรูป คือกาย คือลมหายใจที่กำหนด เวทนา จิต ธรรม ก็เป็นนาม ความปวด ความเมื่อยเป็นเวทนาชั้น สัญญาชั้น ก็คือความจำได้ เรียกได้ว่าเป็นอะไร สังขารชั้น ก็คือ ความคิดโน่นคิดนี่ วิญญาณชั้น ก็คือ ตัวจิตที่ไปรู้ อะไรเกิดขึ้นก็รู้ไปดูไป เวลานั้นก็ดูลมหายใจ ดูไปรู้ไปเรื่อยๆ เมื่อมีความปวดเกิดขึ้นก็ดูความปวด มีความคิดเกิดขึ้นก็ดูความคิด ดูความปรุ้งแตง มีสติก็กลับมาดูลมหายใจใหม่ เวลาเดินก็ดูรูปดูกายที่เดิน ไม่ได้เน้นชั้นอะไร เริ่มด้วยรูปกาย แล้วก็ดูไปเรื่อยๆ^{๗๐}

การรู้รูปเดินก็เป็นรูปชั้น รู้ความปวดความเมื่อยในขณะที่ดูรูปเดินรูปนั้นก็เวทนาชั้น รู้ความคิด รู้ความเบื่อก็คือเป็นสัญญาชั้นเป็นสังขารชั้น ตัวจิตรู้ความคิดก็เป็นวิญญาณชั้น ระหว่างยีน เดิน นัง นอน มีอะไรเกิดขึ้นก็รู้สิ่งที่เกิดขึ้น^{๗๑}

จากคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมซึ่งแบ่งออกเป็น สตรีที่สามารถอธิบายชั้น ๕ ได้ และไม่สามารถอธิบายชั้น ๕ ได้นั้น จะเห็นได้ว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมทุกท่านปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ทั้งสิ้น และสตรีคนใดจะมีความก้าวหน้าในการปฏิบัติเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับความเพียรและความอดทนในการปฏิบัติธรรมจนสามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงหรือก้าวหน้าไปถึงเห็นความดับของอาการที่ปรากฏ ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า

ในระหว่างที่กำลังปฏิบัติอยู่มีอะไรปรากฏก็ดูไปตามอาการที่ปรากฏ ตัวอย่างเช่น มีความปวดเกิดขึ้นก็กำหนดความปวดไปตามที่จิตรับรู้ มีความสุขเกิดขึ้นก็กำหนดดูไปแต่ก็เกิดขึ้นน้อยมาก ความปวดมีมาก เมื่อปรากฏให้เห็นชัดก็มีความคงที่อยู่ระยะหนึ่ง จากนั้นก็จะเบาไปหายไ้^{๗๒}

ในเวลาเดินก็จะดูความหนัก เบา เย็น นุ่ม ตึง ปวด ก็กำหนดรู้ในความเกิดขึ้น จนกว่าจะดับไป เวลานั้นก็จะเริ่มจากการดูพองยุบ มีความคิดแทรกก็กำหนดความคิด ส่วนใหญ่เมื่อนั่งก็จะเกิดเวทณาก็กำหนดเวทนา ดูเวทนา ดูความเปลี่ยนแปลงของเวทนา กำหนดดูสิ่งที่เกิดขึ้นทุกอย่างในระหว่างปฏิบัติ มีความคิดก็กำหนดความคิด มีความฟุ้งก็กำหนดความฟุ้ง มีความ

^{๖๙} สัมภาษณ์ ล้อม เสนียุทธ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๗๐} สัมภาษณ์ อรพรรณ นุตะชัยศรี, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๗๑} สัมภาษณ์ แม่ชีสุวเสสา สุวรรณเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๗๒} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็กำหนด บางครั้งมีความคิดเกิดขึ้นก็กำหนดความคิดโดยมีจิตไปรู้ความคิดนั้น โดยอัตโนมัติ สักพักก็จะหายไป^{๗๓}

ในขณะที่ปฏิบัติ เมื่อมีอาการใดปรากฏชัดเจน เราก็กำหนดไปเรื่อยๆ พยายามกำหนดให้ทันกับปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น แต่จิตมันก็จะวิ่งไปในอนาคตบ้างอดีตบ้าง คือมีคิดบ้าง ฟุ้งบ้าง ก็ตามดูตามรู้ไป ในระดับหนึ่งก็จะนิ่งเอง^{๗๔}

ในขณะที่กำหนดพองยุบ ซึ่งบางครั้งก็มีสั้น มียาว มีเบา มีอามรณ์ใดปรากฏก็กำหนดรู้ อารมณ์นั้น โดยมากก็จะมีความคิดเกิดขึ้น คิดปรุงแต่งไปโน่นนี่ไปเรื่อยก็กำหนดความคิด เมื่อมีความปวดก็ดูความปวด มีจิตรู้ความปวดที่เกิดขึ้น ในความปวดนั้นมีความซา มีความรัดแน่นก็กำหนดตามดูไป มีร้อนก็ตามดูไป^{๗๕}

เมื่อมีความปวดเกิดขึ้นก็ดูความปวด มีความคิดเกิดขึ้นก็ดูความคิด ดูความปรุงแต่ง มีสติก็กลับมาดูลมหายใจใหม่ เวลาเดินก็ดูรูปดูกายที่เดิน ไม่ได้เน้นชั้นอะไร เริ่มด้วยรูปกาย แล้วก็ดูไปเรื่อยๆ^{๗๖}

สรุปความว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๑๕ คน ปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ ด้วยการให้การพิจารณารูปชั้นตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาลมหายใจ การพิจารณาอาการพองยุบที่เกิดจากลมในท้อง การพิจารณาอริยาบถ ๔ ได้แก่ อาการยืน เดิน นั่ง นอน เป็นอารมณ์ในการพิจารณาในเบื้องต้นของปฏิบัติ จากนั้นจึงพิจารณานามชั้นตามอาการที่ปรากฏสืบต่อจากการพิจารณารูปชั้นด้วยการใช้ความปวด ความคิด ความง่วง จิตที่รู้ความปวด ความคิด ความง่วง เป็นต้น เป็นอารมณ์ในการพิจารณาตามหลักเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสสนา โดยสตรีผู้ปฏิบัติธรรมส่วนมากไม่สามารถอธิบายได้ว่า ชั้น ๕ แต่ละประการเป็นอย่างไร และมีสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมหลายคนมีความเพียรในการปฏิบัติจนสามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงหรือก้าวหน้าไปถึงเห็นความดับของอาการที่ปรากฏ ได้แก่ ความปวด ความคิด เป็นต้นได้โดยไม่สามารถเห็นชัดในสภาวะลักษณะซึ่งเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของชั้น ๕

๔.๒.๕ ปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

โดยปกติของการปฏิบัติธรรม เมื่อผู้เข้าปฏิบัติธรรมได้ปฏิบัติธรรมไประยะหนึ่งแล้ว ย่อมเกิดสภาวะธรรมที่เป็นปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องก้าวผ่านไปให้ได้เพื่อ

^{๗๓} สัมภาษณ์ จิตติมา บุษเี่ยม, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๗๔} สัมภาษณ์ แม่ชีณินดา ศรีธัญมร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๗๕} สัมภาษณ์ นวพร ทองศรีเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๗๖} สัมภาษณ์ อรพรรณ นุตะชัยศรี, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

ความก้าวหน้าในการปฏิบัติ เช่น ความปวด ความเมื่อย ความคิด ความง่วง เป็นต้น และจากการสัมภาษณ์สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมเกี่ยวกับปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขปัญหาในการปฏิบัติธรรม พบว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมได้พบกับปัญหาอุปสรรคที่เป็นอาการปรากฏที่ต้องเกิดขึ้นแก่ผู้เข้าปฏิบัติทุกคน ในระหว่างการปฏิบัติธรรมคล้ายกัน คือ ความปวด ความเมื่อย ความคิด เป็นต้น ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า “แม้จะเกิดความปวดก็กำหนดไป”^{๗๗} “มันจะติดความคิด แต่ก็พยายามกำหนดความคิดที่เกิดขึ้น จนความคิดนั้นหายไป”^{๗๘} “เมื่อมีความปวดเกิดขึ้น ก็อดทนดูความปวดไปจนกว่าจะทนไม่ไหว”^{๗๙} “เมื่อเกิดความเหนื่อย ความร้อน ความปวด ความเมื่อยที่ทำให้เบื่อหน่ายก็ต้องอดทน” เป็นต้น

ส่วนการแก้ไขปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมนั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประการ ตามเพียรหรือความอดทนต่อสภาวะธรรมที่ปรากฏในระหว่างการปฏิบัติ คือ สตรีส่วนมากแก้ไขปัญหาลักษณะอุปสรรคในการปฏิบัติด้วยความอดทนต่อสภาวะธรรมที่เป็นอาการปรากฏ จนกว่าจะทนไม่ไหวหรือจนกว่าอาการที่ปรากฏนั้นดับไป และสตรีส่วนน้อยแก้ไขปัญหาลักษณะอุปสรรคในการปฏิบัติด้วยการเปลี่ยนอิริยาบถทันที ดังคำให้สัมภาษณ์ของผู้เข้าปฏิบัติธรรมซึ่งแบ่งออกเป็น สตรีที่แก้ไขปัญหาลักษณะอุปสรรคด้วยความอดทนจนกว่าจะทนไม่ไหวหรือจนกว่าจะดับไป และสตรีที่แก้ไขปัญหาลักษณะอุปสรรคด้วยการเปลี่ยนอิริยาบถทันทีดังนี้

๑) สตรีที่แก้ไขปัญหาลักษณะอุปสรรคด้วยความอดทนจนกว่าจะทนไม่ไหวหรือจนกว่าจะดับไป

“เมื่อคิดก็รู้คิด เมื่อปวดเมื่อยก็รู้ปวดรู้เมื่อย ปวดมากทนไม่ไหวก็เปลี่ยนอิริยาบถ”^{๘๐}

“ถ้ามีเวทนาเกิดขึ้นก็ดูไปรู้ไปแต่มันจะไม่ไหว ก็เปลี่ยนอิริยาบถ ว่าจะถามพระอาจารย์ อยู่เหมือนกันว่า จะต้องทำอะไร จะเปลี่ยนไปใครควรเจริญธรรมดีหรือไม่ แบบว่าโยนิโสมนสิการ ทุกอย่างมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป เมื่อว่างมากๆ ก็เปลี่ยนอิริยาบถเป็นเดิน เมื่อเดิน ก็รู้ว่าเดิน รู้อาการที่ก้าวไป คิดก็มีบ้าง เมื่อมีสติก็กลับมาที่ลมหายใจ ไม่มีหงุดหงิดเพราะเรามา ปฏิบัติธรรม”^{๘๑}

^{๗๗} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๗๘} สัมภาษณ์ นวพร ทองศรีเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๗๙} สัมภาษณ์ แม่ชีธรรสพร พุฒภิบูรณ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิพนธ์ มหานิพนธ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๘๐} สัมภาษณ์ ฉันทชนก แยมศิริ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๘๑} สัมภาษณ์ อรพรรณ นุตะชัยศรี, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

“แม้จะเกิดความปวดก็กำหนดไป ไม่ได้เป็นปัญหาอะไร หากจะมีก็แต่เฉพาะในเรื่อง การเปิดโอกาสให้สตรีเข้าปฏิบัติธรรมในสถานที่ๆ ให้การดูแลอย่างเหมาะสม เพื่อจะได้ปฏิบัติอย่าง เต็มที่ในระยะเวลายาวนานเป็นเดือนหรือเป็นหลายๆ เดือน”^{๘๒}

“มันจะติดความคิด แต่ก็พยายามกำหนดความคิดที่เกิดขึ้น จนความคิดนั้นหายไป”^{๘๓}

“ปัญหาต่างๆ จะหมดไป เมื่อเรามีความอดทน เช่น เมื่อมีความปวดเกิดขึ้น ก็อดทน ดูความปวดไปจนกว่าจะทนไม่ไหวก็เปลี่ยนอริยาบถเป็นยืน เป็นเดิน”^{๘๔}

“เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น เช่น ความทุกข์กายทุกข์ใจก็ต้องอดทน ตามดูตามรู้ไปเรื่อยๆ หรือมีความเจ็บป่วยก็ต้องมียารักษาด้วย”^{๘๕}

๒) สตรีที่แก้ไขปัญหาลดอุปสรรคด้วยการเปลี่ยนอริยาบถทันที

“ในการปฏิบัติธรรม ไม่มีปัญหาติดขัดอะไร ปฏิบัติไปเรื่อยๆ ปวดเมื่อยก็เปลี่ยน อริยาบถ”^{๘๖}

“เมื่อปวด เมื่อเมื่อยก็รู้ รู้แล้วก็เปลี่ยนอริยาบถ เมื่อคิดก็รู้คิด รู้แล้วก็กลับมากำหนด ที่ลมหายใจเหมือนเดิม”^{๘๗}

สรุปความว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมมีปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมคล้ายกัน โดยความเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัติที่เกิดสืบต่อจากการพิจารณารูปขันธ์ ได้แก่ ความปวด ความเมื่อย ความคิด ความง่วง เป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเป็นปกติธรรมดา ในระหว่างการปฏิบัติธรรม และได้แก้ไขปัญหาลดอุปสรรคที่เกิดขึ้นด้วยความเพียรหรือความอดทน ซึ่งโดยหลักใหญ่ มี ๒ วิธีการ คือ

๑) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติธรรมมาก แก้ไข ปัญหาลดอุปสรรคด้วยการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏจนกว่าจะดับไปหรือจนกว่าจะทนไม่ไหว จึงเปลี่ยนอริยาบถ

๒) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนน้อยเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติธรรมน้อย แก้ไข ปัญหาด้วยการเปลี่ยนอริยาบถทันทีเมื่อมีการปรากฏของสภาวะธรรมต่างๆ

^{๘๒} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๘๓} สัมภาษณ์ นวพร ทองศรีเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๘๔} สัมภาษณ์ แม่ชีธรรสพร พุฒภิบูรณ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิคม มหานิรารณห์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๘๕} สัมภาษณ์ ล้อม เสนิษฐ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิคม มหานิรารณห์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๘๖} สัมภาษณ์ เทพาลักษณ์ แทบทำว, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๘๗} สัมภาษณ์ กิตติยา สิทธิชัย, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

โดยลักษณะการปฏิบัติธรรมที่ประกอบด้วยความเพียรและความอดทนที่จะกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นอาการปรากฏอย่างสืบเนื่องของผู้ปฏิบัติธรรม ทำให้เป็นที่หวังได้ว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมสามารถบรรลุธรรมได้หากมุ่งมั่นปฏิบัติธรรมโดยประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ซึ่งเป็นองค์คุณของการปฏิบัติธรรมที่ทำให้ดับทุกข์และแจ้งพระนิพพานตามที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ

สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๘๘}

๔.๒.๖ ประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

จากการสัมภาษณ์สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมเกี่ยวกับประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในฐานะที่เป็นสตรีนั้น พบว่า การเข้าปฏิบัติธรรมทำให้เกิดประโยชน์ต่อสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมโดยประการสำคัญ ๓ ประการ คือ

๑) ทำให้มีสติมากขึ้น ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า “ปฏิบัติแล้วสบายใจ ทำให้ไม่คิดเรื่องอื่น มีสติรู้ตัวได้เร็ว”^{๘๙} “ทำให้มีสติมากขึ้น”^{๙๐} “ทำให้สามารถละทุกข์ที่เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว เช่น เมื่อมีคนดุด่า ก็จะสามารถพิจารณาและละได้อย่างรวดเร็ว”^{๙๑} “ทำให้สามารถละอารมณ์โกรธได้อย่างรวดเร็ว และทำให้มีความสุขอยู่กับพระพุทธศาสนา อยู่กับการได้มาปฏิบัติธรรม และมีความสุขอยู่กับการดำเนินชีวิตโดยไม่ต้องพึ่งบุญ”^{๙๒}

^{๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ – ๓๐๒.

^{๘๙} สัมภาษณ์ กิตติยา สิทธิชัย, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐

^{๙๐} สัมภาษณ์ เตือนตา เต็มไตรเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๙๑} สัมภาษณ์ จิตติมา บุษเี่ยม, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๙๒} สัมภาษณ์ แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

๒) ทำให้มีความอดทนมากขึ้น ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า “ใจเย็นลง เพราะปกติจะเป็นคนซีไกรธ แต่ก็ยังทำได้ไม่ทุกครั้ง”^{๙๓} “มีความอดทนในการใช้ชีวิตมากขึ้น”^{๙๔}

๓) ทำให้มีปัญหามากขึ้น ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า “มีความคิดแยบยลมากขึ้น คิดได้ละเอียดมากขึ้น แก้ไขปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะปัญหาภายในครอบครัวได้ดีมากขึ้น”^{๙๕} “ทำให้มีปัญหาพิจารณา และวางใจได้เร็ว”^{๙๖} “ทำให้เกิดความไม่ยึดมั่น ละวางตนเองได้มากกว่าแต่ก่อน ตัวอย่างเช่น ก่อนปฏิบัติก็จะยึดติดกับความสวยงาม แต่เมื่อได้ปฏิบัติหรือผ่านการปฏิบัติไปแล้ว ความยึดมั่นในสิ่งเหล่านี้ก็จะน้อยลง และสามารถใช้ได้กับทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นการพบปะกับผู้คนหรือการทำงาน”^{๙๗} “ทำให้เกิดปัญหาที่สามารถทำให้พ้นจากทุกข์ ที่ได้ปฏิบัติอยู่ทุกวันนี้ แม้ยังไม่พ้นจากทุกข์ไปได้ อย่างน้อยก็เป็นการสั่งสมบารมี”^{๙๘} “เวลาที่ออกไปข้างนอก ทำให้มีสติ มีปัญญาคิดพิจารณา และวางใจได้เร็ว”^{๙๙}

นอกจากนี้ ยังพบได้ว่า ประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีสามารถแบ่งออกตามกาลได้เป็น ๒ เวลา คือ ในระหว่างการปฏิบัติธรรมและภายหลังการปฏิบัติธรรมดังนี้

๑) ประโยชน์ที่เกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัติธรรม คือ ทำให้มีความสุข ความสบายใจ มีสติรู้ตัวได้เร็ว ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า “ปฏิบัติแล้วสบายใจ ทำให้ไม่คิดเรื่องอื่น มีสติรู้ตัวได้เร็ว”^{๑๐๐} “โล่ง โปร่ง เบาสบาย วางใจได้ง่าย มีสติมากขึ้น ไม่เก็บอะไรมาแบกไว้”^{๑๐๑} “ทำให้มีความสุขอยู่กับพระพุทธศาสนา อยู่กับการได้มาปฏิบัติธรรม”^{๑๐๒}

^{๙๓} สัมภาษณ์ เทพาลักษ์ แทบ้าว, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๙๔} สัมภาษณ์ เตือนตา เต็มไตรเทศ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๙๕} สัมภาษณ์ ฉันทชนก แยมศิริ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๙๖} สัมภาษณ์ สกุลตรา ว่องไวการคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๙๗} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรม ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๙๘} สัมภาษณ์ แม่ชีธรรสพร พุฒภิบุรณ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๙๙} สัมภาษณ์ กุลวีณา เรืองลอยคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๐} สัมภาษณ์ กิตติยา สิทธิชัย, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๑} สัมภาษณ์ อรพรรณ นุตะชัยศรี, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๒} สัมภาษณ์ แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

๒) ประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายหลังการปฏิบัติธรรม คือ ทำให้มีสติ มีความอดทนในการใช้ชีวิต มีปัญญาในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ในการดำเนินชีวิต ดังคำให้สัมภาษณ์ว่า “การปฏิบัติธรรมทำให้มีความคิดแยบยลมากขึ้น คิดได้ละเอียดมากขึ้น แก้ไขปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะปัญหาภายในครอบครัวได้ดีมากขึ้น”^{๑๐๓} “ทำให้มีความอดทนในการใช้ชีวิตมากขึ้น มีสติมากขึ้น”^{๑๐๔} “เมื่อได้ปฏิบัติหรือผ่านการปฏิบัติไปแล้ว ความยึดมั่นก็จะน้อยลง และสามารถใช้ได้กับทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นการพบปะกับผู้คนหรือการทำงาน”^{๑๐๕} “ทำให้สามารถละอารมณ์โกรธได้อย่างรวดเร็ว และทำให้มีความสุขอยู่กับพระพุทธศาสนา อยู่กับการได้มาปฏิบัติธรรม และมีความสุขอยู่กับการดำเนินชีวิตโดยไม่ต้องพึ่งบารมี”^{๑๐๖} “ทำให้เกิดปัญญา ทำให้พ้นจากวิภวาทะทุกข์ ที่ได้ปฏิบัติอยู่ทุกวันนี้ แม้ยังไม่พ้นจากทุกข์ อย่างน้อยก็เป็นการสั่งสมบารมี”^{๑๐๗} “เวลาที่ออกไปข้างนอก ทำให้มีสติ มีปัญญาคิดพิจารณา และวางใจได้เร็ว”^{๑๐๘} “ทำให้มีสติมากขึ้น สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ เช่น เมื่อมีปัญหาครอบครัว ก็จะมีสติมีปัญญามากขึ้นในการแก้ไขปัญหา”^{๑๐๙}

สรุปความว่า ประโยชน์ของการเข้าปฏิบัติธรรมของสตรีโดยหลักสำคัญ มี ๓ ประการ คือ (๑) ทำให้มีสติมากขึ้น (๒) ทำให้มีความอดทนมากขึ้น และ (๓) ทำให้มีปัญญามากขึ้น และเมื่อแบ่งประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมออกเป็น ๒ เวลา คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัติธรรม และประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายหลังการปฏิบัติธรรม ในส่วนประโยชน์ในระหว่างการปฏิบัติธรรมนั้น ทำให้สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมเกิดความสุข ความสบายใจ มีสติ มีความอดทน ในการปฏิบัติมากขึ้น และภายหลังเมื่อกลับไปดำเนินชีวิตเป็นปกติแล้ว ก็ทำให้เป็นผู้มีสติ มีความอดทนในการดำเนินชีวิตมากขึ้น มีปัญญาพิจารณาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำเนินชีวิตได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งโดยลักษณะของความมีสติ มีความอดทน มีปัญญาพิจารณาในการดำเนินชีวิตที่มากขึ้นดังกล่าวนี้ ถือได้ว่าเป็นความสามารถในการปฏิบัติธรรมรูปแบบหนึ่งที่กระทำได้เป็นปกติในวิถีการดำเนินชีวิต และเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ว่าการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย เป็นเครื่องช่วยเกื้อกูลให้เกิดประโยชน์ทั้งในโลกนี้และโลกหน้าแก่สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ดังคำอธิบายของ

^{๑๐๓} สัมภาษณ์ ธัญชนก แยมศิริ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๔} สัมภาษณ์ เตือนตา เต็มไตรเพศ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๕} สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๑๐๖} สัมภาษณ์ แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐.

^{๑๐๗} สัมภาษณ์ แม่ชีธรรพร พุฒภิบูรณ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิคมมหานิรณันท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๘} สัมภาษณ์ กุลวิภา เรืองลอยคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิคมมหานิรณันท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

^{๑๐๙} สัมภาษณ์ ล้อม เสนียุทธ์, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุระนิคมมหานิรณันท์, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

พระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) ที่ได้กล่าวไว้ว่า ก่อนอื่นขอทวนย้ำความหมายของการปฏิบัติธรรมอีกครั้งหนึ่งก่อนว่า การปฏิบัติธรรม ก็คือการนำธรรมมาใช้ เอาธรรมมาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตในการทำกิจหน้าที่ให้ถูกต้อง เกิดผลดีเป็นประโยชน์ สมความมุ่งหมายที่แท้ ตั้งแต่เป็นพ่อเป็นแม่ที่ดี เป็นลูกที่ดี เป็นครูดี ข้าราชการดี ผู้ปกครองที่ดี เป็นพระเป็นเณรที่ดี ธรรมที่จะปฏิบัติก็จำแนกให้เห็นง่าย เช่น สำหรับชาวบ้านปฏิบัติ ก็ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา สำหรับพระสงฆ์ปฏิบัติก็ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น และธรรมเดียวกันนี้ มีวิธีแยกอีกแบบหนึ่ง คือ แยกตาม “อัตถะ” คือ จุดหมายหรือประโยชน์ที่พึงได้พึงถึง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ ๒ ระดับ โดยทรงรวมปรมัตถ์ไว้ในสัมปรายิกัตถ์ คือ

๑. ทิฐุธัมมิกัตถ์ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ในชีวิตนี้ หรือจุดหมายที่ทันตาเห็น คือ สุขภาพ ทรัพย์ ยศ เกียรติ ไม้ตรี ชีวิตครอบครัวที่ดีงาม พรั่งพร้อม เป็นประโยชน์ มีความสุข

๒. สัมปรายิกัตถ์ คือ ประโยชน์เบื้องหน้า ประโยชน์เลยชีวิตนี้ไป เป็นสูงสุด ถ้าเลยตาเห็น เป็นคุณค่าทางจิตใจทางปัญญา เป็นความสุขในจิตใจ สวรรค์ จนถึงจิตเป็นอิสระ หลุดพ้นเข้าสู่พระนิพพาน^{๑๑๐}

๔.๓ สรุป

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ สรุปได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อความหลุดพ้นจากชั้น ๕ และเข้าถึงพระนิพพาน ด้วยการพิจารณาเห็นหรือโดยสภาวะจิตรู้กระบวนการธรรมชาติของชีวิตซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างชั้นทั้ง ๕ ที่อิงอาศัยกันอย่างซับซ้อน และเป็นสภาวะลักษณะที่สามารถรู้ได้ด้วยใจหรือโดยวิญญานจิตที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของชั้นแต่ละอย่าง ตลอดจนสภาวะลักษณะที่เป็นส่วนย่อยของชั้นแต่ละอย่าง ซึ่งเป็นการยากที่ผู้เริ่มต้นปฏิบัติจากสามารถพิจารณาเห็นได้ในเบื้องต้น แต่ผู้ปฏิบัติสามารถพิจารณาเห็นได้โดยการปฏิบัติตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยเริ่มจากการพิจารณาเห็นกายหรือการพิจารณารูปชั้น ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อเป็นหลักการปฏิบัติโดยวิธีการต่าง ๆ ๖ ประการ เพราะเป็นส่วนที่หยาบและพิจารณาเห็นได้ง่าย และเมื่อได้ปฏิบัติตามแนวทางที่ทรงแสดงไว้อย่างใดอย่างหนึ่งอย่างถูกต้องตามแนวทาง คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ก็จะสามารถพิจารณาเห็นสภาวะธรรมต่างๆ ด้วยปัญญาที่รู้ชัด คือ รู้ชัดในสภาวะลักษณะ รู้ชัดความเกิด รู้ชัดความดับของสภาวะธรรมต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยการพิจารณาเวทนาหรือเวทนาชั้น ซึ่งเป็นสภาวะความรู้สึกละเอียดของอารมณ์ ๙ ประการ การพิจารณาจิตหรือวิญญานชั้น ซึ่งเป็นสภาวะความปรุงแต่งของจิตในลักษณะต่างๆ ๑๖ ประการ และการพิจารณาธรรม ซึ่งเป็นสภาวะที่ผสมผสานกันระหว่างการพิจารณารูปชั้นและนามชั้นทั้ง ๔ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยธรรม ๕ ประการ คือ นิเวรณ ๕ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔

^{๑๑๐} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), สำนักปฏิบัติธรรมที่สมณาม คือ พันธธรรม พันถิ่น พันไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ลธิธัม ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๒๓ - ๒๔.

จากการศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย ซึ่งมุ่งหมายถึง การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในสำนักปฏิบัติธรรมที่มีการสอนการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ สรุปได้ว่า วิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ โดยเริ่มจากการให้สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมได้เรียนรู้ธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมด้วยการให้ฟังการบรรยายธรรมที่เป็นพื้นฐานเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ได้แก่ หลักการปฏิบัติหรือวิธีการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้แก่ หลักสติปัฏฐาน ๔ สิ่งที่ต้องปฏิบัติในระหว่างการปฏิบัติธรรม และจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรม เป็นต้นก่อน จากนั้นจึงสอนภาคปฏิบัติตามแนวการสอนของแต่ละสำนัก ด้วยการใช้รูปชั้นหรือกายในส่วนกายานุปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ ลมหายใจ อาการพองยุบที่เกิดจากธาตุลมในท้อง อิริยาบถ ๔ ได้แก่ อาการยืน เดิน นั่ง นอน เป็นอารมณ์ในการพิจารณาเบื้องต้น และสอนให้พิจารณานามชั้น ๔ โดยใช้อาการที่ปรากฏสืบต่อการพิจารณารูปชั้นเป็นอารมณ์ในการพิจารณา พร้อมกับให้คำแนะนำการปฏิบัติเป็นลำดับไปในระหว่างการปฏิบัติโดยใช้วิธีการสอบถามเป็นเครื่องช่วยในการรับทราบสภาวะธรรมหรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม และเป็นเครื่องช่วยในการให้คำแนะนำเพื่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมยิ่งขึ้น ซึ่งอาจจะเป็นรายกลุ่มหรือรายบุคคลก็ได้แต่กรณี

ส่วนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ซึ่งแบ่งออกเป็น การศึกษาเกี่ยวกับความรู้เกี่ยวกับการพิจารณาชั้น ๕ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย และประโยชน์อันเกิดจากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยนั้น ในเรื่องความรู้เกี่ยวกับการพิจารณาชั้น ๕ สรุปได้ว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่มีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับชั้น ๕ สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑) กลุ่มสตรีที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ รูปกับนามหรือกายกับใจ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้หรือพิจารณาในระหว่างการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปัญญาหรือเห็นตามความเป็นจริงและพ้นทุกข์ได้

๒) กลุ่มสตรีที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ ชีวิตที่เป็นเพียงรูปกับนาม และเป็นตัวทุกข์ที่ต้องพิจารณาหรือกำหนดรู้ในระหว่างการปฏิบัติโดยไม่ส่งจิตออกไปที่อื่น เพื่อให้เห็นธรรมชาติตามความเป็นจริง

ในเรื่องการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรี สรุปได้ว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๑๕ คน ปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ ด้วยการใช้การพิจารณารูปชั้นตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาลมหายใจ อาการพองยุบที่เกิดจากลมในท้อง การกำหนดอิริยาบถ ๔ เป็นอารมณ์ในการพิจารณาในเบื้องต้นของปฏิบัติ จากนั้นจึงพิจารณานามชั้นตามอาการที่ปรากฏสืบต่อการพิจารณารูปชั้น ด้วยการใช้ความปวด ความคิด ความง่วง จิตที่รู้ความปวด ความคิด ความง่วง เป็นต้น เป็นอารมณ์ในการพิจารณา ตามหลักเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสสนา โดยไม่สามารถเห็นชัดในสภาวะลักษณะซึ่งเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของชั้น ๕ ได้ และสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมหลายคนมีความเพียรในการปฏิบัติจนสามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงหรือก้าวหน้าไปถึงเห็นความดับของอาการที่ปรากฏ

ได้แก่ ความปวด ความคิด เป็นต้นได้ แม้ว่าสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากไม่สามารถอธิบายได้ว่า
ชั้น ๕ แต่และประการเป็นอย่างไรก็ตาม

ในเรื่องปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรี
จะเห็นได้ว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมมีปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมคล้ายกัน คือ ความปวด
ความเมื่อย ความคิด ความง่วง เป็นต้น ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัติที่เกิดสืบ
ต่อจากการพิจารณารูปชั้น และ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเป็นปกติธรรมดาในระหว่างการปฏิบัติธรรม
ส่วนแนวทางแก้ไขปัญหาอุปสรรค สามารถแบ่งออกตามความเพียรหรือความอดทนในการปฏิบัติธรรม
ได้เป็น ๒ ประการ คือ

๑) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติธรรมมาก จะแก้ไข
ปัญหาด้วยการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏจนกว่าจะดับไปหรือจนกว่าจะทนไม่ไหวจึงเปลี่ยนอริยาบถ

๒) สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนน้อยเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติธรรมน้อย จะแก้ไข
ปัญหาด้วยการเปลี่ยนอริยาบถทันทีเมื่อมีการปรากฏของสภาวะธรรมต่างๆ

โดยลักษณะการปฏิบัติธรรมที่ประกอบด้วยความเพียรและความอดทนที่จะกำหนดรู้
สภาวะธรรมที่เป็นอาการปรากฏอย่างสืบเนื่องของผู้ปฏิบัติธรรม ทำให้เป็นที่หวังได้ว่า สตรีผู้เข้า
ปฏิบัติธรรมสามารถบรรลุธรรมได้ หากมุ่งมั่นปฏิบัติธรรมโดยประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓
ประการ คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

ส่วนประโยชน์ของการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในฐานะที่เป็นสตรี โดยหลัก
มี ๓ ประการ คือ ทำให้มีสติมากขึ้น ทำให้มีความอดทนมากขึ้น และทำให้มีปัญหามากขึ้น
และเมื่อแบ่งประโยชน์ออกตามกาลสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ เวลา คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นในระหว่าง
ปฏิบัติธรรมและประโยชน์เมื่อออกจากการปฏิบัติธรรมไปดำเนินชีวิตตามปกติ นั้น ในระหว่าง
การปฏิบัติธรรม สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมจะเกิดความสุข ความสบายใจ มีสติ มีความอดทนในการปฏิบัติธรรม
มากขึ้น และเมื่อกลับไปดำเนินชีวิตเป็นปกติแล้ว สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมจะเป็นผู้มีสติ มีความอดทน
ในการดำเนินชีวิตมากขึ้น และมีปัญญาพิจารณาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำเนินชีวิตได้ดียิ่งขึ้น
ซึ่งความมีสติ มีความอดทน และมีปัญญาพิจารณาในการดำเนินชีวิตที่มากขึ้นดังกล่าวนี้ ถือได้ว่า
เป็นการปฏิบัติธรรมรูปแบบหนึ่งในวิถีการดำเนินชีวิต และเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ว่า การปฏิบัติธรรมโดยการ
พิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยเป็นเครื่องช่วยเกื้อกูลให้เกิดประโยชน์
แก่สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมทั้งในโลกนี้ โลกหน้า ตลอดจนกระทั่งเข้าสู่พระนิพพาน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย ผู้ศึกษาได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย โดยได้ดำเนินการวิจัยโดยการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ด้วยวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนการสัมภาษณ์เชิงลึกวิปัสสนาจารย์และสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมมีสรุปผลการวิจัย ความรู้ที่ได้จากการวิจัย และข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ชั้น ๕ หมายถึง องค์ประกอบของชีวิต ๕ ประการ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ซึ่งกล่าวโดยย่อ คือ รูป – นาม หรือรูปธรรมและนามธรรมที่อิงอาศัยกันตามกระบวนการธรรมชาติที่ซับซ้อน โดยในส่วนของรูปธรรม ได้แก่ รูปชั้น และส่วนของนามธรรม ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ไม่มีตัวตน บุคคล เรา เขา แต่บุคคลผู้ไม่รู้ความเป็นจริงดังกล่าว ได้เข้าไปยึดมั่นด้วยสัkkายทิฐิ เมื่อชั้น ๕ แปรผันไป ทุกข์ทั้งหลายจึงเกิดขึ้น และสามารถหลุดพ้นได้โดยการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง องค์ประกอบของชั้น ๕ ซึ่งโดยย่อ คือรูปธรรมและนามธรรม

๑) ส่วนที่เป็นรูปธรรม คือ รูปชั้น หมายถึง องค์ประกอบฝ่ายรูปธรรมและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย รวมตลอดถึงรูปธรรมและพฤติกรรมของทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

(๑) มหาภูตรูปหรือเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า “ธาตุ” เป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกประเภททั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุหรือธาตุดิน เป็นภาวีรูปที่มีลักษณะแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส หรือเป็นสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ และเป็นที่อาศัยหรือเป็นที่ตั้งของรูปอื่น (๒) อาโปธาตุหรือธาตุน้ำ เป็นสภาวะรูปที่มีลักษณะเอิบอาบ ซาบซึ้งแทรกไป หรือเป็นความเหนียวเครื่องเกาะกุมรูป (๓) เตโชธาตุหรือธาตุไฟ เป็นสภาวะรูปที่มีลักษณะร้อนและเย็น มีสภาพเป็นไอหรือเป็นสภาพที่แผ่ความร้อน (๔) วาโยธาตุหรือธาตุลม เป็นสภาวะรูปที่มีความพัดไปมา มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว

(๒) อุปาทายรูป เป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ๒๔ อย่าง ได้แก่ ประสาทรูปหรือเครื่องรับอารมณ์ ๕ วิสยรูปหรือรูปที่เป็นอารมณ์ของจิต ๔ ภาวรูปหรือรูปที่แสดงความเป็นหญิง ความเป็นชาย ๒ หทัยรูปหรือหทัยวัตถุ ๑ ชีวิตรูป (ชีวิตินทรีย์) หรือภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ ๑ อาหารรูปหรืออาหารที่กินแล้วเกิดเป็นโอชา ๑ ปริจเฉทรูปหรืออากาศรูป ๑ วิญญูติรูปหรือการแสดงให้รู้ความหมาย ๒ วิการรูปหรือความแปรผันแห่งรูป ๓ และลักษณะรูปหรือความเกิดความสืบทอดความดับแห่งรูป ๔

๒) ส่วนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญูณขันธ มีความหมายและแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ได้ดังนี้

(๑) เวทนาขันธ หมายถึง ธรรมชาติการเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นไปในร่างกายและรวมตลอดถึงทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย ทั้งที่เป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบันเป็น ๑ ในสัพพจิตตสาธารณเจตสิกในเจตสิก ๕๒ ตามแนวอภิธรรมจำแนกออกได้เป็นหลายหมวด หมวดละหลายแบบ และตามแนวพระสูตรก็ได้จำแนกออกเป็นประเภทต่างๆ หลายประการ แต่โดยทั่วไป ตามแนวพระสูตรจะแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ๓ แบบ คือ แบบแบ่งออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่ การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์หรือบางที่เรียกว่า อุเบกขา แบบแบ่งออกเป็น ๕ ประการ ได้แก่ การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ โสมนัส (ดีใจ) โทมนัส (เสียใจ) และอุเบกขา (ความวางเฉย) และแบบแบ่งออกเป็น ๖ ประการตามที่เกิดหรือตามการเสวยอารมณ์ที่เกิดจากสัมผัสทางจักขุ (ตา) ทางโสต (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวนา (ลิ้น) ทางกาย และทางมโน (ใจ)

(๒) สัญญาขันธ หมายถึง ธรรมชาติความกำหนดรู้หรือหมายรู้การเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรู้ได้โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ทั้งที่เป็นไปในร่างกายตลอดรวมทั้งทุกสรรพสิ่งภายนอกร่างกาย และทั้งที่เป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็น ๑ ในสัพพจิตตสาธารณเจตสิกในเจตสิก ๕๒ ตามแนวอภิธรรม แบ่งออกเป็นหลายหมวด หมวดละหลายแบบ แต่โดยทั่วไป แบ่งออกเป็น ๖ ประการ ตามสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ รูปสัญญา (ความหมายรู้รูป) สัททสัญญา (ความหมายรู้เสียง) คันธสัญญา (ความหมายรู้กลิ่น) รสสัญญา (ความหมายรู้รส) โผฏฐัพพสัญญา (ความหมายรู้สัมผัสทางกาย) และ ธัมมสัญญา (ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ)

(๓) สังขารขันธ หมายถึง ธรรมชาติการประสมเจตสิกที่มีเจตนาเป็นตัวนำ ตกแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือแบบกลางๆ ปรงแต่งการนึกคิดและการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่างๆ อันเป็นที่มาของกรรม แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ สังขารที่เป็นอัญญาสมานาเจตสิกเข้าได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว สังขารที่เป็นอกุศลเจตสิก (ฝ่ายชั่ว) และสังขารที่เป็นโสภณเจตสิก (ฝ่ายดีงาม)

(๔) วิญญูณขันธ หมายถึง ธรรมชาติความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ สามารถจำแนกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ จำแนกตามภูมิหรือระดับของจิต จำแนกตามคุณสมบัติ และจำแนกออกตามทางที่เกิด

ขันธ ๕ ประการที่เป็นไปภายในกายตน และทุกสรรพสิ่งภายนอกเหล่านี้ มีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะขันธ ๕ ในส่วนที่เป็นไปในกายตน เพราะเป็นส่วนประกอบที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันเป็นชีวิตซึ่งเป็นตัวทุกข์และทำให้สร้างกรรมและเวียนว่ายอยู่ไม่รู้จบ แต่เพื่อความ

พ้นจากทุกข์ หลุดพ้นจากชั้น ๕ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายในวัฏฏะอีก พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวก บางรูปในสมัยพุทธกาลจึงตรัสสอนธรรมและสอนธรรมเกี่ยวกับชั้น ๕ ดังปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เถรวาทเป็นอันมาก

การตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕ ของพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกบางรูป มี พระสารีบุตร เป็นต้น ในคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นการสอนให้พิจารณาชั้น ๕ ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อดีตตาของเรา” โดยมีหลายพระสูตรตรัสสอนให้ พ้นทุกข์โดยการพิจารณาชั้น ๕ ล้วน และมีหลายพระสูตรตรัสสอนให้พ้นทุกข์โดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยเกี่ยวข้องกับหมวดธรรมอื่น ซึ่งมีทั้งการยกอุปมาขึ้นประกอบและไม่ยกอุปมาขึ้นประกอบ ด้วยทรง มีพุทธประสงค์เพื่อความเข้าใจในธรรม ฉลาดในธรรม เพื่อละความเห็นผิดประการต่างๆ ได้แก่ สักกายทิฐิ ๒๐ ชั้น ๕ อุปาทานชั้น ๕ อกุศลวิตก ๓ ทิฐิ ๒ อหังการ มมังการ มานานุสัย เวทนา ๓ และทิฐิต่างๆ เป็นต้น และเพื่อความพ้นจากทุกข์ เข้าถึงพระนิพพาน ไม่ต้องกลับมา เกิดอีก ด้วยการตรัสสอนว่า ชั้น ๕ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ทั้งหมดไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้น เป็นอนัตตา บุคคลผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เรียนรู้ธรรม ยึดติดด้วยสักกายะทิฐิ ๒๐ จะพิจารณาเห็นว่า ชั้น ๕ ของเรา เราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นอดีตตาของเรา ย่อมแล่นวนเวียนอยู่กับชั้น ๕ หนีชั้น ๕ ไม่พ้น จึงไม่พ้นทุกข์ ส่วนอริยสาวกผู้ได้สติบ ได้แก่ บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือ บรรพชิตก็ตาม เป็นผู้ได้เรียนรู้ธรรม ได้แก่ ชั้น ๕ ธาตุ อายตนะ ปัจจัยการ และสติปัญญา เป็นต้น ย่อมเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งในอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ซึ่งเป็นความจริงแท้ ของชั้น ๕ และเมื่อเห็นแจ้งแล้ว ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด และหลุดพ้นจากชั้น ๕ เข้าถึง พระนิพพาน ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก

ส่วนแนวทางการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการ ปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์หรือพ้นจากชั้น ๕ ด้วยปัญญาญาณ โดยความเป็นสภาพธรรมชาติของจิต ที่รู้ชัดสภาวะธรรมซึ่งเป็นลักษณะขององค์ประกอบของชั้นแต่ละอย่าง ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นในกระบวนการ ธรรมชาติของชีวิตที่เป็นอาการปรากฏในระหว่างปฏิบัติตามกฎไตรลักษณ์ จนสามารถคลายความยึดมั่น และหลุดพ้นจากทุกข์หรือชั้น ๕ ได้ โดยมีรูปชั้นหรือเรียกอีกอย่างว่ารูปธาตุชั้นเป็นส่วนกายหรือ รูปธรรม และมีเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้นที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นตลอดเวลา ตามกระบวนการธรรมชาติที่ซับซ้อนเมื่อมีผัสสะหรือเมื่อมีการกระทบอารมณ์เป็นส่วนใจหรือนามธรรม

การพิจารณารูปชั้นหรือรูปธาตุชั้น ซึ่งแบ่งออกเป็นรูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลม และอุปาทายรูปนั้น ในการพิจารณารูปธาตุดิน เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะลักษณะที่เป็นความ แข็งแรง ความเป็นของหยาบ หรือสภาพที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ หรือความแข็งหรืออ่อนเมื่อสัมผัส การพิจารณารูปธาตุน้ำ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นความเอิบอาบ ซาบซึ่มแทรกไป หรือ สภาวะความเหนียวที่สามารถรู้ได้ด้วยใจ การพิจารณารูปธาตุไฟ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มี ลักษณะมีสภาพเป็นไอหรือสภาพแผ่ความร้อน ความเย็น การพิจารณารูปธาตุลม เป็นสภาวะจิตรู้ สภาวะธรรมที่มีลักษณะเคร่งตึง หรือเป็นความเคลื่อนไหวพัดไปพัดมา และการพิจารณาอุปาทายรูป เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะลักษณะธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด ๒๔ ประการ

การพิจารณานามชั้น ๔ ก็มีแนวทางการพิจารณาโดยทำนองเดียวกันกับรูปชั้น คือ เป็นการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาญาณหรือเป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมต่างๆ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของชั้นนั้นๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะตามกระบวนการธรรมชาติของชีวิตเมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ โดยในส่วนของพิจารณาเวทนาชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นความรู้สึกต่อสิ่งที่รับรู้ ได้แก่ ความรู้สึกสุข สบาย ชื่นใจ หรือทุกข์ บีบคั้น เจ็บปวด หรือเฉยๆ เป็นต้น การพิจารณาสัญญาชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะเป็นการจำอาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี สัมผัส เป็นต้น การพิจารณาสังขารชั้น เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะธรรมที่มีลักษณะหมายรวมเครื่องแต่งคุณภาพของจิต ได้แก่ ศรัทธา สติ เมตตา กรุณา ปัญญา โลภะ โทสะ เจตนา สมาธิ เป็นต้น โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ชักจูง คัดเลือก รวบรวมเครื่องปรุงแต่งคุณภาพเหล่านั้นมาผสมปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำให้เกิดการกระทำทางกาย วาจา ใจ และการพิจารณาวิญญานชั้น เป็นสภาวะจิตรู้จิตที่รู้สภาวะธรรมลักษณะต่างๆ ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ซึ่งเป็นไปได้ยากหรือเป็นไปได้ที่จะพิจารณาเห็นได้ในระยะเริ่มต้นของการปฏิบัติ จึงต้องอาศัยแนวทางการปฏิบัติที่ปรากฏในหลักธรรมอื่น

๕.๑.๒ การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การปฏิบัติธรรม หมายถึง การน้อมนำเอาธรรมมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิต ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ แนวทาง คือ การปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามในวิถีชีวิตแบบไม่มีรูปแบบ และการปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบโดยการเจริญสมาธิหรือเจริญปัญญา ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรียกว่า การเจริญจิตตภาวนาหรือปัญญาภาวนา

หลักธรรมที่นำมาใช้เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ในวิถีชีวิต สำหรับอุบาสกอุบาสิกาจะอยู่ในกรอบหลักบุญสิกขา ได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา สำหรับภิกษุ ภิกษุณี จะอยู่ในกรอบหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อแบ่งออกตามความหมายของการปฏิบัติธรรมซึ่งแบ่งการปฏิบัติธรรมออกเป็น ๒ แบบ คือ แบบมีรูปแบบและไม่มีรูปแบบ

๑) การปฏิบัติธรรมในฐานะอุบาสกหรืออุบาสิกา ในส่วนของปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นทางการ ได้แก่ การเจริญภาวนา ซึ่งแบ่งออกเป็นการเจริญสมาธิและการเจริญปัญญา ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบ ได้แก่ การให้ทาน และการรักษาศีล อันเป็นการประพฤติปฏิบัติตนที่ถูกต้องเพื่อความดีงามในวิถีชีวิต เช่น การให้สิ่งของแก่ผู้ยากไร้ การข่มใจ การปฏิบัติตนอันสมควรแก่ฐานะของตนหรือการรักษาศีลตามฐานะของตน เป็นต้น

๒) การปฏิบัติธรรมในฐานะภิกษุหรือภิกษุณี ในส่วนของปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบ ได้แก่ การเจริญสมาธิและการเจริญปัญญาด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อการบรรลุมรรค ผล และนิพพาน ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบ ได้แก่ การรักษาศีลตามฐานะของตน

การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีจำนวน ๑๐ คน โดยความหมายของการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกา ๒ ประการ คือ การปฏิบัติแบบมีรูปแบบ ได้แก่ การเจริญสมาธิและการเจริญปัญญา และการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิต แบ่งออกเป็นการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาผู้ได้

ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง และการปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาสักผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น

๑) การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาสักผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง

สตรีในฐานะอุบาสิกาสักที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง มี ๗ คน คือ (๑) นางสุชาดาธิดาของเสนานีกุณฑลอุบาสิก (๒) นางวิสาขาหม่อมมาตาอุบาสิก (๓) นางขุชุตตราอุบาสิก (๔) นางอุตตรานันทมาตาอุบาสิก (๕) พระนางสุปปวาสาโกถิตาอุบาสิก (๖) นางสุปปียาอุบาสิก (๗) นางนกุลมาตาคหปตานีอุบาสิก ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบในคราวบรรลุธรรมโดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า แล้วเจริญปัญญาจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผล สำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลในคราวเข้าเฝ้าหรือได้ฟังธรรมครั้งแรกเท่านั้น โดยมี ๑ คน คือ นางสุชาดาธิดาของเสนานีกุณฑลอุบาสิก ปรากฏรายละเอียดในการปฏิบัติธรรมค่อนข้างชัดเจนว่า ในขณะที่นางกำลังฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนุปปกัถาอยู่ นางได้น้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมที่ได้ฟัง เมื่อจิตของนางผ่องใสเป็นสมาธิ สงบระงับจากนิวรณ์ธรรมแล้ว ก็ได้เจริญปัญญาต่อไปในขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอริยสัจ ๔ จนได้รู้ชัดธรรมชาติของสรรพสิ่งหรือสังขารทั้งหลายว่า มีแต่ความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา เกิดความไม่ยึดมั่นในตัวตน ข้ามพ้นความสงสัยบรรลุโสดาปัตติผลสำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคล สามารถละสักกายทิฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) สัมภวาทปริมาส (ความถือมั่นศีลพรต) ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระโสดาบันบุคคลลงได้ ส่วนอุบาสิกที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรงที่เหลืออีก ๖ คน แม้จะไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติแต่ก็อนุมานได้ว่า อุบาสิกทั้ง ๖ คน ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลตามแนวทางเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานีกุณฑลอุบาสิกเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุโสดาปัตติผลที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน โดยมีนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบเป็นปกติในวิถีชีวิตด้วยการถืออุโบสถและเจริญสมาธิหรือเจริญภาวนาโดยมีเมตตาเป็นอารมณ์หรือเจริญเมตตาอัปปมัญญาตามหลักพรหมวิหาร ๔ ในกรรมฐาน ๔๐ ประการ และสามารถเจริญได้อย่างชำนาญจนสามารถแสดงฤทธิ์ได้อย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ ยังพบว่า ในจำนวนอุบาสิกาสักผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง ๗ คน มีปรากฏเป็นหลักฐานชัดเจนว่า มี ๒ คน คือ นางสุชาดาธิดาของเสนานีกุณฑลอุบาสิกได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนุปปกัถาและอริยสัจ ๔ และนางอุตตรานันทมาตาอุบาสิกได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าเรื่องอนุปปกัถา

ส่วนการปฏิบัติธรรมเพื่อความตั้งมั่นแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตของอุบาสิกาสักผู้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง ๗ คน ได้ปรากฏไว้ชัดเจนว่า อุบาสิกทั้ง ๗ คน ได้ปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตด้วยการฟังธรรม การถวายทาน เป็นต้น ทุกคน

๒) การปฏิบัติธรรมของอุบาสิกาสักผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น

การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาสักที่ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลืกกว่าอุบาสิกาสักทั้งหลายผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่น มี ๓ คน คือ (๑) พระนางสามาวดีอุบาสิก (๒) นางกาดิยานีอุบาสิก (๓) นางกาฬิชาเมืองกัณฐกะอุบาสิก และได้ปฏิบัติธรรมแบบมี

รูปแบบในคราวบรรลุลหกรรม โดยการเจริญสมาธิด้วยการน้อมจิตพิจารณาไปตามกระแสธรรมของ พระพุทธเจ้าในขณะที่ได้ฟังจากผู้อื่น แล้วเจริญปัญญาจนสามารถรู้ชัดธรรมชาติของสรรพสิ่งหรือ สังขารทั้งหลายว่า มีแต่ความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา ข้ามพ้นความสงสัยบรรลุโสดาปัตติผล สำเร็จเป็นพระโสดาบันบุคคลตามแนวทางเดียวกับนางสุชาดาธิดาของเสนานิคมุมพิจูบาสิกา เพราะ เป็นการปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุโสดาปัตติผลที่เกิดจากการฟังธรรมเหมือนกัน โดยปรากฏชัดเจนว่า พระนางสามารถอุบาสิกาได้ฟังธรรมจากนางชุชุตตราอุบาสิกา นางกาติยานีอุบาสิกาได้ฟังธรรมจาก พระกุกกัณณโสมเถระ และนางกาฬีชาวเมืองกุรขระอุบาสิกาได้ฟังธรรมจากการสนทนากันระหว่าง สาตาคริยภิกษุกับเหมวตยภิกษุ โดยในส่วนของ การเจริญสมาธิ ปรากฏชัดเจนว่า นางกาฬีชาวเมือง กุรขระอุบาสิกาได้ฟังธรรมเรื่องคุณของพระพุทธเจ้าโดยประการต่างๆ และเจริญสมาธิด้วยการเจริญ พุทธานุสสติ พระนางสามารถอุบาสิกาได้เจริญสมาธิเป็นปกติในวิถีชีวิตด้วยการเจริญเมตตาอัปมัญญา ตามหลักพรหมวิหาร ๔ ในกรรมฐาน ๔๐ ประการ และสามารถเจริญได้อย่างชำนาญจนสามารถ แสดงฤทธิ์ได้อย่างรวดเร็ว และได้ปฏิบัติธรรมจนสามารถบรรลุธรรมขั้นสูงขึ้นไปด้วยการกำหนด ทุกขเวทนาหรือเจริญเวทนานุปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ก่อนสิ้นพระชนม์จากการถูกเผา

ส่วนการปฏิบัติธรรมแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตนั้น ปรากฏชัดเจนว่า อุบาสิกาผู้ได้รับการ ยกย่องไว้ในเอตทัคคะผู้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจากผู้อื่นทั้ง ๓ คน มีการปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงาม แบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตด้วยการฟังธรรม การถวายทาน เป็นต้น ทุกคน

การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะหรือเป็นผู้เลิศ กว่าภิกษุณีทั้งหลายในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีจำนวน ๑๓ รูป ได้ทำการศึกษาเฉพาะ การปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบอันเป็นหน้าที่ของนักบวชในพระพุทธศาสนาซึ่งมีเป้าหมายสูงสุด คือ เพื่อพระนิพพาน สามารถแบ่งออกได้เป็นภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรมคราวเดียว และ ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรม ๒ คราว

๑) ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรมคราวเดียว

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุธรรมคราวเดียว คือ ในคราวบรรลุลหกรรม หรือในคราวบรรลุลหกรรมไปตามลำดับขั้นตั้งแต่โสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตผล มี ๗ รูป คือ (๑) พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี (๒) พระอุบลวรรณาเถรี (๓) พระธรรมทินนาเถรี (๔) พระนันทาเถรี (๕) พระโสณาเถรี (๖) พระภัททกาปิลานีเถรี (๗) พระภัททากัจจนาเถรีหรือพระยโสธราเถรี และใน จำนวน ๗ รูปนี้ มี ๑ รูป คือ พระธรรมทินนาเถรีปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาหรือเจริญปัญญา โดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ ส่วนอีก ๖ รูปที่เหลือ ปฏิบัติธรรมโดยการเจริญสมาธิก่อน แล้วเจริญวิปัสสนา โดยในส่วนของ การเจริญสมาธิของแต่ละรูปมีการเจริญสมาธิที่แตกต่างกันตามอุปนิสัย ตัวอย่างเช่น พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเจริญสมาธิด้วยการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า พระอุบลวรรณาเถรี เจริญสมาธิด้วยเตโชกสิณ เป็นต้น และในส่วนของ การเจริญวิปัสสนาของภิกษุณีแต่ละรูป มี ๒ รูป คือ พระนันทาเถรี และพระโสณาเถรี ปรากฏชัดเจนว่า ได้เจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุลหกรรม โดย การพิจารณาชั้น ๕ ส่วนอีก ๔ รูปที่เหลือ คือ พระมหาปชาบดีโคตมีเถรี พระอุบลวรรณาเถรี พระภัททกาปิลานีเถรี และพระภัททากัจจนาเถรีหรือพระยโสธราเถรี ได้เจริญวิปัสสนาจนสามารถ บรรลุลหกรรมโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

๒) ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหิต ๒ คราว

สำหรับภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหิต ๒ คราว คือ ในคราวบรรลุลหิตจักษุ ได้แก่ บรรลุลหิตตาปัตติผล หรือบรรลุลหิตตาปัตติผล สกทาคามิผล และอนาคามิผล และในคราวบรรลุลหิตตผล มี ๖ รูป คือ (๑) พระเขมาเถรี (๒) พระปฐาจาราเถรี (๓) พระสกุลาเถรี (๔) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี (๕) พระกีสาคโคตมีเถรี (๖) พระสิงคาลมาตาเถรี และแต่ละรูปปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิตจักษุ และในคราวบรรลุลหิตตผล ดังนี้

(๑) การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิตจักษุ

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหิต ๒ คราวจำนวน ๖ รูป ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิตจักษุโดยการเจริญสมาธิแตกต่างกันไปตามอุปนิสัย ตัวอย่างเช่น พระเขมาเถรีเจริญสมาธิด้วยการพิจารณาความไม่งามของร่างกายหรืออาการ ๓๒ พระปฐาจาราเถรีเจริญสมาธิด้วยการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า เป็นต้น จากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุลหิตจักษุ โดยในส่วนของเจริญวิปัสสนา มี ๓ รูป คือ พระเขมาเถรี พระภัททาภุณทลเกสาเถรี และพระกีสาคโคตมีเถรี ปรากฏชัดเจนว่า ได้เจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ ส่วนอีก ๓ รูปที่เหลือ ได้แก่ พระปฐาจาราเถรี พระสกุลาเถรี พระสิงคาลมาตาเถรี เจริญวิปัสสนาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

(๒) การปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิตตผล

ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏว่าได้บรรลุลหิต ๒ คราวจำนวน ๖ รูป ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุลหิตตผลโดยการเจริญสมาธิแตกต่างกันไปตามอุปนิสัย ตัวอย่างเช่น พระปฐาจาราเถรีเจริญสมาธิด้วยมรณานุสสติ พระสิงคาลมาตาเถรีเจริญสมาธิด้วยการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า เป็นต้น จากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาจนสามารถบรรลุลหิตตผล โดยในส่วนของเจริญวิปัสสนา มี ๕ รูป คือ พระเขมาเถรี พระปฐาจาราเถรี พระสกุลาเถรี พระภัททาภุณทลเกสาเถรี และพระกีสาคโคตมีเถรี ปรากฏชัดเจนว่า ได้เจริญวิปัสสนาโดยการพิจารณาชั้น ๕ ส่วน ๑ รูป ที่เหลือ คือ พระสิงคาลมาตาเถรี ได้เจริญวิปัสสนาโดยไม่ปรากฏวิธีและรายละเอียดการปฏิบัติ

การปฏิบัติธรรมของสตรีในฐานะอุบาสิกาและในฐานะภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะที่มีหลักฐานปรากฏว่า บรรลุลหิตโดยการพิจารณาชั้น ๕ คือ อุบาสิกาทั้ง ๑๐ คน โดยปรากฏว่า ได้เจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕ ในคราวบรรลุลหิตตาปัตติผล และ ภิกษุณี ๗ รูป ได้แก่ (๑) พระนันทาเถรี (๒) พระโสณาเถรี (๓) พระเขมาเถรี (๔) พระปฐาจาราเถรี (๕) พระสกุลาเถรี (๖) พระภัททาภุณทลเกสาเถรี (๗) พระกีสาคโคตมีเถรี ปรากฏว่าได้เจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับหรือโดยการพิจารณาเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของชั้น ๕ ในคราวบรรลุลหิตจักษุและในคราวบรรลุลหิตตผล

นอกจากนี้ มีภิกษุณี ๒ รูป คือ พระนางนันทาเถรี และพระนางเขมาเถรี ได้เจริญสมาธิด้วยการพิจารณาร่างกายที่ไม่งามหรืออาการ ๓๒ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ หมวตมนสิการสิ่งปฏิรูปแล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของชั้น ๕

๕.๑.๓ การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

การศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในสังคมไทย ซึ่งมุ่งหมายถึงการปฏิบัติธรรมของสตรีในสำนักปฏิบัติธรรมที่มีการสอนการปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ แบ่งการศึกษาออกเป็น การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

๑) การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากชั้น ๕ และเข้าถึงพระนิพพาน ด้วยการพิจารณาเห็นหรือโดยสภาวะจิตรู้กระบวนการธรรมชาติของชีวิตซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชั้นทั้ง ๕ ที่อิงอาศัยกันอย่างซับซ้อน ซึ่งรู้ด้วยใจหรือด้วยวิญญานจิตที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของชั้นแต่ละอย่าง ตลอดจนสภาวะลักษณะที่เป็นส่วนย่อยของชั้นแต่ละอย่าง โดยในส่วนของพิจารณารูปชั้น ๕ เป็นการพิจารณาเห็นหรือสภาวะจิตรู้สภาวะลักษณะของรูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลม และอุปาทายรูปที่อาศัยรูปธาตุดิน รูปธาตุน้ำ รูปธาตุไฟ รูปธาตุลมเกิด ส่วนการพิจารณานามชั้น ๕ เป็นสภาวะจิตรู้สภาวะลักษณะที่ปรากฏสืบต่อการพิจารณารูปชั้นหรือรูปธาตุชั้น ด้วยปัญญาที่รู้ชัดความสัมพันธ์ระหว่างชั้น ๕ แต่ละอย่างซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิตที่มีลักษณะเป็นสภาวะธรรมที่อิงอาศัยกันและกันหรือเป็นปัจจัยแก่กัน เกิดดับสืบทอดกันไปตามกฎไตรลักษณ์อย่างสืบเนื่องเมื่อมีการกระทบอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ซึ่งเป็นไปได้ยากหรือเป็นไปไม่ได้ที่ผู้ปฏิบัติจะสามารถพิจารณาเห็นได้ในระยะเริ่มต้นของการปฏิบัติ จึงต้องอาศัยการปฏิบัติตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยเริ่มจากการพิจารณาเห็นกายหรือรูปชั้นซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อเป็นหลักการปฏิบัติโดยวิธีการต่างๆ ๖ ประการ คือ การพิจารณาเห็นลมหายใจเข้าออกโดยรู้ชัดการพิจารณาเห็นอาการของกายที่ดำรงอยู่ในอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ การพิจารณาเห็นความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหวของกายในอิริยาบถย่อย การพิจารณาเห็นกายตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบนตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่างมีหนังหุ้มอยู่โดยรอบเต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ การพิจารณาเห็นกายโดยความเป็นธาตุทั้ง ๔ และการพิจารณาเห็นกายโดยเปรียบเทียบกับศพที่มีสภาพ ๙ อย่าง เพราะเป็นส่วนที่หายาและพิจารณาเห็นได้ง่าย และเมื่อได้ปฏิบัติตามแนวทางที่ทรงแสดงไว้อย่างใดอย่างหนึ่งอย่างถูกต้องตามแนวทาง คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ก็จะสามารถพิจารณาเห็นสภาวะธรรมต่างๆ ด้วยปัญญาที่รู้ชัด คือ รู้ชัดในสภาวะลักษณะของชั้น ๕ รู้ชัดความเกิด รู้ชัดความดับของสภาวะธรรมต่างๆ ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยการพิจารณาเวทนาหรือเวทนาชั้น ซึ่ง เป็นสภาวะความรู้สึกเสวยรสของอารมณ์ ๙ ประการ ได้แก่ ความรู้สึกทุกข์ ความรู้สึกสุข ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นต้น การพิจารณาจิตหรือวิญญานชั้น ซึ่งเป็นสภาวะความปรุงแต่งของจิตในลักษณะต่างๆ ๑๖ ประการ ได้แก่ จิตมีราคะ เช่น ความโลภ อยากได้ในสิ่งต่างๆ เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าจิตมีราคะ จิตมีโทสะ เช่น ความหงุดหงิด เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ จิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน เป็นต้น และการพิจารณาธรรม ซึ่งเป็นสภาวะที่ผสมผสานกันระหว่างการพิจารณารูปชั้นและนามชั้นทั้ง ๔ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยธรรม ๕ ประการ คือ นิเวธ ๕ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔

๒) การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

การศึกษาการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย แบ่งออกเป็น ๕ ประการ คือ (๑) สำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย (๒) การสอนการพิจารณาชั้น ๕ (๓) ความรู้เกี่ยวกับชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย (๔) ชั้น ๕ กับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย (๕) ปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขปัญหาในการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย (๖) ประโยชน์ของการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

(๑) สำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทย

สำนักปฏิบัติธรรมในสังคมไทยที่สอนการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้จัดให้มีการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ ด้วยการให้การอบรมด้านความรู้อันเป็นพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม และให้การอบรมด้านการปฏิบัติด้วยการฝึกอบรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีรูปชั้นหรือภายในส่วนกายานุปัสสนาที่เป็นแนวปฏิบัติของสำนัก ได้แก่ การกำหนดลมหายใจ การกำหนดอาการพองยุบที่เกิดจากธาตุลมในท้อง การกำหนดอิริยาบถ ๔ ได้แก่ อาการยืน เดิน นั่ง นอน เป็นหลักปฏิบัติ โดยให้การรองรับบุคคลและคณะบุคคลที่มีความประสงค์เข้าปฏิบัติธรรมทั้งภาคปริยัติ ภาคเอกชน และบุคคลทั่วไป ซึ่งโดยปกติจะมีผู้เข้ารับการฝึกอบรมเป็นสตรีคิดเป็นร้อยละ ๘๐ - ๙๐ ของผู้เข้ารับการฝึกอบรมทั้งหมด

(๒) การสอนของวิปัสสนาจารย์

วิปัสสนาจารย์ในสำนักปฏิบัติธรรมสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ โดยเริ่มจากการให้สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมได้เรียนรู้ธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมด้วยการให้ฟังการบรรยายธรรมที่เป็นพื้นฐานเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ได้แก่ หลักการปฏิบัติหรือวิธีการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ได้แก่ หลักสติปัฏฐาน ๔ สิ่งที่ต้องปฏิบัติในระหว่างการปฏิบัติธรรม ได้แก่ การกำหนดรู้อารมณ์หรือสภาวะธรรมที่ปรากฏในระหว่างปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง เป็นต้น และจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ การพ้นจากทุกข์หรือชั้น ๕ เป็นต้นก่อน จากนั้นจึงสอนภาคปฏิบัติด้วยการใช้รูปชั้นหรือภายในส่วนกายานุปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ ลมหายใจ อาการพองยุบที่เกิดจากธาตุลมในท้อง อิริยาบถ ๔ ได้แก่ อาการยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น เป็นอารมณ์ในการพิจารณาเบื้องต้น และสอนให้พิจารณานามชั้น ๔ โดยใช้อาการที่ปรากฏสืบต่อจากการพิจารณารูปชั้นเป็นอารมณ์ในการพิจารณา พร้อมกับให้คำแนะนำการปฏิบัติเป็นลำดับไปในระหว่างการปฏิบัติ โดยใช้วิธีการสอบอารมณ์เป็นเครื่องช่วยในการรับทราบสภาวะธรรมหรือความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม และเป็นเครื่องช่วยในการให้คำแนะนำเพื่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งอาจจะเป็นรายกลุ่มหรือรายบุคคลก็ได้แต่กรณี

(๓) ความรู้เกี่ยวกับชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่มีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับชั้น ๕ สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มสตรีที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ รูปกับนามหรือกายกับใจ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้หรือพิจารณาในระหว่างการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปัญญารู้หรือเห็นตามความเป็นจริงและพ้นทุกข์ได้

๒. กลุ่มสตรีที่ทราบว่า ชั้น ๕ คือ ชีวิตที่เป็นเพียงรูปกับนาม และเป็นตัวทุกข์ที่ต้องพิจารณาหรือกำหนดรู้ในระหว่างการปฏิบัติธรรมโดยไม่ส่งจิตออกไปที่อื่น เพื่อให้เห็นธรรมชาติตามความเป็นจริง

(๔) ชั้น ๕ กับการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกสตรีไทย

สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมทั้งหมด ปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ ด้วยการพิจารณาการพิจารณารูปชั้นตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาลมหายใจ การพิจารณาอาการพองยุบที่เกิดจากลมในท้อง การกำหนดอริยาบถ ๔ เป็นอารมณ์ในการพิจารณาในระยะเริ่มต้นการปฏิบัติ จากนั้นจึงพิจารณานามชั้นตามอาการที่ปรากฏสืบต่อจากการพิจารณารูปชั้น ด้วยการใช้ความปวด ความคิด ความง่วง จิตที่รู้ความปวด ความคิด ความง่วง เป็นต้น เป็นอารมณ์ในการพิจารณาตามหลักเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ฌมานุปัสสนา โดยที่สตรีผู้ปฏิบัติธรรมส่วนมากจะไม่สามารถอธิบายได้ว่า ชั้น ๕ แต่ละประการเป็นอย่างไร และมีสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมหลายคนมีความเพียรในการปฏิบัติจนสามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงหรือก้าวหน้าไปถึงเห็นความดับของอาการที่ปรากฏ ได้แก่ ความปวด ความคิด เป็นต้นได้ โดยยังไม่สามารถเห็นชัดในสภาวะลักษณะซึ่งเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของชั้น ๕

(๕) ปัญหาอุปสรรคและการแก้ไขปัญหาในการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมมีปัญหาอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมคล้ายกัน โดยความเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในระหว่างปฏิบัติที่เกิดสืบต่อจากการพิจารณารูปชั้น ได้แก่ ความปวด ความเมื่อย ความคิด ความง่วง เป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นเป็นปกติธรรมดาในระหว่างปฏิบัติธรรม และได้แก้ไขปัญหาอุปสรรคที่เกิดขึ้นด้วยความเพียรหรือความอดทน ซึ่งโดยหลักใหญ่ มี ๒ วิธีการ คือ

๑. สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนมากเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติธรรมมาก แก้ไขปัญหาอุปสรรคด้วยการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏจนกว่าจะดับไปหรือจนกว่าจะทนไม่ไหว จึงเปลี่ยนอริยาบถ

๒. สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมส่วนน้อยเป็นผู้มีความเพียรในการปฏิบัติธรรมน้อย แก้ไขปัญหาด้วยการเปลี่ยนอริยาบถทันทีเมื่อมีการปรากฏของสภาวะธรรมต่างๆ

โดยลักษณะการปฏิบัติธรรมที่ประกอบด้วยความเพียรและความอดทนที่จะกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นอาการปรากฏอย่างสืบเนื่องของผู้ปฏิบัติธรรม ทำให้เป็นที่หวังได้ว่า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมสามารถบรรลุธรรมได้หากมุ่งมั่นปฏิบัติธรรมโดยประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

(๖) ประโยชน์ของการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย

ประโยชน์ของการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทย โดยหลักมี ๓ ประการ คือ (๑) ทำให้มีสติมากขึ้น (๒) ทำให้มีความอดทนมากขึ้น และ (๓) ทำให้มีปัญญามากขึ้น และเมื่อแบ่งประโยชน์ออกตามกาล สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ เวลา คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นในระหว่างปฏิบัติธรรมและประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายหลังเมื่อออกจากการปฏิบัติธรรมไปดำเนินชีวิตตามปกติในระหว่างปฏิบัติธรรม สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมจะเกิดความสุข ความสบายใจ มีสติ มีความอดทน

ในการปฏิบัติธรรมมากขึ้น และเมื่อกลับไปดำเนินชีวิตเป็นปกติแล้ว สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมจะเป็นผู้มีสติ มีความอดทนในการดำเนินชีวิตมากขึ้น และมีปัญหาพิจารณาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำเนินชีวิต ได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งความมีสติ มีความอดทน และมีปัญหาพิจารณาในการดำเนินชีวิตที่มากขึ้นดังกล่าวนี้ ถือได้ว่าเป็นการปฏิบัติธรรมรูปแบบหนึ่งในวิถีการดำเนินชีวิต และเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ว่า การปฏิบัติธรรม โดยการพิจารณาชั้น ๕ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยเป็นเครื่องช่วยเกื้อกูลให้เกิด ประโยชน์แก่สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมทั้งในโลกนี้ โลกหน้า ตลอดจนกระทั่งเข้าสู่พระนิพพาน

๕.๒ ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

การพิจารณาชั้น ๕ เป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์หรือความยึดมั่น ชั้น ๕ ด้วยสภาวะจิตที่รู้ชัดสภาวะลักษณะของชั้นแต่ละประการที่อิงอาศัยกันอย่างซับซ้อนใน กระบวนการธรรมชาติของชีวิต ซึ่งเป็นไปได้ยากหรือเป็นไปไม่ได้ที่ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นได้ในระยะ เริ่มต้นของการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจึงต้องอาศัยหลักธรรมอื่นในการกำหนดรู้หรือพิจารณาในระยะเริ่มต้น ของการปฏิบัติธรรม และหลักปฏิบัติธรรมที่สำคัญ คือ สติปัฏฐาน ๔ โดยเริ่มจากการพิจารณากาย หรือรูปชั้นตามหลักกายานุปัสสนา จากนั้นจึงพิจารณานามชั้นตามสภาวะธรรมที่ปรากฏด้วยหลัก เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา จนสามารถรู้ชัดความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

ส่วนการปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ในส่วนอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ปฏิบัติธรรมเพื่อความดีงามแบบไม่มีรูปแบบในวิถีชีวิตด้วยการฟังธรรม การถวายทาน การข่มใจด้วยเมตตาโดยไม่แสดงอาการโกรธเคืองต่อคำครหานินทา การข่มใจต่อคำ ด่าทอว่าร้ายโดยไม่แสดงอารมณ์โต้ตอบ และปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบในคราวบรรลุธรรมด้วยการ เจริญสมาธิในขณะที่ฟังธรรมแล้วเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของสังขารหรือ ชั้น ๕ จนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลทุกคน และในส่วนภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ส่วนใหญ่ปฏิบัติธรรมแบบมีรูปแบบในคราวบรรลุธรรมด้วยการเจริญสมาธิที่แตกต่างกันตามอุปนิสัย แล้วเจริญปัญญา โดยมี ๒ รูป ได้แก่ พระนันทาเถรีและพระเชมาเถรี ปรากฏชัดเจนว่า ได้เจริญ สมาธิตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในระยะเริ่มต้นการปฏิบัติด้วยการพิจารณาสังขาร คือรูปกายที่ไม่งาม ประการต่างๆ หรือการพิจารณาอาการ ๓๒ ตามหลักกายานุปัสสนา หมวมตมสิการสิ่งปฏิกุศล แล้วเจริญ ปัญญา และในส่วนการเจริญปัญญา ภิกษุณีที่มีหลักฐานปรากฏถึงวิธีการเจริญปัญญาได้เจริญปัญญา โดยการพิจารณาชั้น ๕ เท่านั้น โดยอุบาสิกาผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ซึ่งมีจำนวน ๑๐ คน ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ด้วยการเจริญสมาธิในขณะที่ฟังธรรมแล้วเจริญ ปัญญาด้วยการพิจารณาเห็นความเกิดดับของสังขารหรือชั้น ๕ จนสามารถบรรลุโสดาปัตติผลทั้ง ๑๐ คน และภิกษุณีผู้ได้รับการยกย่องไว้ในเอตทัคคะ ซึ่งมีจำนวน ๑๓ รูป ปฏิบัติธรรมในคราวบรรลุธรรม โดยการพิจารณาชั้น ๕ ด้วยการเจริญสมาธิตามอุปนิสัยแล้วเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ จำนวน ๗ รูป คือ (๑) พระนันทาเถรี (๒) พระโสณาเถรี (๓) พระเชมาเถรี (๔) พระปฐาจารย์เถรี (๕) พระสุกลาเถรี (๖) พระภัททาภุณทลเถรี (๗) พระกิสาโคตมีเถรี ดังนั้น จึงสามารถสรุปได้ว่า สตรีจะบรรลุธรรมได้ต้องปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญปัญญาโดยการพิจารณาชั้น ๕ และสามารถรวม

ตลอดถึงบุรุษด้วย เพราะพระพุทธเจ้าทรงสอนการพิจารณาชั้น ๕ เพื่อความพ้นทุกข์ หลุดพ้นจาก
ความยึดมั่นชั้น ๕ แก่บุคคลทั้งหลายโดยไม่เลือกเพศและชั้นวรรณะ

สำหรับการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยที่เข้าปฏิบัติธรรม
ในสำนักปฏิบัติธรรมที่สอนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้ปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕
ด้วยหลักสติปัฏฐาน ๔ ตามแนวการสอนของวิปัสสนาจารย์ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลที่ปรากฏในคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยใช้การพิจารณารูปชั้นด้วยการพิจารณาลมหายใจ การพิจารณาอาการ
พองยุบที่เกิดจากลมในท้อง และการพิจารณาอิริยาบถ ๔ ได้แก่ อาการเดิน ยืน นั่ง นอน จากนั้น
จึงพิจารณานามชั้นตามอาการที่ปรากฏ และได้ตามรู้จนกว่าจะเห็นความดับ หรือเห็นความเกิดดับ
ของอาการที่เกิดขึ้น หรือจนกว่าจะอดทนต่ออาการที่เกิดขึ้นไม่ไหวแล้วจึงเปลี่ยนอิริยาบถ จากนั้น
ก็กลับพิจารณาอาการที่ปรากฏอีกครั้ง ซึ่งโดยลักษณะการปฏิบัติธรรมดังกล่าวนี้ ทำให้พุทธศาสนิกสตรีไทย
สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หากปฏิบัติอย่างถูกต้องตาม
แนวทางที่ประกอบพร้อมด้วยคุณสมบัติสำคัญ ๓ ประการ คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ และมี
สติตลอดเวลา

เมื่อพุทธศาสนิกสตรีไทยได้เรียนรู้หลักปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ จากสำนัก
ปฏิบัติธรรมแล้ว ควรนำไปปฏิบัติต่อในชีวิตประจำวันที่ต้องประสบพบเจอกับสถานการณ์ต่างๆ อยู่เสมอ
สตรีไทยซึ่งตั้งสติพิจารณาหากได้ประสบกับอารมณ์ใดที่ไม่น่าพอใจ และกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์ต่างๆ
เหล่านั้นให้ได้ การปฏิบัติธรรมในชีวิตจริงนี้จะเกิดประโยชน์มาก

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกสตรีไทยครั้งนี้
เป็นการศึกษาเฉพาะสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมที่ได้ดำเนินการสอนการปฏิบัติธรรม
ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และในการศึกษาสภาวะลักษณะซึ่งเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของชั้น ๕ ก็น่าจะ
ศึกษาได้อย่างเจาะลึกและสามารถอธิบายสภาวะธรรมซึ่งเป็นลักษณะธรรมชาติที่แท้จริงซึ่งซ่อนไว้ใน
รูปแบบของภาษาบาลีได้โดยละเอียดอย่างแท้จริง ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงขอเสนอให้มีการศึกษาเพิ่มเติม ดังนี้

๑) ศึกษาวิเคราะห์การปฏิบัติธรรมของสตรีไทยสมัยปัจจุบันเปรียบเทียบกับสตรีสมัย
พุทธกาล

๒) ศึกษาวิเคราะห์สภาวะธรรมที่ปรากฏในระหว่างการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกภาษาไทย. เนื่องในมหามงคลสมัย ฉลองสิริราชสมบัติ ๕๐ ปี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. อรรถกถาพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๕๓, ๒๕๕๖, ๒๕๕๙.
_____. วิสุทธิธรรมคูปกรณ์ (พุทธโย ภาโค). กรุงเทพมหานคร: สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ, ๒๕๓๙.

(๒) หนังสือ:

จำเนียร ทรงฤกษ์. ชีวประวัติพุทธอุบาสิกา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๓.
ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาญาณ. แก้ไขเพิ่มเติมพิมพ์ ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๔๐.
ปัญญา ใช้บายาง. ๔๐ ภิคุณิพระอรหันต์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๕.
พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
พระญาณธชะ. ปริมาณที่ปณี. แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์. พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพพระธรรมราชานุวัตร (กมล โกวิท ป.ธ.๖). กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.
พระคุณเจ้า เมธกโร. ผู้หญิงกับการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.
พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙). วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.
พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.
_____. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.

- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.
- _____ . **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**. พิมพ์ครั้งที่ ๘๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.
- พระพุทฺธโชสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยुरวงศพรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงศ. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุมัฏฐานาจริยะ.ดร. **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔.
- พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธิ การพิมพ์, ม.ป.ป.
- พุทธทาสภิกขุ. **ธรรมบรรยาย ระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒**. จัดพิมพ์โดยศรัทธาบริจาคของ สุภี คล่องการยิง, ๒๕๑๖.
- มนตรี สิริโรจนานันท์ (สีบดัวง).ผศ.ดร. **สตรีในพระพุทธศาสนา (Women in Buddhism)**. ฉบับพิมพ์เพิ่มเติมครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.
- มาร์ทีน แบทเซอร์. **ย่างก้าวบนดอกบัว ชีวิตและประสบการณ์ของนักบวชหญิงในพุทธศาสนา Walking On Lotus Flowers**. แปลโดย อวยพร เชื้อนแก้ว. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โกมลคีมทอง, ๒๕๔๔).
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๖.
- วัชระ งามจิตรเจริญ.ศ.ดร. **พระพุทธศาสนาเถรวาท**. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๖.
- สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก) ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. **อริยวงศ์ปฏิบัติอันเป็นวงศ์พระอริยะเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). **สำนักปฏิบัติธรรมที่สมนาม คือ พันธธรรม พันถิ่น พันไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๖๐.

(๓) วิทยานิพนธ์:

ธนาคม บรรเทากุล. “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานของพระอาจารย์ภักทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหากรรมฐานาจารย์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

นันทพล โรจนโกศล. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาชัยวัฒน์ อภิณณจารี (สิงห์โงน). “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ (วงศ์กำภู). “ศึกษาสภาวะรูปนามในการปฏิบัติในหมวดสัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐานสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระมหาสังเวย ธมมเนตติโก (เนตรนิมิตร). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุอรหัตผล: เฉพาะที่ปรากฏในเถรคาลา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

ภัทรนิจ วิสุทธิศักดิ์. “รูปแบบผสมผสานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

แม่ชีระวีวรรณ ธมมจารินี (งานวิสุทธิพันธ์). “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

เสมอ บุญมา. “ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

อณิวัชร เพชรนรรัตน์. “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

(๔) รายงานวิจัย:

เดือน คำดี.รศ.ดร. “ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์”. **รายงานวิจัย โครงการวิจัยพุทธศาสนศึกษา**. ศูนย์พุทธศาสนศึกษา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

(๕) สัมภาษณ์:

- สัมภาษณ์ กิตติยา สิทธิชัย, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ กุลวีณา เรืองลอยขา, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนท, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ จิตติมา บุษเฒ่, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤษจิกายน ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ เตือนตา เต็มไตรเพศ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ เทพาลักษ์ เทบท้าว, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ ันยชนก แยมศิริ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ นวพร ทองศรีเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤษจิกายน ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ พระภาวนาเขมคุณ วิ. (สุรศักดิ์ เขมรสี), เจ้าอาวาสวัดมเหยงคณ์ ผู้อำนวยการสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์, ๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนตเสวี), วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤษจิกายน ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ เพชรรินทร์ พรนภดล, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤษจิกายน ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย, วิปัสสนาจารย์สำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนท, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ แม่ชีณินาดา ศรีธัญอมร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤษจิกายน ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”, ๑ พฤษจิกายน ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ แม่ชีธรรสพร พุฒภิบุรณ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนท, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ แม่ชีสุวระสา สุวรรณเพชร, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนท, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ ล้อม เสนียุทธ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนท, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.
- สัมภาษณ์ สกฤตตรา ว่องไวการคำ, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนท, ๖ ตุลาคม ๒๕๖๐.

สัมภาษณ์ อรพรรณ นุตะชัยศรี, สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติกรรมฐานวัดมเหยงคณ์,
๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐.

ภาคผนวก

ผนวก ก

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าหรือพระอริยสาวกตรัสสอนการพิจารณาขั้นที่ ๕

พระสูตรที่พระพุทธเจ้าหรือพระอริยสาวกตรัสสอนการพิจารณาชั้น ๕

๑) ทุติยอุปาทาปริตัสสสูตร ว่าด้วยความสะดุ้งเพราะถ้อยมั่น สูตรที่ ๒

พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ยึดติดอยู่ด้วย สักกายทิฏฐิ ๒๐ และถ้อยมั่นชั้น ๕ “พิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าของเรา เราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นอัตตาของเรา” เมื่อชั้น ๕ แปรผันไป จึงสะดุ้งกลัว ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ ไม่ยึดติดอยู่ด้วย สักกายทิฏฐิ ๒๐ และไม่ถ้อยมั่นชั้น ๕ พิจารณาเห็น “ชั้น ๕ ว่าไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อชั้น ๕ แปรผันไป จึงไม่สะดุ้งกลัว คือ ไม่โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส^๑

๒ - ๓ - ๔) ยพนิจสูตร ยังทุกขสูตร และยพนัตตาสูตร ว่าด้วยสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^๒

๕ - ๖) อนิจจสูตรและทุติยอนิจจสูตร ว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยงสูตรที่ ๑ และสูตรที่ ๒

พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยงย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมคลายกำหนด (จากธาตุชั้น) และจิตที่คลายกำหนดนี้เองเป็นจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถ้อยมั่น และเพราะหลุดพ้นแล้วจึงตั้งมั่น สันโดษ ไม่สะดุ้ง ทุกข์ทั้งหลายก็จะดับไปเอง รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป แต่ในทุติยอนิจจสูตร ทรงแสดงเพิ่มเติมตอนท้ายพระสูตรว่า เมื่อเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอยู่อย่างนี้ การตามเห็นในอดีตก็จะมี การตามเห็นในอนาคตก็จะมี ความยึดมั่นอย่างแรงกล้าในชั้น ๕ ก็จะไม่ มี จิตก็คลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย^๓

^๑ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘/๒๓ - ๒๔.

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕ - ๑๗/๒๕ - ๓๐.

^๓ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๖/๖๔.

๗) โสณสูตร ว่าด้วยโสมคหบดี

พระพุทธเจ้าตรัสสอนโสมคหบดีว่า เพราะไม่เห็นความจริงว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา สมณพราหมณ์จึงเห็นว่า ตนเลิศกว่าเขา เสมอเขา หรือด้อยกว่าเขา แต่ถ้าเห็นความเป็นจริงจะไม่เป็นเช่นนั้น แล้วตรัสสอนว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอยัด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ทั้งหมดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^๔

๘) อนัตตลักษณะสูตร ว่าด้วยลักษณะแห่งอนัตตา

พระพุทธเจ้าตรัสสอนพระปัญจวัคคีย์ว่า เพราะชันธ ๕ เป็นอนัตตา จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ บังคับให้เป็นไปตามใจไม่ได้ แล้วตรัสสอนว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอยัด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ทั้งหมดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาจึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป และในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสเวลายากรณภาชิตนี้อยู่ พระปัญจวัคคีย์ก็มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น^๕

๙) ธารสูตร ว่าด้วยพระธาร

พระธาระทูลถามพระพุทธเจ้าว่า เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างไร จึงไม่มีอหังการ (ทิฏฐิ) มมังการ (ตัณหา) และมานานุสัยในกายที่มีวิญญานนี้ และในนิมิตภายนอกทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อพิจารณาเห็นชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอยัด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ตาม ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” เมื่อบุคคลรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย^๖

๑๐) สุราธสูตร ว่าด้วยพระสุราธะ

พระสุราธะทูลถามพระพุทธเจ้าว่า เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างไร จึงปราศจากอหังการ มมังการ และมานานุสัย ในกายที่มีวิญญานนี้ และในนิมิตภายนอกทั้งปวง เป็นผู้สงบระงับหลุดพ้น

^๔ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๙/๖๘ – ๗๐.

^๕ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔ – ๙๖.

^๖ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๑/๑๑๑ – ๑๑๒.

ดีแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเียดย ลู่วหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อบุคคลรู้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย เป็นผู้สงบระงับหลุดพ้น ดีแล้ว^๗

๑๑) – ๑๒) อรหัตตสูตร และทุติยอรหัตตสูตร ว่าด้วยพระอรหัตตสูตรที่ ๑ และสูตรที่ ๒

ในอรหัตตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ซึ่งเลิศประเสริฐที่สุดในโลก เลิศประเสริฐกว่าสัตว์ในสัตตาวาสและภวคคภพ และตรัสคาถาประพันธ์ไว้ในตอนท้าย ส่วนในทุติยอรหัตตสูตร มีเนื้อความเหมือนกันแต่ไม่มีคาถาประพันธ์^๘

๑๓) ชัชชนียสูตร ว่าด้วยผู้ถูกเคี้ยวกิน

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า สมณพราหมณ์ทั้งหมด เมื่อระลึกถึงชาติก่อนก็ระลึกถึงเฉพาะอุปาทานชั้น ๕ หรือระลึกถึงชั้นใดชั้นหนึ่งทั้งๆ ที่ชั้น ๕ มีชื่อเรียกตามสภาวะของมัน เช่น เรียกว่ารูป เพราะสลายไป เรียกว่า เวทนา เพราะเสวยอารมณ์ เรียกว่า สัญญา เพราะความจำได้ หมายถึงในสิ่งต่างๆ เรียกว่า สังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรม และเรียกว่า วิญญาณ เพราะรู้แจ้งอารมณ์ ส่วนพระอริยสาวกพิจารณาเห็นว่าตนถูกชั้น ๕ เคี้ยวกินมาแล้วแม้ในอดีต ปัจจุบัน และแม้ในอนาคตก็จะถูกเคี้ยวกินเช่นกัน จึงไม่มีความอาลัยชั้น ๕ ในอดีต ไม่ชื่นชมชั้น ๕ ในอนาคต และปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด และดับชั้น ๕ ในปัจจุบัน แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” ซึ่งทรงเรียกว่า เป็นการทำให้ชั้น ๕ พินาศ ไม่ก่อ ละทิ้ง ไม่ถือมั่น เรี่ยราย ไม่รวบรวมไว้ ทำให้หมดไหม้ และไม่ก่อให้เกิดลูกโผลงขึ้น อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^๙

^๗ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๒/๑๑๒ – ๑๑๓.

^๘ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๖ – ๗๗/๑๑๕ – ๑๑๘.

^๙ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๒๐ – ๑๓๔.

๑๔) ปิณโฑลยสูตร ว่าด้วยการเที่ยวบิณฑบาตเลี้ยงชีพ

พระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การที่ภิกษุทุกศีลเที่ยวบิณฑบาตเลี้ยงชีพเป็นการกระทำที่ต่ำทราม ย่อมถูกชาวโลกด่าว่าเป็นผู้ขอทานเลี้ยงชีพ จากนั้นทรงแสดงจุดประสงค์ของการบวชว่า เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ทั้งมวล แต่ภิกษุนั้นกลับมีจิตยินดีในกาม มีจิตพยาบาท คิดประทุษร้าย หลงลืมสติ ไม่รู้สึกตัว จิตไม่ตั้งมั่น กระสับกระส่าย ไม่สำรวมอินทรีย์ เป็นผู้เสื่อมจากโภคะของคฤหัสถ์ และไม่สามารถบำเพ็ญประโยชน์สำหรับความเป็นสมณะให้บริบูรณ์ได้ จากนั้นทรงแสดงกุศลวิตก ๓ ประการ คือ กามวิตก (ความตรึกในกาม) พยาบาทวิตก (ความตรึกในพยาบาท) และวิหิงสาวิตก (ความตรึกในการเบียดเบียน) และวิธีดับอกุศลวิตกทั้ง ๓ ประการ ด้วยความมีจิตตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ ประการ หรือ เจริญอนิมิตตสมาธิ (สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต) จากนั้นทรงแสดงการพิจารณาเห็นในทิวา ๒ ประการ คือ ภาวทิวา (ความเห็นในภาพ) และวิภาทิวา (ความเห็นในวิภาพ) ว่า การรู้ชัดว่ายึดถือสิ่งใดอยู่ ที่จะไม่มิโทษนั้นไม่มี โดยทรงแสดงว่า การพิจารณาเห็นด้วยความยึดถือขั้น ๕ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย และเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยนี้เองจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมี ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ขั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ขั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขั้น ๕ ขั้น ๕ ไม่ใช่อดีตตาของเรา” พระอรียสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๐}

๑๕) ปุณณมสูตร ว่าด้วยพระธรรมเทศนาในคินดววจันทรเต็มดวง

ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำพระจันทร์เต็มดวง พระพุทธเจ้ามีภิกษุแวดล้อมตรัสตอบคำถามภิกษุรูปหนึ่งเกี่ยวกับขั้น ๕ ที่ลึกซึ้งยิ่งๆ ขึ้นไปโดยลำดับ ๑๐ ประการ ได้แก่ เรื่องขั้น ๕ เรื่องมูลเหตุแห่งขั้น ๕ เรื่องฉันทราคะ เรื่องชื่อของขั้น ๕ เรื่องเหตุปัจจัยแห่งการบัญญัติขั้น ๕ เรื่องสักกายะทิวา เรื่องเหตุไม่มีสักกายะทิวา เรื่องคุณ โทษ เครื่องสลัดออกจากขั้น ๕ เรื่องไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย เรื่องกรรมที่อนัตตากระทำถูกต้องอดีตตา ดังนี้

๑. อุปาทานขั้น ๕ คือ (๑) รูปอุปาทานขั้น (อุปาทานขั้นคือรูป) (๒) เวทูปาทานขั้น (อุปาทานขั้นคือเวทนา) (๓) สัญญูปาทานขั้น (อุปาทานขั้นคือสัญญา) (๔) สังขารูปาทานขั้น (อุปาทานขั้นคือสังขาร) (๕) วิญญาณูปาทานขั้น (อุปาทานขั้นคือวิญญาณ)

๒. มูลเหตุของอุปาทานขั้น ๕ ประการ คือฉันทราคะ และฉันทราคะในอุปาทานขั้น ๕ เป็นตัวอุปาทาน

๓. อุปาทานขั้น ๕ ประการ มีได้เพราะความปรารถนาขั้นทั้ง ๕ ประการ

๔. เหตุที่ชื่อว่าขั้น เพราะคือ ขั้น ๕ ประการ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม

^{๑๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๕ - ๑๒๙.

๕. เหตุที่ทำให้รูปปรากฏ คือ มหาภูตรูป ๔ เหตุที่ทำให้เวทนาปรากฏ คือ ผัสสะ เหตุที่ทำให้สัญญาปรากฏ คือ ผัสสะ เหตุที่ทำให้สังขารปรากฏ คือ ผัสสะ และเหตุที่ทำให้วิญญาณปรากฏ คือ นามรูป

๖. สักกายะภิกขุ เกิดขึ้นได้เพราะ ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็น ไม่ฉลาดในธรรม ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะและของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นขั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาวามีขั้น ๕ พิจารณาเห็นขั้น ๕ ในอัตตา และพิจารณาเห็นอัตตาในขั้น ๕

๗. สักกายะภิกขุ เกิดขึ้นไม่ได้เพราะ เป็นผู้ได้สติบ ได้เห็น ฉลาดในธรรม ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะและของสัตบุรุษ ไม่พิจารณาเห็นขั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นอัตตาวามีขั้น ๕ ไม่พิจารณาเห็นขั้น ๕ ในอัตตา และไม่พิจารณาเห็นอัตตาในขั้น ๕

๘. สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยขั้น ๕ เกิดขึ้นเป็นคุณของขั้น ๕ สภาพของขั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นโทษของขั้น ๕ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะและเป็นที่ละฉันทราคะในขั้น ๕ เป็นเครื่องสลัดออกจากขั้น ๕

๙. บุคคลผู้ไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัย คือบุคคลผู้พิจารณาเห็นขั้น ๕ ทั้งหมด ได้แก่ รู้อย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งที่เป็นไปในภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา”

๑๐. ทรงตอบคำถามที่เกิดขึ้นในใจของภิกษุที่คิดว่า เมื่อขั้น ๕ เป็นอนัตตา กรรมที่ถูกอนัตตากระทำจะต้องอัตตาได้อย่างไร ด้วยการตรัสว่า พระองค์ทรงได้แนะนำธรรมเหล่านั้นไว้แล้ว แต่ก็เป็นไปได้ที่โสมนัสผู้ไม่รู้แจ้งในพระธรรมวินัยได้ตกอยู่ในอำนาจของอวิชชา มีใจถูกตัณหาครอบงำจะคิดเช่นนั้น แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ขั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ขั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขั้น ๕ ขั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๑}

๑๖) อานันทสูตร ว่าด้วยพระอานนท์

พระอานนท์กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า พระปทุมมณีนันทานีบุตรได้กล่าวธรรมเทศนาที่ทำให้ท่านบรรลุธรรมโดยการยกอุปมาว่า สตรีหรือบุรุษแรกจูน ผู้ชอบแต่ตัว มองดูหน้าของตนในกระจกหรือในภาชนะน้ำที่ใสสะอาดบริสุทธิ์ เพราะอาศัยกระจกหรือภาชนะน้ำจึงเห็น เพราะไม่อาศัยจึงไม่เห็น ฉะนั้น เพราะถือมั่นขั้น ๕ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า “เรามี” จึงมี เพราะไม่ถือมั่นขั้น ๕ ตัณหา มานะ ทิฏฐิว่า “เรามี” จึงไม่มี ฉะนั้น แล้วกล่าวสอนต่อไปว่า ขั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขั้น ๕ ไม่เที่ยงย่อม

^{๑๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๔ - ๑๔๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๕ - ๙๐/๙๖ - ๑๐๔.

เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อดีตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๒}

๑๓) ติสสุตฺต ว่าด้วยพระติสสะ

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจากภิกษุทั้งหลายว่า พระติสสะไม่ยินดีในการประพฤติพรหมจรรย์และมีความสงสัยในธรรม พระพุทธเจ้าจึงรับสั่งให้พระติสสะมาเข้าเฝ้าแล้วทรงแสดงธรรมให้ฟังว่า ผู้ที่ยังไม่หมดความกำหนัดในชั้น ๕ เมื่อชั้น ๕ แปรผันเป็นอย่างอื่นก็เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ส่วนผู้หมดความกำหนัดจะไม่เป็นเช่นนั้น แล้วตรัสสอนว่า ชั้น ๕ ไม่ใช่เพียงเมื่อชั้น ๕ ไม่ใช่เพียง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อดีตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

จากนั้นทรงแสดงหนทางไปสู่พระนิพพานด้วยการยกอุปมาขึ้นเปรียบเทียบว่า เปรียบเหมือนบุรุษ ๒ คน คนหนึ่งคือบุรุษผู้ไม่ฉลาดในหนทาง คนหนึ่งคือพระพุทธเจ้าผู้ฉลาดในหนทาง เมื่อบุรุษผู้ไม่ฉลาดในหนทางเกิดวิจิกิจฉาเมื่อเดินทางไปถึงทาง ๒ แพร่ง ก็ควรถามทางกับบุรุษผู้ฉลาดในหนทาง ผู้ฉลาดในหนทางก็จะตอบว่า ให้ละทางซ้าย คือมิจฉามรรคมีองค์ ๘ คือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ ฯลฯ (๘) มิจฉาสมาธิ แล้วเดินไปทางขวา คืออริยมรรคมีองค์ ๘ และในระหว่างการเดินทางไปทางขวาหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ผู้เดินจะต้องพบกับอุปสรรคต่างๆ ได้แก่ ราวป่าหนาทึบ คืออวิชชา ที่ลุ่มใหญ่ มีเปือกตม คือกามทั้งหลาย บึงที่ลึก คือความโกรธและความคับแค้นใจ แต่ไม่นานก็จะได้พบที่อันนารัณรมย์ คือพระนิพพาน^{๑๓}

๑๔) ยมกสุตฺต ว่าด้วยพระยมกะ

พระยมกเกิดทิฎฐิชั่วว่า พระชีนาสพตายแล้วขาดสูญ ไม่เกิดอีก ภิกษุทั้งหลายจึงขอให้พระสารีบุตรแสดงธรรมให้ท่านพระยมกะฟัง พระสารีบุตรจึงสอนให้พระยมกะพิจารณาชั้น ๕ ว่าไม่ใช่เพียงเมื่อชั้น ๕ ไม่ใช่เพียง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ไม่สามารถค้นหาตถาคต (สัตว์) ในชั้น ๕ ได้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ฉลาดในธรรมของสัตว์บุรุษพิจารณาเห็นชัดว่าชั้น ๕ ไม่ใช่เพียง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป และในที่สุดพระยมกะก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันบุคคล จากนั้นพระสารีบุตรจึงแสดงธรรม

^{๑๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๓/๑๔๒ – ๑๔๓.

^{๑๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๓ – ๑๔๖.

ด้วยอุปมาโวหารว่า ปุณฺชนียัตติตถอยุด้วยสักกายทิฏฐิ ๒๐ ไม่รู้ชัดว่าขันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นผู้ฆ่า และยึดมั่นขันธ ๕ ว่าเป็นอัตตาของตน จึงเกิดความทุกข์ เหมือนคบดีหรือบุตรคบดีผู้มั่งคั่งไว้วางใจคนร้ายซึ่งปลอมตัวมาเป็นมิตรจึงถูกฆ่าโดยไม่รู้ตัว ส่วนอริยสาวกมีนัยตรงกันข้าม เมื่อพระยมกะพึงธรรมเทศนาแล้ว จิตได้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เป็นพระอรหันตบุคคลเพราะไม่ถือมั่น^{๑๔}

๑๙) อนุราธสูตร ว่าด้วยพระอนุราธะ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอนุราธะถึงเหตุที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ปัญหา ๔ ประการ คือ (๑) สัตว์ตายแล้วเกิดอีก (๒) สัตว์ตายแล้วไม่เกิดอีก (๓) สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี (๔) สัตว์ตายแล้วจะว่าเกิดอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ เพื่อไขข้อข้องใจของพระอนุราธะ และเพื่อให้พระอนุราธะสามารถนำไปตอบแก่เดียรฉัตรปริพาชกได้ถูกต้องโดยไม่กล่าวตู และสามารถกล่าวแก้ได้อย่างสมเหตุสมผลโดยไม่ถูกตำหนิเมื่อถูกถามอีกในคราวต่อไป โดยได้ทรงแสดงให้พระอนุราธะเห็นว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรพิจารณาเห็นว่า ขันธ ๕ ของเรา เราเป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ เป็นอัตตาของเรา และให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ทั้งหมด ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็รู้หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

จากนั้น ทรงแสดงต่อไปว่า แม้แต่พระพุทธเจ้าก็เช่นกัน ขันธ ๕ ไม่เป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าไม่มีในขันธ ๕ และไม่มีพระพุทธเจ้านอกขันธ ๕ ดังนั้น จะค้นหาพระพุทธเจ้าโดยจริง โดยแท้ในขันธ ๕ ในปัจจุบันไม่ได้เลย จึงไม่ควรตอบปัญหาเกี่ยวกับการตอบปัญหาของพระพุทธเจ้า ในฐานะทั้ง ๔ ประการ ได้แก่ พระพุทธเจ้าตายแล้วเกิดหรือไม่ เป็นต้น เพราะทั้งในอดีตและปัจจุบัน พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติแต่เรื่องทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น^{๑๕}

๒๐) วัคคิสสูตร ว่าด้วยพระวัคคิ

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่พระวัคคิซึ่งกำลังอาพาธหนัก มีความประสงค์จะเข้าเฝ้าพระองค์แต่ไม่มีกำลังพอที่จะเข้าเฝ้าได้ จึงเสด็จไปเยี่ยม เมื่อไตร่ถามอาการแล้วได้ตรัสว่า “ถ้าเธอติเตียนตนเองไม่ได้ด้วยศีลแล้ว จะราคายุทธนุร่ายไปทำไม” “จะมีประโยชน์อะไรด้วยร่างกายอันเปื่อยเน่าที่เธอเห็นอยู่นี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ความจริงเมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็อ้างว่าเห็นธรรม” แล้วตรัสสอนให้พิจารณาขันธ ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า

^{๑๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗ – ๑๕๓.

^{๑๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๓ – ๑๕๗.

หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป แล้วเสด็จไปทางเขาคิชฌกูฏ ส่วนพระวักกลีได้ให้ภิกษุผู้ปฏิบัติ อุ่มขึ้นเตยงหาไปวิหารกาฬสิลาข้างภูเขาสิลิสี ต่อมา พระวักกลีก็สามารถบรรลุอรหัตตผลได้ ด้วยความ ไม่เคลือบแคลงสงสัยในชั้น ๕ พร้อมกับการดับจิตจากการฆ่าตัวตาย^{๑๖}

๒๑) อัสนชิสูตร ว่าด้วยพระอัสนชิ

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจากภิกษุผู้ปฏิบัติว่า พระอัสนชิกำลังอาพาธหนัก และขอประทานวโรกาสเสด็จไปเยี่ยม พระพุทธเจ้าจึงเสด็จไปเยี่ยม และได้ตรัสถามถึงอาการอาพาธ และเมื่อทรงทราบว่า มีความทรมานทุกข์มากเพราะเสื่อมจากสมาธิ จึงตรัสสอนว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้ สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิต ย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป และตรัสสอนให้พิจารณาเวทนา ๓ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนาว่า ไม่เที่ยง ไม่น่าหมกมุ่น ไม่น่าเพลิดเพลิน จากนั้นได้อุปมาว่า เหมือนกับตะเกียงน้ำมันจะติดอยู่ได้เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ เพราะสิ้นน้ำมัน และไส้ ตะเกียงน้ำมันจึงหมดเชื้อดับไปฉับใด ภิกษุก็ฉับนั้นเหมือนกัน เมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่ สุด ก็รู้ชัดว่าเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่าเสวยเวทนามีชีวิต เป็นที่สุด หลังจากตายไปก็รู้ชัดว่า ความเสวยอารมณ์ทั้งปวงไม่น่าเพลิดเพลิน จักเย็นในโลกนี้ ที่เดียว^{๑๗}

๒๒ - ๒๓) ราหุลสูตร และหุติยราหุลสูตร ว่าด้วยพระราหุลสูตรที่ ๑ และสูตรที่ ๒

พระราหุลทูลถามพระพุทธเจ้าว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไร จึงไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายนี้และในนิมิตภายนอกทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียดย เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” จึงไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายนี้ และในนิมิตภายนอกทั้งปวง ส่วนในหุติยราหุลสูตร พระราหุลถามว่า บุคคลรู้ เห็นอย่างไร จึงปราศจากอหังการ มมังการ และมานานุสัย ก้าวล่วงมานะ สงบระงับ หลุดพ้นดี พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นชั้น ๕ ทั้งหลายทั้งหมดด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เหมือนในราหุลสูตร และสามารถหลุดพ้นได้ เพราะไม่ถือมั่น จึงปราศจากอหังการ มมังการ เป็นต้น^{๑๘}

^{๑๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๗ - ๑๖๓.

^{๑๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๘/๑๖๓ - ๑๖๖.

^{๑๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๑ - ๙๒/๑๗๔ - ๑๗๖.

๒๔) นทีสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารว่า ปุณฺณผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็น ไม่ฉลาดในธรรม ไม่ได้รับการแนะนำ ในธรรมของพระอริยะและของสัตบุรุษ ย่อมพิจารณาเห็น ชันธ ๕ ด้วยสักกายทิฎฐิ ๒๐ คือ พิจารณาเห็นชันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีชันธ ๕ พิจารณาเห็นชันธ ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็น อัตตาในชันธ ๕ เมื่อชันธ ๕ ย่อยยับไปก็จะถึงความพินาศ เหมือนคนถูกกระแสน้ำเชี่ยวที่ไหลลงจาก ยอดภูเขาพัดพาไป ถึงจะจับต้นไม้ ต้นหญ้าที่เกิดอยู่ข้างแม่น้ำก็จะถึงความพินาศ เพราะต้นไม้ ต้นหญ้าเหล่านั้นย่อมลู่ไปตามกระแสน้ำและหลุดไปเพราะการจับแห่งปุณฺณนั้น จากนั้นทรงตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ควรพิจารณาเห็นว่า นั้นของเรา เราเป็น นั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา และให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่าชันธ ๕ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือ ละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตา ของเรา อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบ พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๙}

๒๕) นขลิขาสสูตร อุปมาด้วยฝุ่นที่ปลายเล็บ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุรูปหนึ่งที่ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ชันธ ๕ เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่แปรผัน มีหรือไม่ ด้วยการตรัสเปรียบเทียบชันธ ๕ กับฝุ่นที่ปลายเล็บว่า ชันธ ๕ แม้ขนาดเท่าฝุ่นที่ปลายเล็บจะเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่แปรผันนั้นไม่มีเลย แล้วตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชันธ ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สติบเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๐}

๒๖) ทุติยคัททูลพัทฐสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยสุนัขถูกล่าม สูตรที่ ๒

พระพุทธเจ้าแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารแก่ภิกษุทั้งหลายว่า สงสารนี้มีเบื้องต้น เบื้องปลายที่ไม่มีใครๆ รู้ได้ ฉันทิ เบื้องต้นเบื้องปลายก็ไม่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีวิขาเป็นเครื่อง ปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบ ฉันทิ สุนัขที่ถูกผูกไว้ด้วยเชือกแล้วล่ามไว้ที่หลักหรือเสาที่แข็งแรง สามารถเดิน ยืน หมอบ นอนได้ใกล้แค่หลักหรือเสานั้นเท่านั้น ฉันทิ ปุณฺณผู้ไม่ได้สติบยึดติดด้วย สักกายะทิฎฐิ ๒๐ ย่อมเล่นวนเวียนอยู่กับชันธ ๕ หนีชันธ ๕ ไม่พ้น จึงไม่พ้นทุกข์ เหมือนสุนัขที่ถูก ล่ามไว้ที่เสาหลักได้แต่วิ่งวนเวียนอยู่อย่างนั้น ฉันทิ เพราะเหตุนี้ จึงควรพิจารณาจิตของตน เนื่องๆว่า จิตนี้เศร้าหมองแล้วด้วยราคะ โทสะ โมหะมาเป็นเวลานาน สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเพราะ

^{๑๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๓/๑๗๗ – ๑๗๘.

^{๒๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๗/๑๘๖ – ๑๘๘.

จิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายบริสุทธีเพราะจิตผ่องแผ้ว ช่างย่อมหรือจิตกร เมื่อมีเครื่องย่อมกัถิ ครั่งกัถิ ขมิ้นกัถิ สีเขียวกัถิ พึงเขียนรูปมโหฬารน้อยใหญ่ครบทุกส่วนลงบนแผ่นกระดาน ฝาหรือแผ่นผ้า ที่เกลี้ยงเกลา แม้นฉินไค บุณชนผู้ไม่ได้สดับก็ฉินนั้นเหมือนกัน เมื่อจะให้เกิด ก็ให้ชั้น ๕ นั้นเองเกิด แล้วตรัสสอนว่าชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่ อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลาย กำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ อีกต่อไป^{๒๑}

๒๗ – ๒๘) บริพัญจิตสูตร และทุตติยบริพัญจิตสูตร ว่าด้วยการสอบถามสูตรที่ ๑ และสูตรที่ ๒

บริพัญจิตสูตรและทุตติยบริพัญจิตสูตร ต่างว่าด้วยการสอบถามเหมือนกัน แต่มี รายละเอียดต่างกัน ในบริพัญจิตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เธอพิจารณาชั้น ๕ ว่าเป็นของเรา เราเป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ เป็นอัตตาของเราหรือ เมื่อภิกษุทั้งหลายตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้พิจารณาเห็นชั้น ๕ ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิต หลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ส่วนในทุตติยบริพัญจิตสูตร ทรงสอบถามว่าชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเราหรือ เมื่อภิกษุทั้งหลายตอบว่า ใช่อย่างนั้น พระพุทธเจ้า จึงตรัสสอนภิกษุทั้งหลายพิจารณาเห็นชั้น ๕ ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง^{๒๒}

๒๙ – ๓๐) กัปปสูตร และทุตติยกัปปสูตร ว่าด้วยพระกัปปะสูตรที่ ๑ และสูตรที่ ๒

พระกัปปะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า บุคคลรู้ เห็นอย่างไร จึงไม่มีมือหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายนี้และในนิมิตภายนอกทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า บุคคลรู้ เห็นว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือ ภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตาม ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า “ชั้น ๕ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างนี้ จึงไม่มีมือหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายนี้และในนิมิตภายนอกทั้งปวง ส่วนในทุตติยกัปปะสูตร พระกัปปะถามว่า บุคคลรู้ เห็นอย่างไร จึงปราศจากอหังการ มมังการ และมานานุสัย ก้าวล่วงมานะ สงบระงับ หลุดพ้นดี พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นว่าชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกล หรืออยู่ใกล้ก็ตาม ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง เป็นต้น เหมือนในกัปปะสูตร และสามารถ หลุดพ้นได้เพราะไม่ถือมั่น จึงปราศจากอหังการ มมังการ ก้าวล่วงมานะ สงบระงับ และหลุดพ้น^{๒๓}

^{๒๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๑ – ๑๙๒.

^{๒๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๘ – ๑๑๙/๒๑๒ – ๒๑๓.

^{๒๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๔ – ๑๒๕/๒๑๘ – ๒๒๐.

๓๑) อานันทสูตร ว่าด้วยพระอานนท์

พระอานนท์ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโดยย่อ เพื่อหลีกเลี่ยงไปประกอบความเพียรอยู่คนเดียว พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงไม่ควรพิจารณาเห็นว่า “ชันธ ๕ ของเรา เราเป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ เป็นอัตตาของเรา” เมื่อเป็นอย่างนั้น พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมดไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๔}

๓๒) นวตสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าลมไม่พัด เป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายถึงเหตุที่ทำให้เกิดทิวฏฐิว่าลมไม่พัด น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มั่นคงดุจเสาระเนียด แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชันธ ๕ เพราะความถือมั่นชันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๕}

๓๓) เอตังมมสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่านั่นของเรา

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายถึงเหตุที่ทำให้เกิดทิวฏฐิว่านั่นของเรา แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชันธ ๕ และมีความยึดมั่นชันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในนวตสูตรว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๖}

^{๒๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๙/๒๕๐ - ๒๕๒.

^{๒๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๖/๓๑๕ - ๓๑๖.

^{๒๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๗/๓๑๗.

๓๔) โสอิตตาสูตฺร ว่าด้วยทิวฏฐิว่า อตฺตากับโลกเป็นอย่างเดียวกัน

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายถึงเหตุที่ทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “อตฺตากับโลกเป็นอย่างเดียวกัน เรานั้นละโลกนี้ไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อตฺตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๗}

๓๕) โนจเมสียาสูตฺร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าเราไม่พึงมี

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายถึงเหตุที่ทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริวารของเราก็ไม่พึงมี ถ้าเราจักไม่ได้มีแล้ว แม้บริวารของเราก็จักไม่มี” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อตฺตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๘}

๓๖) นัตถิทินนสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล เป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ โอปปาติกสัตว์ (สัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ในที่ลับ และเมื่อจุติ(ตาย) ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพไว้ เช่น เทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น) ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้งก็ไม่มีในโลก บุรุษคือประชุมแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ เมื่อตายไป ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปเป็นอากาศธาตุ บุรุษทั้งหลายมีเดียเป็นที่ ๕ (เวลาหามศพจะให้คน ๔ คนหามเพียงนอนไป

^{๒๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๘/๓๑๗.

^{๒๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗๙/๓๑๗.

ฉะนั้น จึงชื่อว่ามีเพียงเป็นที่ ๕) นำศพไป รอยเท้าปรากฏเพียงแค่ปาช้า กลายเป็นกระดูกขาวโพลน ดุจสิ้นกพิราบ การเช่นสรวงสิ้นสุดลงแค่เถาถ่าน คนเขลาบัญญัติทานนี้ไว้ คำที่คนบางพวกย้าว่ามีผล นั้น ว่างเปล่า เท็จ ไร้สาระ หลังจากตายไป ไม่ว่าคนเขลาและคนฉลาดย่อมขาดสูญ ไม่เกิดอีก” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฐิ ดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็น ทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือ ละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อม คลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๒๙}

๓๗) โกโรตสูตร ว่าด้วยทิฐิว่าเมื่อบุคคลทำเอง เป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่าเพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิฐิว่า “บุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เปียดเปียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเปียดเปียน ทำให้เศร้าโศกเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้เศร้าโศก ทำให้ลำบากเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ลำบาก ดิ้นรนเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ดิ้นรน ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ตัดช่องย่องเบา ปล้น ทำโจรกรรมในบ้านหลังเดียว ดักขุมที่ทางเปลี่ยว เป็นขู้ พุดเทจ ผู้ทำ (เช่นนั้น) ไม่จัดว่าทำบาป แม้หากบุคคลจะใช้จักรมีคม ดุจมีดโกนสังหารเหล่าสัตว์ในปฐพีนี้ ให้เป็นลานตากเนื้อ ให้เป็นกองเดียวกัน เขาย่อมไม่มีบาปที่เกิด จากกรรมนั้น ไม่มีบาปมาถึง แม้หากบุคคลจะไปยังฝั่งขวาแห่งแม่น้ำคงคา ฆ่าเอง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เปียดเปียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเปียดเปียน เขาย่อมไม่มีบาปที่เกิดจากกรรมนั้น ไม่มีบาปมาถึงเขา แม้หากบุคคลจะไปยังฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำคงคา ให้เอง ใช้ให้ผู้อื่นให้ บุชาเอง ใช้ให้ผู้อื่นบูชา เขาย่อมไม่มีบุญที่เกิดจากกรรมนั้น ไม่มีบุญมาถึงเขา ไม่มีบุญที่เกิดจากการให้ทาน จากการฝึกอินทรีย์ จากการสำรวม จากการพูดคำสัตย์ ไม่มีบุญมาถึงเขา” แล้วตรัสตอบด้วย พระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฐิ ดังกล่าว จากนั้นได้ ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๐}

^{๒๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๐/๓๑๗.

^{๓๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๑/๓๑๗.

๓๘) เหตุสูตร ว่าด้วยทิวฐาไม่มีเหตุ เป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฐาว่า “ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย บริสุทธิ์เอง ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ไม่มีความสามารถของบุรุษ ไม่มีความพยายามของบุรุษ สัตว์ (สัตว์ทุกจำพวก เช่น อุฐ โค ลา) ปาณะ (สัตว์ที่มี ๑ อินทรีย์ ๒ อินทรีย์ เป็นต้น) ภูตะ (สัตว์ทุกจำพวกที่เกิดจากฟองไข่และเกิดในครรภ์มารดา) ชีวะ (พืชทุกชนิด) ทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตาตามสถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะของตน เสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติ (การกำหนดหมายชนชั้น เช่น โจรเป็นกัณหาภิชาติ (สีด้า) นักบวชเป็นนินาภิชาติ (สีเขียว) นิครนถ์เป็นโลหิตาภิชาติ (สีแดง) คฤหัสถ์เป็นหลิพทาภิชาติ (สีเหลือง) อาชีวกเป็นสุกกาภิชาติ (สีขาว) นักบวชที่เคร่งครัดปฏิบัติเป็นปรมสุกกาภิชาติ (สีขาวยิ่งนัก) ทั้ง ๖ เท่านั้น” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฐิตังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๑}

๓๙) มหาทิวฐิสูตร ว่าด้วยทิวฐิหลายประการ

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฐิว่า “สภาวะ ๗ กอง ได้แก่ กองแห่งธาตุดิน กองแห่งธาตุน้ำ กองแห่งธาตุไฟ กองแห่งธาตุลม กองสุข กองทุกข์ กองชีวะ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต ยิ่งยืนมั่นคงดยอดภูเขา ดุจเสาระเนียด ไม่หวั่นไหว ไม่แปรผัน ไม่กระทบกระทั่งกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์แก่กันและกัน” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฐิตังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อดีตของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น

^{๓๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๘๒/๓๑๗.

เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๒}

๔๐) สัสสตทิฏฐิสูตร ว่าด้วยทิฏฐิว่าโลกเที่ยง

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิฏฐิว่า “โลกเที่ยง” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๓}

๔๑) อสัสสตทิฏฐิสูตร ว่าด้วยทิฏฐิว่าโลกไม่เที่ยง

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิฏฐิว่า “โลกไม่เที่ยง” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๔}

๔๒) อันตवासูตร ว่าด้วยทิฏฐิว่าโลกมีที่สุด

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิฏฐิว่า “โลกมีที่สุด” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือ

^{๓๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๓/๓๑๗.

^{๓๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๔/๓๑๗.

^{๓๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๕/๓๑๗.

ภายนอก หยาบหรือละเียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๕}

๔๓) อนันตवासูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าโลกไม่มีที่สุด

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “โลกไม่มีที่สุด” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชั้น ๕ และมีความยึดมั่นชั้น ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवासูตรว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๖}

๔๔) ตั้งขีวตั้งสรีรังสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าชีวะกับสรีระ (วิญญาณอมตะหรืออาตมัน)

เป็นอย่างเดียวกัน

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “ชีวะกับสรีระ (วิญญาณอมตะหรืออาตมัน) เป็นอย่างเดียวกัน” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชั้น ๕ และมีความยึดมั่นชั้น ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवासูตรว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชั้น ๕ ชั้น ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๗}

^{๓๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๖/๓๑๗.

^{๓๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๗/๓๑๗.

^{๓๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘๘/๓๑๗.

๔๕) อัญญังชีวังอัญญังสรีรังสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าชีวะกับสรีระ (วิญญาณอมตะหรืออาตมัน) เป็นคนละอย่างกัน

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “ชีวะกับสรีระ (วิญญาณอมตะหรืออาตมัน) เป็นคนละอย่างกัน” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๘}

๔๖) โหติตถาคโคสุตฺต ว่าด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) เกิดอีก

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) เกิดอีก” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๓๙}

๔๗) นโหติตถาคโคสุตฺต ว่าด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) ไม่เกิดอีก

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) ไม่เกิดอีก” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อม

^{๓๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๔๙/๓๑๗.

^{๓๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๔๙/๓๑๗.

หลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๐}

๔๘) โหติจณโหติตถาคโตสูตร ว่าด้วยด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) เกิดอีกและไม่เกิดอีก

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) เกิดอีกและไม่เกิดอีก” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๑}

๔๙) เนวโหตินนโหติสูตร ว่าด้วยด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) จะว่าเกิดอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้วตถาคต (สัตว์) จะว่าเกิดอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๒}

๕๐) รูปีอิตตาสูต ว่าด้วยด้วยทิวฏฐิว่าอิตตที่มีรูป

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อิตตที่มีรูปไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏ

^{๔๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๕๑/๓๑๗.

^{๔๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๕๒/๓๑๗.

^{๔๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๕๓/๓๑๗.

ในวาทสูตรว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๓}

๕๑) อรูปอัตตสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่ไม่มีรูป

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาที่ไม่มีรูปไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชันธ ๕ และมีความยึดมั่นชันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในวาทสูตรว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๔}

๕๒) รูปปัจจุรูปอัตตสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่มีรูปและไม่มีรูป

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูปไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีชันธ ๕ และมีความยึดมั่นชันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในวาทสูตรว่า ชันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อชันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ชันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นชันธ ๕ ชันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เมื่อคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๕}

^{๔๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๙๔/๓๑๗.

^{๔๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๙๕/๓๑๗.

^{๔๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๙๖/๓๑๗.

๕๓) เนวรูปินารูปัตตาสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาจะว่ามีรูปก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีรูปก็ไม่ใช่ไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๖}

๕๔) เอกันตสุขีสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่มีสุขโดยส่วยเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาที่มีสุขโดยส่วยเดียวไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๗}

๕๕) เอกันตทุกขีสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่มีทุกข์โดยส่วยเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาที่มีทุกข์โดยส่วยเดียวไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในवादสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด

^{๔๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๔๗/๓๑๗.

^{๔๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๔๘/๓๑๗.

จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๘}

๕๖) สุขทุกขีสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่มีทั้งสุขและทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาที่มีทั้งสุขและทุกข์ไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในวาทสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๔๙}

๕๗) อทุกขมสฺสีสูตร ว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาที่ไม่มีทั้งทุกข์และสุข

พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เพราะมีอะไร เพราะยึดถืออะไร จึงทำให้เกิดทิวฏฐิว่า “หลังจากตายแล้ว อัตตาที่ไม่มีทั้งสุขและทุกข์ไม่สลายไป” แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า เพราะมีขันธ ๕ และมีความยึดมั่นขันธ ๕ จึงทำให้บุคคลมีทิวฏฐิดังกล่าว จากนั้นได้ตรัสสอนเหมือนที่ปรากฏในวาทสูตรว่า ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เมื่อขันธ ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จึงพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ก็ตามทั้งหมด “ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นขันธ ๕ ขันธ ๕ ไม่ใช่อัตตาของเรา” อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๕๐}

^{๔๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๙๙/๓๑๗.

^{๔๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๐๐/๓๑๗.

^{๕๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๐๑/๓๑๗.

ผนวก ข

แบบสัมภาษณ์แบบเชิงลึก

แบบสัมภาษณ์แบบเชิงลึกเพื่อใช้ในการวิจัย (In-depth Interview)
ดัชนีนิพนธ์เรื่องการปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕
สำหรับวิปัสสนาจารย์

แบบสัมภาษณ์นี้ เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยดัชนีนิพนธ์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” โดยผู้ตอบแบบสัมภาษณ์สามารถแสดงความรู้ ความคิดเห็นที่เป็นข้อเท็จจริง เพื่อผู้วิจัยจะได้นำข้อมูลมาวิเคราะห์เพื่อประโยชน์ทางวิชาการเท่านั้น โดยมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๓) การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในสังคมไทย

แนวคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์ มีดังนี้

๑. ในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาแห่งนี้ มีสตรีมาปฏิบัติธรรมมากน้อยเพียงใด
๒. ชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กับแนวการสอนการปฏิบัติในสำนักของท่านอย่างไร
๓. ท่านสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ โดยเน้นหนักชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่ ขอได้โปรดอธิบาย
๔. สตรีสามารถพิจารณาชั้น ๕ ได้ลึกซึ้งหรือไม่ เพราะเหตุใด
๕. ข้อเสนอแนะเพิ่มเติม (ถ้ามี)

พ.ต.ท.หญิง สุชาดา พระเขียนทอง

นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๖๐

แบบสัมภาษณ์แบบเชิงลึกเพื่อใช้ในการวิจัย (In-depth Interview)
ดัชนีนิพนธ์เรื่องการปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕
สำหรับสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม

แบบสัมภาษณ์นี้ เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยดัชนีนิพนธ์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา เรื่องการปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕ โดยผู้ตอบแบบสัมภาษณ์สามารถแสดงความรู้ ความคิดเห็นที่เป็นข้อเท็จจริง เพื่อผู้วิจัยจะได้นำข้อมูลมาวิเคราะห์เพื่อประโยชน์ทางวิชาการเท่านั้น โดยมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) การปฏิบัติธรรมของสตรีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๓) การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของสตรีในสังคมไทย

แนวคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์ มีดังนี้

๑. ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร
๒. วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย
๓. การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดเป็นหลักหรือไม่
๔. การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีแก้ไขอย่างไร
๕. ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร
๖. ข้อเสนอแนะเพิ่มเติม (ถ้ามี)

พ.ต.ท.หญิง สุชาดา พระเขียนทอง

นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๖๐

ผนวก ค

หนังสือเชิญผู้ทรงคุณวุฒิและหนังสือขออนุญาตสัมภาษณ์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/ ๗๗

๑ กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขอเชิญเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

เรียน ผศ. ดร. วุฒินันท์ กันทะเตียน

สิ่งที่ส่งมาด้วย เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชา
 พระพุทธศาสนา ภาควิชา รัชสประจําตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “การ
 ปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕ ” โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ
 (Qualitative Research) ประกอบด้วยการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการวิจัยเชิง
 สํารวจ (Survey Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) ต่อผู้ให้ข้อมูลสําคัญ (Key
 Informants) เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ขณะนี้อยู่ระหว่างออกแบบเครื่องมือวิจัยเพื่อใช้
 ในการเก็บข้อมูล

เพื่อการนี้ จึงขอเชิญท่านเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบและแก้ไขเครื่องมือวิจัย เพื่อความสมบูรณ์
 ในการทำวิจัยต่อไป

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ขอแสดงความนับถือ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภขร)
 รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ผู้ทรงคุณวุฒิ
 ศาสตราจารย์ ดร. ปรเมศวร์ งามพิเชษฐ์
 ๑๑.๙.๖๐

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน บัณฑิตวิทยาลัย (หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาคพิเศษ) โทร. ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐ (ภายใน ๑๑๓๓)

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/วพ๑

วันที่ ๑ กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขอเชิญเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

เรียน ผศ. ดร. แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบด้วยการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) ต่อผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ขณะนี้อยู่ระหว่างออกแบบเครื่องมือวิจัยเพื่อใช้ในการเก็บข้อมูล

เพื่อการนี้ จึงขอเชิญท่านเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบและแก้ไขเครื่องมือวิจัย เพื่อความสมบูรณ์ในการทำวิจัยต่อไป

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม

(Signature)

๑๗/๙/๒๐๑๗

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภษร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๘๘

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน บัณฑิตวิทยาลัย (หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาคพิเศษ) โทร. ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐ (ภายใน ๑๑๓๓)

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๑๗๑

วันที่ ๑ กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขอเชิญเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบเครื่องมือวิจัย

เรียน อาจารย์ ดร. ดวงเพชร สมศรี

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบด้วยการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) ต่อผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ขณะนี้อยู่ระหว่างออกแบบเครื่องมือวิจัยเพื่อใช้ในการเก็บข้อมูล

เพื่อการนี้ จึงขอเชิญท่านเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบและแก้ไขเครื่องมือวิจัย เพื่อความสมบูรณ์ในการทำวิจัยต่อไป

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขขร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ

๑๙๖๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์ และเก็บข้อมูลเพื่อประกอบการวิจัย

นมัสการ พระภาวนาชมคุณ วิ. สำนักปฏิบัติธรรมวัดมเหยงคณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงนมัสการมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์พระคุณท่าน และผู้ปฏิบัติธรรม จำนวน ๕ ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงนมัสการมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบพระคุณยิ่ง

ณ ๗ มิ.ย. ๖๕๖๐

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

๑๕ ๓๑.๖๕๖๐.

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภสร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๑๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์ และเก็บข้อมูลเพื่อประกอบการวิจัย

นมัสการ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ จึงน้อมสการมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์พระคุณท่าน และผู้ปฏิบัติธรรม จำนวน ๕ ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงน้อมสการมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบพระคุณยิ่ง

ขอนมัสการด้วยความเคารพ

พระญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ ธรรมโมลี)

สำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

1 พ.ย. 60

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ชุภพร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอลำไทร

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์ และเก็บข้อมูลเพื่อประกอบการวิจัย

เรียน แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย สำนักวิปัสสนา มูลนิธิแนวมหานิรานนท์ จังหวัดนครปฐม

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน และผู้ปฏิบัติธรรม จำนวน ๕ ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบพระคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย

๖ ๓.๑ ๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขขร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร/โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๑๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณเทพาพิทักษ์ แทบทำว

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขจร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

เทพาพิทักษ์ แทบทำว

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๔๒ ๔๓๔๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณ อรพรรณ นทะชัยศิริ

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

(ดร.ฉัตรพร งามะณีชัยศิริ)

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภษร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณกัททิยา ฐิติชัย

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

กมลธนา ฐิติชัย

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภสร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๑๕๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คณะชนชก แซ่มศิริ

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

ธนาชนก แซ่มศิริ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขจร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑๙ ตุลาคม ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๘

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน พล.ต.อ. ทักษิณ ชินวัตร

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิชา รหัสนักศึกษา ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

๑๕ ตุลาคม ๒๕๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภสร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณเพชรรินทร์ พรหมภัก

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

เพชรรินทร์ พรหมภัก

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขขร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๘

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอลำไทร
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕ กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณจิตติมา บุษะรัมย์

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิชา ศษ.ร.ส.ป.ร.จำ.ต.น.ส. ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

กมลชน บุญเย็น

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภพร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๑๕๔

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

๑๕ กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขหาร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๔

๑๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
 จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
 โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
 www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน แม่ชีฉันทา ศรีชัยนุสร

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

แม่ชี ฉันทา ศรีชัยนุสร

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขหาร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/ ๐๕๔

๑๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณหวรร ทอศิริเพชร

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

หวรร ทอศิริเพชร

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขาชร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๐

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๒๘

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

กัญยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน แม่ชีศรีพร พงษ์ภิรมย์

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

แม่ชีศรีพร พงษ์ภิรมย์

ขอแสดงความนับถือ

๖ ตุลาคม ๒๕๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขเซอร์)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๒๖

๑๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน แม่ชีสุภาวดี สุวรรณเพชร

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาขั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

แม่ชีสุภาวดี สุวรรณเพชร

๖ ตุลาคม ๒๕๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขุข)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิชา รหัสนักศึกษา ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

ศุภพร วรรณใจการค้า
๖ ตุลาคม ๒๕๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ ศุภพร)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๔๒ ๔๓๔๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/๐๕๔

๑๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔

www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน คุณกมลวิภา เรืองทองขำ

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาคพิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

กุลจิรา เรืองทองขำ

๖ ตุลาคม ๒๕๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขุข)

รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ที่ ศธ ๖๑๐๑.๑/

๐๕๕

๑๕

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๗๔ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอน้อย
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐
โทรศัพท์ ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๐๐-๕ โทรสาร ๐ ๓๕๒๔ ๘๐๓๔
www.mcu.ac.th

กันยายน ๒๕๖๐

เรื่อง ขออนุญาตสัมภาษณ์เพื่อเก็บข้อมูลประกอบการวิจัย

เรียน ศน. ดชพ. เจ้าคณะ

สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบสัมภาษณ์/เครื่องมือวิจัย จำนวน ๑ ชุด

ด้วย พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ภาควิเศษ รหัสประจำตัวนิสิต ๕๗๐๑๕๐๕๒๓๓ ได้รับอนุมัติให้ทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิบัติธรรมของสตรีในสังคมไทย: การพิจารณาชั้น ๕” ขณะนี้อยู่ในขั้นตอนการสำรวจความคิดเห็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (key informant) เพื่อนำข้อมูลมาประกอบการทำวิจัยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

เพื่อการนี้ บัณฑิตวิทยาลัย จึงเรียนมาเพื่อขออนุญาตให้ พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง ได้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบการวิจัยซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางวิชาการต่อไป ส่วนวัน เวลา และสถานที่สัมภาษณ์ นิสิตจะเป็นผู้ประสานด้วยตนเอง

จึงเรียนมาเพื่อพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จะขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

ด้วย เจ้าคณะ
๖ ตุลาคม ๒๕๖๐

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพันธ์ สุขุขร)
รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สำนักงานคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

โทร./โทรสาร ๐-๒๒๒๒-๐๖๘๐

นิสิตผู้ทำวิจัย: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง โทร. ๐๘ ๑๒๙๒ ๙๓๙๘

ผนวก ง

บันทึกคำให้สัมภาษณ์

บันทึกคำให้สัมภาษณ์ของวิปัสสนาจารย์

๑) พระภาวนาชมคุณ วิ. วิปัสสนาจารย์สำนักปฏิบัติธรรมฐานวัดมเหยงค์

คำถาม ในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาแห่งนี้ มีสตรีมาปฏิบัติธรรมมากน้อยเพียงใด

คำตอบ ในวัดมีการจัดกิจกรรมหลายกิจกรรมด้วยกัน อันแรกก็จัดเป็นคอร์สๆ ละ ๙ วัน อันนี้จะมีการรับสมัครล่วงหน้า เพราะต้องมีการจำกัดจำนวนตามที่พัก ต้องพักเดี่ยว มีการเก็บตัวเก็บอารมณ์ ไม่พูดไม่คุยกัน ปัจจุบันมีที่พักรวมทั้งพระด้วยก็ ๑๐๐ หลัง เป็นฝ่ายพระ ๒๐ ฝ่ายฆราวาส ๘๐ อันนี้จะจัดขึ้นเป็นประจำทุกเดือน โดยมีการรับสมัครล่วงหน้าไว้ก่อน ในส่วนของ ผู้เข้าปฏิบัติตามโครงการนี้ แต่ครั้งจะมีผู้เข้าปฏิบัติประมาณ ๑๐๐ คน

อีกแบบหนึ่ง ก็เป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นในช่วงวันสำคัญของชาติ ศาสนา ดังนั้นก็จะมีผู้เข้าปฏิบัติธรรมอยู่เยอะ แต่ครั้งจะมีผู้เข้าปฏิบัติประมาณสามพัน สองพัน พันกว่า มาปฏิบัติพร้อมกัน นั่งพร้อมกัน มีการนำภวนาเดินจงกรม อย่างน้อยก็พันคนขึ้นไป สัดส่วนระหว่างผู้หญิงกับผู้ชาย ถ้าคิดเป็นเปอร์เซ็นต์ก็ผู้ชายก็ ๑๐ กว่าเปอร์เซ็นต์หรือ ๒๐ เปอร์เซ็นต์ ผู้หญิงก็ ๘๐ เปอร์เซ็นต์ เช่นว่า มีผู้เข้าปฏิบัติธรรม ๑๐๐๐ ผู้ชายก็จะอยู่ประมาณ ๒๐๐

กิจกรรมที่ ๓ ก็กิจกรรมที่มาเป็นหมู่คณะ คือเขาจะต้องติดต่อมาขอเข้า เป็นหน่วยงาน ราชการบ้าง เป็นบริษัทเอกชนบ้าง ก็แล้วแต่ว่าจะขอเข้ากี่วัน ๒ คืน ๓ วันบ้าง ๓ คืน ๔ วันบ้าง บางทีก็คืนเดียว แม้แต่มาวันเดียวแล้วกลับก็มี ก็แล้วแต่เขาจะขอมา ก็จัดไปตามนั้น อันนี้แต่ละครั้ง ก็จะมีผู้เข้าปฏิบัติรุ่นละอย่างน้อยก็ ๕๐ คนขึ้นไป หรือ ๑๐๐ กว่าคน ก็จะมีมาเรื่อยๆ

อีกกิจกรรม ก็เป็นกิจกรรมประจำวัน หมายถึงว่าเราเปิดทุกวันตลอดเวลา คือใคร จะมาวันไหนก็ได้ วันธรรมดาก็จะมารวมๆ แล้ว จะมีคนค้างอยู่ในวัดประมาณ ๑๐๐ - ๒๐๐ คน ถ้าเป็นวันเสาร์ - อาทิตย์ จะมีประมาณ ๓๐๐ - ๔๐๐ คน อันนี้ก็เปิดโอกาสให้เข้า ปฏิบัติธรรมได้ทุกวัน

เพราะฉะนั้นโดยเฉลี่ย สำหรับการปฏิบัติธรรมทุกกิจกรรมก็จะเป็นสตรีประมาณ ๘๐ - ๙๐ เปอร์เซ็นต์ ผู้ชายก็ประมาณ ๑๐ - ๒๐ เปอร์เซ็นต์

คำถาม ชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กับแนวการสอนการปฏิบัติในสำนักของท่านอย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ เป็นความเป็นจริงของชีวิต การปฏิบัติที่ต้องการที่จะดับทุกข์ให้กับตนเอง การจะดับทุกข์ให้กับตนเองก็ต้องมีปัญญาารู้แจ้งเห็นจริงที่จะต้องรู้ว่า จริงๆ แล้วชีวิตนี้เป็นแต่เพียงธรรมชาติ เป็นธรรมชาติ ปฏิเสธความเป็นสัตว์ บุคคล อันนี้ถ้าเรียกโดยความเป็นกลุ่ม เป็นกอง ความเป็นชั้นอันนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ๕ ชั้น หรือจะเรียกว่าเป็นธาตุก็ได้ เรียก รูปนามก็ได้ ชั้น ๕ นี้ถ้าย่อแล้วก็คือรูปธรรมกับนามธรรม เพราะเวลาปฏิบัติก็ต้องศึกษาระลึกไป ให้ถึงตัวชั้น ๕ เพราะมันคือความจริงของชีวิต การจะลดละ ทำกิเลสให้หมดสิ้นไปมันจะต้องมีปัญญาารู้แจ้งเห็นจริง คือ ความรู้แจ้งเห็นจริงมันจะเป็นตัวทำลายอวิชชาความหลง เมื่ออวิชชาดับ กิเลสก็จะดับ ตัณหา อุปาทานก็จะดับ เมื่อกิเลส ตัณหา อุปาทานดับก็สิ้นกรรม เมื่อสิ้นกรรมก็จะสิ้นการเวียนว่ายตายเกิด พ้นจากทุกข์ หรือแม้ปัจจุบันนี้ ถ้าจิตเราสะอาดหมดจดมันก็จะดับทุกข์ ในปัจจุบัน เพราะฉะนั้นชั้น ๕ จึงเป็นอารมณ์ของการเจริญสติของการเจริญวิปัสสนาที่จะต้องเข้าถึง

เพียงแค่เบื้องต้น เราอาจจะกำหนดเป็นรูปแบบต่างๆ ซึ่งมีหลากหลาย หลายอย่าง แต่ที่สุดแล้ว ก็จะต้องเข้าไปถึงขั้น ๕ ถ้าจะเปรียบแล้ว ขั้น ๕ เหมือนเป็นตัวแกนในที่จะต้องรู้เพราะอันนี้คือ ความเป็นจริงของชีวิต ส่วนกรอบนอก ก็คือกรรมฐาน เช่น การดูลมหายใจบ้าง การดูอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน การพิจารณาอาการ ๓๒ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นของปฏิกุศลบ้าง พิจารณาธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟบ้าง หรือจะพิจารณาซากศพ อะไรเหล่านี้เหมือนเป็นกรอบนอก เพื่อให้จิตใจมีที่ตั้ง มีที่เกาะ แต่ๆ ละที่ก็ต้องเข้ามาสู่แกนใน เข้ามารู้ถึงขั้น ๕ ทั้งหมด ใครจะ เริ่มต้นด้วยการดูลมหายใจ ก็ต้องเชื่อมโยงเข้าสู่ขั้น ๕ จะเริ่มต้นดูอิริยาบถใหญ่ ยืน เดิน นั่ง นอน ที่สุดก็ต้องเข้ามาสู่ขั้น ๕ ใครจะพิจารณาอาการ ๓๒ เป็นปฏิกุศล ที่สุดก็ต้องระลึกเข้ามาสู่ ขั้น ๕ ทั้งหมดและไม่่ว่าจะเป็นกรรมฐานใดๆ จะเจริญเมตตา จะเพ่งกสิณ จะเจริญพุทธานุสสติคุณซึ่งเป็นกรรมฐานที่เป็นกรอบนอก เพื่อให้จิตใจมีความตั้งมั่นตามอริยาศัยของแต่ละบุคคล คนเรามีอริยาศัยไม่เหมือนกัน พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงกรรมฐานไว้หลายอย่างเพื่อให้เหมาะกับ อริยาศัยของแต่ละบุคคล แต่ทั้งหมดต้องเข้ามาถึงขั้น ๕ จึงเป็นปัญญาที่รู้แจ้งอย่างแท้จริง เพราะฉะนั้น ขั้น ๕ จึงมีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติที่เป็นเหมือนแกนในที่จะต้องเข้าถึงความเป็นจริง

การสอนการปฏิบัติธรรมในที่นี้ เป็นการสอนที่กว้างไม่ได้เน้นว่าทุกคนจะต้องปฏิบัติ เหมือนกัน คือจะสอนทั้งหมด ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกทำให้เหมาะกับตัวเองแล้วเราก็จะสอบอารมณ์ แล้วเราก็จะแนะ หลักมีอยู่ว่าทำสมณะก่อนแล้ววิปัสสนาตามหลังนี้เป็นข้อที่หนึ่ง จะเรียกว่า สมณะปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า ถ้าคนที่มีอริยาศัยมาทางสมณะก็จะทำตรงนี้ได้ คือทำสมาธิก่อน ที่นี้วิธีการทำสมณะก็จะมีหลายอย่าง จะเพ่งลมหายใจ จะเพ่งอาการ ๓๒ หรือจะ พิจารณาซากศพ หรือจะเพ่งกสิณ แต่ส่วนมากจะอานาปานสติ คือให้ดูลมอย่างเดียว ถ้าดูลมไม่อยู่ ก็อาจจะมีการคาบิกรรมเข้ามา คาบิกรรมก็แล้วแต่อีก จะนับเอาที่จะบอกไว้ว่าจะนับเป็นคู่ๆ อันนี้ตาม อรรถกถา หรือจะไม่นับ จะตามดูลมเข้าลมออก เรียกว่า อนุพันธนานัย ถ้านับเรียกว่า คณานัย หรือจะใช้ผู้สนัย คือดูแค่กระทบ หรือว่า ลักษณะนัย ดูลักษณะของลมว่า มันเข้า ออก ยาว สั้น อย่างละเอียด โดยต่างๆ เหล่านี้ ก็จะบอกไว้ทั้งหมด เพราะคนเรามีอริยาศัยไม่เหมือนกัน พอทำ สมาธิแล้วก็ต่อวิปัสสนา วิปัสสนาก็จะเข้ามาดูเรื่องขั้น ๕ เรื่องกาย เวทนา จิต ธรรม แต่ที่นี้ บางคนแบบนี้ จะทำไม่ได้ ถ้าเราสอนตายตัวคนได้ก็ ได้ คนไม่ได้ก็จะไม่ได้ เราก็จะมีข้อที่ ๒ คือ วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ หรือสมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า คือเจริญวิปัสสนานำหน้าเลย ทำเลย เจริญวิปัสสนาเลยโดยไม่ต้องทำสมาธิก่อน ที่นี้ พวกนี้แหละที่ต้องเข้าใจเรื่องขั้น ๕ ที่ต้องดู รูปนามเป็น ดูสภาวะเป็น ก็จะต้องสอน อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม อะไรเป็นบัญญัติ อะไรเป็นปรมาติ แต่สอนแล้วชี้ให้ทำเลย เช่น เวลาหายใจเข้า ท้องเป็นอย่างไร ตึงหรือหย่อน ตึงๆ หย่อนๆ นี่ก็รูป เป็นรูปลม หายใจเข้าเย็นหรือร้อน หายใจออกร้อนหรือเย็น ให้รู้จักอาการที่กระทบเย็นหรือร้อน เย็นหรือร้อนนี้เป็นรูปขั้น เป็นธาตุไฟ หรือให้เดิน เมื่อเดินมีตึง มีหย่อน มีหนัก มีเบาหรือไม่ คือ ให้ทำแล้วบอกให้รู้เลยว่านี่คือรูป หรือมีเวทนาหรือไม่ มีสุข มีทุกข์หรือไม่ ก็คือเวทนาขั้น แล้ว ก็ให้ดูไปถึงสัญญา สังขาร วิญญาณ ก็คือให้ทำวิปัสสนาไปเลย คือให้ระลึกรู้สึกตัวทั่วพร้อมดูขั้น ๕ ไปเลย และในที่สุดสมาธิจะตามมาภายหลัง ให้ระลึกการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การคิดนึก จะยืนเดิน นั่ง นอน ทำให้เป็นปกติ แต่มันจะมีนิรณม มีฟุ้ง มีง่วง แต่ก็นิรณมนี้มาเป็น กรรมฐาน นิรณมต่างๆ ก็เป็นนามธรรม เป็นสังขารขั้น กำหนดรู้ไปเรื่อยๆ ก็จะมีสมาธิ ในบางคน

ทำสมาธิก่อนมันมีแน่น อึดอัด ติดขัดก็ให้ทำแบบนี้ แต่ที่นี้บางคนทำสองแบบนี้ไม่ได้เลย แบบแรก ทำสมณะนำหน้า คือทำสมาธิก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาก็ทำไม่ได้ แบบที่ ๒ ทำวิปัสสนาไปเลยก็ทำไม่ได้ ก็จะบอกแบบที่ ๓ ไว้ด้วย เรียกว่า ยุคนัทสมณะวิปัสสนา การเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กันไป ก็คือ ส่วนหนึ่งก็ทำสมาธิไปด้วย ส่วนหนึ่งก็ดูสภาวะ เช่น การดูลมหายใจ ก็ดูลมเข้าลมออกไว้ แต่ก็ไม่ใช่จะดูเฉพาะลมเข้าลมออก มันจะมีการสลับมาดูจิตที่เป็นวิญญาณ ดูใจเป็นอย่างไร สบายใจ ไม่สบายใจ ดูลมไปรู้สึกเป็นอย่างไร รู้สึกไหว กระเพื่อม ก็เป็นรูป มีมีย หายใจเข้าออกมันสุขทุกข์ อะไรต่างๆ มันจะสลับ คือจะทำสมาธิไว้ส่วนหนึ่ง คือดูลมไว้ สลับดูขั้น ๕ ด้วย คนส่วนใหญ่จะอยู่แบบที่ ๓ เพราะฉะนั้น ที่นี้ส่วนไหนเป็นขั้น แต่ละอย่างๆ ไร ก็ที่แนะเป็นเบื้องต้น คือต้องขี้ลงไปด้วยอย่างเช่น ในขณะที่นั่งอยู่ มีเย็นมีเย็น ก็เป็นรูปไฟ เย็นหรือร้อนก็ตามเป็นรูปไฟ ขณะที่นั่งอยู่ มีปวดเมื่อยหรือไม่ก็เป็นเวทนา มีใจรู้อยู่หรือไม่ มีเห็นมีเห็น ก็เป็นวิญญาณ มีได้ยินมีได้ยิน ก็เป็นวิญญาณ ต้องทำไปอบรมไป ค่อยๆ ดู ค่อยๆ รู้ไป

คำถาม ท่านสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ โดยเน้นหนักขั้นใดขั้นหนึ่งหรือไม่ ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ไม่ได้เน้นโดยเฉพาะ หมายถึงว่า ระดับเบื้องต้นก็จะให้ดูรูปขั้น เนื่องจากว่ารูปขั้นดูง่ายกว่า ต่อๆ มาอย่างไรก็ต้องมาเรียนรู้เรื่องนาม เรื่องเวทนา จิต ธรรม จริงๆ แล้วก็เน้นให้เข้าถึงเรื่องจิต เรื่องวิญญาณขั้น สังขารขั้น ต้องไปให้ถึงหมด เพียงแต่ว่าเบื้องต้นต้องพิจารณารูปขั้นก่อนเพราะมันง่าย

คำถาม สตรีสามารถพิจารณาขั้น ๕ ได้ลึกซึ้งหรือไม่ เพราะเหตุใด

คำตอบ ที่จริงไม่ได้เกี่ยวกับชายหรือหญิง ไม่ได้แบ่งแยกอะไร จะเป็นหญิงหรือชายก็เป็นขั้น ๕ เหมือนกันหมด มีการเข้าถึงเหมือนกันหมด ไม่มีว่าจะแบ่งแยก ไม่เกี่ยวกับเพศ เพราะตัวขั้น ๕ หรือความจริงอันนี้ผู้หญิงก็มี ผู้ชายก็มีอยู่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เพราะฉะนั้น ผู้หญิงหรือผู้ชายปฏิบัติได้ลึกซึ้งเหมือนกัน แต่จากประสบการณ์การสอบอารมณ์โดยทั่วๆ ผู้หญิงจะเข้าสมาธิได้ไวกว่าผู้ชาย ถ้าจะเปรียบเป็นเปอร์เซ็นต์ผู้ชายจะเข้าสมาธิยากกว่าก็เลยมาวิเคราะห์ว่า ทำไมผู้หญิงถึงทำสมาธิได้เร็วกว่า ก็อาจจะเป็นเพราะว่าความศรัทธา เพราะผู้หญิงมีความอ่อนโยนกว่า ความอ่อนโยนของหญิงทำให้มีศรัทธาได้ง่าย ศรัทธาเป็นกำลังอันหนึ่งทำให้จิตเข้าถึงสมาธิได้ง่าย ยิ่งในเวลาปฏิบัติผู้หญิงมีศรัทธามากใจก็จะโน้มเข้าไปสู่สมาธิได้ง่าย อันนี้แค่สมาธิยังไม่ถึงขั้น ๕ แต่การทำจิตให้มีสมาธิหรือความสงบผู้หญิงจะทำได้ง่ายกว่า ผู้ชายอาจจะเพราะศรัทธาไม่มาก หรืออีกอย่างประสบการณ์ในการใช้ชีวิต ผู้ชายอาจจะโลดโผนมาเยอะรับอารมณ์มามาก พอมาเข้ากรรมฐานก็สงบยาก แม้แต่การมาบวชเป็นพระเมื่อเทียบกับโยมผู้หญิงแล้วโยมจะไปได้ดีกว่า

๒) พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. วิปัสสนาจารย์ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

คำถาม ในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาแห่งนี้ มีสตรีมาปฏิบัติธรรมมากน้อยเพียงใด

คำตอบ ในสำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้ เรียกว่าสำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ซึ่งดำรงตั้งขึ้นโดยสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชัยญาติ ผู้ริเริ่มหลักสูตรสาขาวิปัสสนาภาวนา ระดับมหาบัณฑิต ดังนั้นผู้เข้ามาปฏิบัติธรรมส่วนใหญ่ก็จะเป็นนิสิต แต่ในการเข้าปฏิบัติธรรมที่ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ก็จะมีผู้ปฏิบัติธรรมสมทบร่วมกับนิสิตด้วย ถ้าคิดเป็นเปอร์เซ็นต์ ก็จะมีนิสิตที่เป็นผู้หญิงกับผู้ปฏิบัติธรรมหญิงที่มาสมทบด้วยก็ประมาณ ๒๐ เปอร์เซ็นต์ของผู้ปฏิบัติธรรมรวมทั้งหมด ซึ่งต่างจากสำนักปฏิบัติธรรมทั่วไป เพราะเป็นหลักสูตรเข้ม ไม่ตามใจโยคี ถ้าคุยมาก็จะไม่ให้ปฏิบัติต่อ เพราะต้องมีการวัดสภาวะญาณและมีระยะเวลาการปฏิบัติค่อนข้างยาว ผู้หญิงอาจจะมีภาระในการดูแลครอบครัว พวกที่สละมาได้ก็จะน้อย แต่ถ้าคิดเฉพาะฆราวาสผู้หญิงกับฆราวาสชาย ฆราวาสชายก็จะมีประมาณ ๕ เปอร์เซ็นต์ ฆราวาสหญิงก็ ๙๕ เปอร์เซ็นต์ แต่เมื่อคิดรวมกับพระภิกษุ พระภิกษุก็จะมากกว่ามาก

คำถาม ชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กับแนวการสอนการปฏิบัติในสำนักของท่านอย่างไร

คำตอบ ที่นี่เป็นการสอนการปฏิบัติหลักสูตรพิเศษตามดำริของสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ซึ่งตามธรรมดา หลักสูตรภาวนาต้องมีทั้งสมถะและวิปัสสนา แต่หลวงพ่อบริกรรมท่านไปศึกษาแนวทางการสอนของท่านมหาสิริยาตอ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทั้งพระไตรปิฎกและปฏิบัติธรรม ก็พบว่าสมถะไม่ต้องเข้มข้นก็ได้ แค่ขณิกสมาธิก็สามารถยกขึ้นสู่วิปัสสนาเลย ดังนั้นจึงเป็นข้อสงสัยว่าไม่ต้องอาศัยสมถะหรือ ที่นี้สมถะต้องมีอยู่แล้วแต่ก็ไม่มุ่งไปหาญาณ แต่มุ่งไปหาการรู้เท่าทันอารมณ์ ซึ่งในพระไตรปิฎกก็มีอยู่แล้วว่า จิตมีระคะก็รู้ว่าจิตมีระคะ ขณะนั้นจิตไม่ได้มีญาณแต่มีสมาธิที่เป็นขณิกสมาธิที่เข้าไปรู้จิตนั้นอีกทีหนึ่ง และใช้สมาธินั้น ที่จดจ่อต่อเนื่องด้วยกำลังของวิริยะและศรัทธากำหนดรู้ ดังนั้นที่สำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้จึงเป็นการสอนวิปัสสนา และเมื่อเป็นการสอนวิปัสสนาจึงเป็นไปไม่ได้เลยที่จะไม่เกี่ยวข้องกับชั้น ๕

โดยเฉพาะแนวปฏิบัติที่สอนอยู่นี้ เป็นการสอนที่ต้องมีการเรียนรู้ปริยัติอยู่ด้วย และวิปัสสนาภูมิข้อแรกก็คือชั้น ๕ ชั้น ๕ นี้เป็นวิปัสสนาภูมิเป็นพื้นที่ในการเจริญวิปัสสนา เหมือนกับชาวนาจะปลูกข้าวต้องมีนา ก่อน ผู้เจริญวิปัสสนาก็ต้องมีความรู้ในการเจริญชั้น ๕ ก่อน แต่การรู้ก็มี ๒ แบบ คือ รู้ในเชิงหลักการหรือเชิงคัมภีร์มาก่อนกับมารู้โดยคำอธิบายจากครูบาอาจารย์ขณะสอน แต่ครูบาอาจารย์ท่านก็จะไม่ใช่ศัพท์บัญญัติ แต่จะกล่าวไปตามอาการและสติที่รู้เท่าทันอาการ จะไม่พูดว่าเป็นรูปชั้น เวทนาชั้น เป็นต้นมากนัก เพราะถ้านักไปทางศัพท์บัญญัติก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติทั่วไปมีความขัดข้องใจหรือเข้าใจได้ยาก ก็ต้องพยายามว่าโดยสภาวะ แต่โดยที่จริงก็คือตรงตามชั้น ๕ นั้นเอง ในการสอนก็จะใช้การสอบอารมณ์ ตัวอย่างเช่น ในการสอบอารมณ์ ก็เป็นการสอบถามสภาวะ และแนะนำเทคนิคในการแก้ไขสภาวะ เน้นไปที่เทคนิคการกำหนดสภาวะ โยคีมีความเพียร มีศรัทธาในการปฏิบัติทุกคน แต่ว่าปฏิบัติแล้วช้าเร็วอยู่ที่ว่า ปฏิบัติแล้วถูกวิธีหรือไม่ บางคนปฏิบัติมานานก็อยู่แค่สมาธิ

แนวปฏิบัตินี้สืบทอดมาโดยผู้รู้ปริยัติ คือ มหาสิริยาตอ ท่านเป็นผู้นำในการทำสังคายนาครั้งที่ ๖ ของพม่า ฉะนั้น ถึงแม้จะไม่ใช้ศัพท์บัญญัติแต่ก็ใช้คำที่เป็นการแสดงสภาวะที่มา

จากคัมภีร์ เช่น รูปขันธ์ เป็นอย่างไร ก็เป็นสภาวะของธาตุทั้ง ๔ ธาตุดินก็หนัก หรือว่าแข็ง ถ้าธาตุน้ำก็ไหลเวียนโอนเอน เอิบอาบ ธาตุลมก็มีอาการเคลื่อนไหว ธาตุไฟก็มีอาการร้อนเย็น ในการปฏิบัติแนวนี้ ท่านให้ดูอาการเคลื่อนไหวที่ห้อง ครูบาอาจารย์ท่านจะรู้ว่า หากใครรู้อาการที่พอง กำหนดรู้ว่าพอง ก็แสดงว่า เป็นการกำหนดรู้อาการของธาตุลม พองนั้นมีหนัก มีเบาหรือไม่ ถ้ามีอาการหนักๆ ตื้อๆ ก็แสดงว่า เป็นการกำหนดรู้อาการของธาตุดิน ถ้ามีอาการร้อนเย็นก็เป็นอาการของธาตุไฟ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ โยคิบอกตามอาการ แต่ครูบาอาจารย์จะทราบที่กำลังกำหนดรู้ธาตุใด ซึ่งเป็นอาการของรูปขันธ์ ขณะดูพองไปมีอาการร้อนหรือเย็นแล้วทำอย่างไร หากบอกว่ากำหนดว่า ร้อนหนอหรือเย็นหนอก็แสดงว่ามีสัญญารู้ว่าเย็นหรือร้อน จึงภาวนาด้วยสัมมาวาจาว่า เย็นหนอหรือ ร้อนหนอ เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะของสัญญา หรือขณะนั่งอยู่ มีภาพเก่าๆ มาปรากฏภายในจิต ซึ่งตามธรรมดาเมื่อเห็นภาพกำหนดว่าคิดหนอมันไม่ดับ ก็ต้องเห็นหนอ ภาพเก่าๆ เหล่านี้เป็นอาการของสัญญา รู้ในอาการนั้น ก็ภาวนาเห็นหนอรู้หนอ หรือหากเพลอคิด จิตปรุงแต่งก็กำหนด คิดหนอๆ สามครั้งคิดไม่ดับ แสดงว่าเป็นอาการปรุงแต่งของจิต ก็กำหนดปรุงแต่งหนอ เพลิมหนอ หรือยินดีหนอ นี่เป็นอาการของสังขาร หรือขณะปฏิบัติอยู่มีอาการปวดเมื่อย นี่ก็เป็นเวทนา บางที กำหนดไปแล้วรู้สึกปิติ สุข ยินดีภายในจิต นี่ก็เป็นเวทนาภายในจิต และอาการที่จิตไปรู้ที่รูป ไปรู้ในสัญญา ไปรู้ในสังขารนี่ก็เป็นวิญญาน นี่คือการเกี่ยวข้อง

คำถาม ท่านสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขันธ์ ๕ โดยเน้นหนักขันธ์ใดขันธ์หนึ่งหรือไม่ ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ถือว่าเป็นลักษณะพิเศษ เน้นหนักทุกขันธ์ ในที่นี้ไม่ใช่เป็นการกำหนดทุกขันธ์พร้อมกัน เพราะธรรมชาติของจิตรับรู้อารมณ์ทีละหนึ่ง เน้นหนักทุกขันธ์ คือ ไม่ว่าอารมณ์ไหน ปรากฏแก่จิตชัดก็ดูขันธ์นั้นทันที พุดง่ายๆ ทั้งขันธ์เดิมกำหนดขันธ์ปัจจุบันทันที ตัวอย่างเช่น ขณะดูพองยุบอยู่ พองยุบชัดแต่ตั้งชัดว่า ก็ต้องดูตั้งทันที ขณะดูพองยุบอยู่รู้ความคิดฟุ้ง ก็ทิ้งพองยุบ กำหนดคิดหนอฟุ้งหนอทันที หรือขณะกำหนดพองยุบอยู่ พองยุบชัดแต่เห็นภาพมาตัดหน้าก็ต้องเห็นหนอ เอาปัจจุบันขณะซึ่งปัจจุบันที่วุ่นไม่ได้เรียงกันมานะ บางครั้งก็เป็นรูปขันธ์ บางครั้งก็เป็นเวทนา อะไรที่ชัดก็กำหนดอันนั้น อันนี้แสดงให้เห็นได้ว่าเน้นหนักทุกขันธ์ แต่ต้องเริ่มที่รูปขันธ์ก่อน เพราะเป็นอาการที่หยาบ เห็นได้ง่าย เกิดสมาธิได้ง่าย เมื่อเข้าสู่วิปัสสนาแล้วก็เน้นหนักทุกขันธ์ที่ปรากฏชัดในจิตปัจจุบัน

คำถาม สตรีสามารถพิจารณาขันธ์ ๕ ได้ลึกซึ้งหรือไม่ เพราะเหตุใด

คำตอบ นักจิตวิทยาบอกได้ไว้ว่า สตรีมีความรู้สึกสัมผัสเร็วกว่าบุรุษมาก เพราะเหตุ สตรีจึงมีปัญหามากกว่าบุรุษ เช่น การรู้สึกว่ามีคนมองสตรีจะรู้สึกมากกว่าบุรุษ ดังจะเห็นได้ว่าสตรีไม่ค่อยออกจากบ้านง่ายๆ ถ้าไม่มั่นใจเรื่องการแต่งหน้าแต่งตา หรือแต่งตัว เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ผู้หญิงส่วนใหญ่จึงบรรลุนิพพานได้ช้ากว่าบุรุษ เพราะมีภาวะให้ติดให้ละเยอะถ้าหากันโดยกิเลส เช่น ผู้หญิงกับผู้ชายนั่งอยู่แล้วนำอาหารมาไว้ตรงหน้า อาหารนั้นจะส่งผลให้ผู้หญิงเกิดกิเลสมากกว่าบุรุษ ดังนั้นจะกำหนดว่ากลืนหนอๆ โดยไม่ให้จิตยินดีผู้ชายทำงานกว่า ที่นี้ถ้าวัดกันโดยความลึกซึ้ง ในขณะปฏิบัติสตรีจะปฏิบัติธรรมได้ลึกซึ้งกว่าบุรุษแต่จะผ่านไปไต่ยาก หากมีปัญหาหนึ่งบุรุษกำหนด

สิบนาที่ผ่าน แต่ในปัญหาเดียวกันสตรีต้องกำหนดนานกว่า เพราะมีการปรุงแต่งมากกว่าจึงเปลืองไป ยินดีมากกว่า แต่ถ้าทำได้ก็แสดงว่าสตรีนั้นมีสติปัญญาที่พอกพูนมากกว่า ฉะนั้น ถ้าว่ากันโดยความ ลึกซึ้ง คือความละเอียดในการกำหนดขั้น สตรีมีมากกว่า แต่ถ้าว่าโดยการตัดสินด้วยปัญญาบุรุษจะ ทำได้เร็วกว่า แต่ถ้าข้ามได้แล้วสตรีก็สามารถปฏิบัติธรรมได้เท่าเทียมกับบุรุษ

๓) แม่ชีกนกวรรณ โสมสัย วิปัสสนาจารย์ประจำสำนักปฏิบัติธรรมมูลนิธิแนบ มหานิรานนท

คำถาม ในสำนักปฏิบัติวิปัสสนาแห่งนี้ มีสตรีมาปฏิบัติธรรมมากน้อยเพียงใด

คำตอบ ในสำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้ มีสตรีมาปฏิบัติธรรมประมาณ ๘๐ เปอร์เซนต์ อีก ๒๐ เปอร์เซนต์เป็นผู้ชาย

คำถาม ขั้น ๕ มีความสัมพันธ์กับแนวการสอนการปฏิบัติในสำนักของท่านอย่างไร

คำตอบ การสอนการปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้ เป็นการสอนวิปัสสนาตาม แนวสติปัฏฐาน ๔ โดยใช้อิริยาบถปัพพะ คือการกำหนดรู้กายยืน กายเดิน กายนั่ง กายนอน ในเบื้องต้น ต้องทราบก่อนว่า ขั้น ๕ เป็นตัวก่อภพก่อชาติ เป็นตัวทุกข์ การปฏิบัติธรรมก็เพื่อให้ พ้นทุกข์ ก็ต้องตามรู้ตามดูขั้น ๕ ซึ่งเป็นแต่เพียงรูปกับนามเท่านั้น เพื่อให้เห็นกระบวนการทำงานที่ แท้จริงของขั้น ๕ ว่าไม่เที่ยงอย่างไร ที่ว่าเป็นทุกข์เป็นอย่างไร และที่ว่ามีตัวตนเป็นอย่างไร โดยใช้ อิริยาบถ ๔ เป็นตัวนำ เพราะอิริยาบถเป็นรูปหยาบ ปรากฏชัด เพื่อให้สติระลึกตามดูได้ ด้วยการให้สติ ระลึกรู้ในอาการที่ปรากฏหรือมีอยู่ในปัจจุบัน เช่น ถ้าเดินก็ดูรูปเดิน ใช้สติระลึกในอาการที่ก้าวไป ก้าวแล้วหมด หมดแล้วก้าวไป รู้ซ้ำๆ ดูซ้ำๆ ซ้ำแล้วซ้ำอีกอย่างต่อเนื่อง เมื่อนั่งอยู่ก็รู้ในอาการที่ นั่ง เมื่อยืนอยู่ก็รู้รูปยืน กายตั้งอยู่อย่างใดก็ให้อารมณ์นั้น เวลาเปลี่ยนอิริยาบถก็เป็นการแก้ทุกข์เท่านั้น เมื่อสติหลุดไปหรือมีนามได้ขึ้นก็ทั้งรูปนั่งหรือรูปเดินมากำหนดนามได้ขึ้น เมื่อนามพองเกิด มีนาม ใจรู้ว่าพอง ไม่ใช่เรา ทั้งหมดเป็นแต่เพียงรูปกับนามหรือขั้น ๕ เท่านั้นเรื่อยไป จะไม่แยกว่าเป็นรูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น จะรวมเป็นรูปกับนามเท่านั้น เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติดี จะรู้วามแต่ละนามไม่เหมือนกัน ให้ผู้ปฏิบัติได้จดสภาวะที่เป็นความจริงที่เป็นปรมาตม์ เช่น โทสะ ก็ความรู้สึกแค้นร้อน ศรัทธาก็ความรู้สึกผ่องใส เป็นต้น ด้วยตนเอง

คำถาม ท่านสอนการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ โดยเน้นหนักขั้นใดขั้นหนึ่งหรือไม่ ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ไม่ได้เน้นหนักขั้นอะไร เพราะทั้งรูปและนามก็เป็นทุกข์เสมอกัน โดยให้มีสติ ระลึกรู้ในอาการที่ปรากฏในปัจจุบัน ด้วยการรู้รูปอิริยาบถเป็นเบื้องต้น จากนั้นก็ดูอาการหรือสภาวะ ที่ปรากฏที่เกิดจากกระบวนการทำงานของชีวิตในปัจจุบันขณะเรื่อยไป

คำถาม สตรีสามารถพิจารณาขั้น ๕ ได้ลึกซึ้งหรือไม่ เพราะเหตุใด

คำตอบ สตรีจะปฏิบัติธรรมได้ลึกซึ้ง เพราะสตรีจะมีภาระมากกว่า ในทางโลกโดยปกติ สตรีก็มีทุกข์มากกว่าบุรุษ หนึ่งทุกข์จากการมีรอบเดือน สองทุกข์จากการตั้งครรภ์ การให้นมลูก

สตรีจะแบกภาระมากกว่าชั้น ๕ ของบุรุษ สำหรับในเชิงปฏิบัติธรรม สตรีก็มีความละเอียด มีความอดทนในการตามรู้ตามดูมากกว่าจึงได้ผลมากกว่าบุรุษ เมื่อเอาไปใช้ทางโลกก็สามารถนำไปใช้ในการครองเรือนได้ ทำให้วางใจได้ง่าย แต่หากจะว่าในเชิงลึกซึ่งในการปฏิบัติธรรมสตรีก็สามารถปฏิบัติธรรมได้ลึกซึ่งเช่นเดียวกับบุรุษ

บันทึกคำให้สัมภาษณ์ของสตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรม

๑) คุณเทพาลักษณ์ แทบท้าว สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ไม่ทราบหรอกค่ะว่าขั้น ๕ คืออะไร แต่ที่มาปฏิบัติธรรมก็เพราะต้องการลดละ เมื่อมาแล้วก็รู้สึกดีที่ได้ปฏิบัติ

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ปฏิบัติโดยการกำหนดลมหายใจ แต่ก็ไม่เห็นการเปลี่ยนแปลงอะไร มีฟังเมื่อรู้สึกตัวก็รู้ฟังไป มีสติก็ตั้งกลับ มีปวดเมื่อยบ้างเป็นเรื่องปกติ เมื่อปวดเมื่อเมื่อยก็จะเปลี่ยนจากนั่งเป็นเดิน การปฏิบัติไม่ค่อยมีสมาธิ มีคิดบ่อยๆ มีคิดเมื่อรู้ความคิดก็ตั้งกลับมามาก เมื่อว่างก็ลุกขึ้นไปเดิน เดินก็รู้อาการที่เดิน

คำถาม การปฏิบัติธรรมของท่าน เน้นการกำหนดอะไรเป็นหลักหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นการกำหนดอะไรอะไร ก็ปฏิบัติไปเรื่อยๆ ดูลมหายใจไปเรื่อยๆ ปวดเมื่อยก็ขยับเปลี่ยนอิริยาบถ ว่างก็เดิน

คำถาม การปฏิบัติธรรมของท่าน มีปัญหาในเรื่องใดหรือไม่ และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่มีปัญหาติดขัดอะไร ปฏิบัติไปเรื่อยๆ ปวดเมื่อยก็เปลี่ยนอิริยาบถ

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมหรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ใจเย็นลง เพราะปกติจะเป็นคนซีไกรธ แต่ก็ยังทำได้ไม่ทุกครั้ง

๒) คุณอรพรรณ นุตะชัยศรี สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติ โดยเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณา

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ รูปขั้น ๕ ก็คือรูป คือกาย คือลมหายใจที่กำหนด เวทนา จิต ธรรม ก็เป็นนาม ความปวด ความเมื่อยเป็นเวทนาขั้น ๕ สัญญา ก็คือความจำได้ เรียกได้ว่าเป็นอะไร สังขารขั้น ๕ ก็คือความคิดโน้นคิดนี้ วิญญาณขั้น ๕ ก็คือ ตัวจิตที่ไปรู้ อะไรเกิดขึ้นก็รู้ไปดูไป เวลานั้นก็ดูลมหายใจ ดูไปรู้ไป

เรื่อยๆ เมื่อมีความปวดเกิดขึ้นก็ดูความปวด มีความคิดเกิดขึ้นก็ดูความคิด ความปรุงแต่ง มีสติ ก็กลับมาดูลมหายใจใหม่ เวลาเดินก็ดูรูปดูกายที่เดิน

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นชั้นอะไร ก็เริ่มด้วยรูปด้วยกาย แล้วก็ดูไปเรื่อยๆ

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านมีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่มีปัญหาอะไร ถ้ามีเวทนาเกิดขึ้นก็ดูไปรู้ไปแต่มันก็จะไม่ไหว ก็เปลี่ยนอิริยาบถ ว่าจะถามพระอาจารย์อยู่เหมือนกันว่าจะต้องทำอะไร จะเปลี่ยนเป็นใครควรธรรมดีหรือไม่ แบบว่าโยนิโสมนสิการ ทุกอย่างมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป เมื่อง่วงมากๆ ก็เปลี่ยนอิริยาบถเป็นเดิน เมื่อเดิน ก็รู้ว่าเดิน รู้อาการที่ก้าวไป คิดก็มีบ้าง เมื่อมีสติก็กลับมาที่ลมหายใจ ไม่มีหงุดหงิดเพราะเรามาปฏิบัติธรรม

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ โลง โปร่ง เบาสบาย วางใจได้ง่าย มีสติมากขึ้น ไม่เก็บอะไรมาแบกไว้

๓) คุณกิตติญา สิทธิชัย สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ตอบไม่ได้หรอกค่ะว่าชั้น ๕ คืออะไร

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ปฏิบัติโดยการกำหนดลมหายใจ หายใจเข้าก็รู้หายใจออกก็รู้ เมื่อเดินก็รู้ รู้ที่การก้าวไป เมื่อคิดก็รู้ เมื่อง่วงก็รู้

คำถาม การปฏิบัติธรรมของท่าน เน้นการกำหนดอะไรเป็นหลักหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นการกำหนดอะไร กำหนดลมหายใจอย่างเดียว มีปวดมีเมื่อยก็เปลี่ยนอิริยาบถ มีคิด เมื่อมีสติรู้ความคิดก็กำหนดลมหายใจเหมือนเดิม

คำถาม การปฏิบัติธรรมของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่ได้มีปัญหาอะไร เมื่อปวด เมื่อเมื่อยก็รู้ รู้แล้วก็เปลี่ยนอิริยาบถ เมื่อคิดก็รู้คิด รู้แล้วก็กลับมากำหนดที่ลมหายใจเหมือนเดิม

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมหรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ปฏิบัติแล้วสบายใจ ทำให้ไม่คิดเรื่องอื่น มีสติรู้ตัวได้เร็ว

๔) คุณธัญชนก แยมศิริ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คือ กายกับจิต มีความเกี่ยวข้อง คือในเวลาปฏิบัติให้เห็นแต่รูปกับนาม หรือกายกับจิตนี้เท่านั้น ไม่ส่งจิตออกไปที่อื่น

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ปฏิบัติไปเรื่อยๆ ใช้การกำหนดลมหายใจโดยมีสติ และมีหลักว่า กายเคลื่อนไหวใจรับรู้ มีคิดก็รู้ความคิด มีปวดก็รู้ปวด ง่วงก็รู้ว่าง่วง ดูไปเรื่อยๆ เมื่อเดินก็รู้ว่าเดิน มีสติรู้ดูไปเรื่อยๆ

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่าน เน้นขั้นใดขั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นขั้นใดอย่างใดบอก กายเคลื่อนไหวใจรับรู้ ปฏิบัติไปเรื่อยๆ

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่มีปัญหาอะไร เมื่อคิดก็รู้คิด เมื่อปวดเมื่อยก็รู้ปวดรู้เมื่อย ปวดมากทนไม่ไหว ก็เปลี่ยนอิริยาบถ

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ มีความคิดแยบยลมากขึ้น คิดได้ละเอียดมากขึ้น แก้ไขปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะภายในครอบครัวได้ดีมากขึ้น

๕) คุณเตือนตา เต็มไตรเทศ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดมเหยงคณ์

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ไม่ทราบว่าขั้น ๕ คืออะไร

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ เวลาปฏิบัติก็ปริกรรมพุทโธพร้อมกำหนดลมหายใจ หายใจเข้าพุท หายใจออกโธ เวลาว่างก็ตั้งสติใหม่ ความปวดก็มีเกิดขึ้นเป็นธรรมดาแต่ก็ไม่ได้สนใจ เมื่อเดินก็กำหนดไปรู้ว่าเดินไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมของท่าน เน้นการกำหนดอะไรเป็นหลักหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นการกำหนดอะไร ก็กำหนดลมหายใจไปเรื่อยๆ

คำถาม การปฏิบัติธรรมของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่มีปัญหาอะไร มีแต่ได้มาปฏิบัติแล้วสบายใจ มีความอดทนในการปฏิบัติมากขึ้น

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ มีความอดทนในการใช้ชีวิตมากขึ้น มีสติมากขึ้น

๖) คุณเพชรรินทร์ พรนภดล สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ทราบว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ โดยความเป็นรูปนามที่ต้องพิจารณาในระหว่างการปฏิบัติ

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ได้ปฏิบัติโดยการดูรูปนาม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการดูกายยืน กายเดิน กายนั่ง กายนอน เวลาเดินก็จะกำหนดอิริยาบถ ยืน เดิน กายตั้งอยู่อย่างใดก็ดูไปตามนั้น ระหว่างที่ก้าวมีความนุ่ม ความเบา ความหนักอย่างไรก็กำหนดไป เวลานั่งก็จะดูพองยุบ คือในขณะที่นั่งอาการพองยุบปรากฏอย่างไรก็ดูไปตามอาการที่ปรากฏ และในระหว่างที่กำลังปฏิบัติจะมีอะไรปรากฏก็ดูไปตามอาการที่ปรากฏ ตัวอย่างเช่น มีความปวดเกิดขึ้นก็กำหนดความปวดไปตามที่จิตรับรู้ มีความสุขเกิดขึ้นก็กำหนดดูไป แต่ก็เกิดขึ้นน้อยมาก ความปวดมีมาก เมื่อปรากฏให้เห็นชัดก็就会有ความคงที่อยู่ระยะหนึ่ง จากนั้นก็จะเบาไปหายไป หรือบางครั้งก็อาจจะมีความคิดแทรกเข้ามาบ้างก็ดูความคิด มีความเบื่อเกิดขึ้นก็ดูความเบื่อไป ความเบื่อนี้มีทั้งที่เกิดขึ้นเองและถูกกระทบ เวลาได้ยินเสียงอะไรก็กำหนดเสียงนั้น ซึ่งจะเกิดแล้วดับไป ส่วนใหญ่จะไม่เห็นตอนเกิดจะเห็นแต่ตอนดับ

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นหรือเจาะจงที่อาการอะไร จิตรู้อะไรก็รู้ก็ดูไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ สำหรับปัญหาในการปฏิบัติไม่มี แม้จะเกิดความปวดก็กำหนดไป ไม่ได้เป็นปัญหาอะไร หากจะมีก็เฉพาะแต่ในเรื่อง การเปิดโอกาสให้สตรีเข้าปฏิบัติธรรมในสถานที่ๆ ให้การดูแลอย่างเหมาะสม เพื่อจะได้ปฏิบัติอย่างเต็มที่ในระยะเวลายาวนานเป็นเดือนหรือเป็นหลายๆ เดือน

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ได้ดูกายดูใจตนเอง ทำให้เกิดความไม่ยึดมั่น ละวางตนเองได้มากกว่าแต่ก่อน ตัวอย่างเช่น ก่อนปฏิบัติก็จะยึดติดกับความสวยงาม แต่เมื่อได้เข้าปฏิบัติหรือผ่านการปฏิบัติไปแล้ว ความยึดมั่นในสิ่งเหล่านี้ก็จะน้อยลง และสามารถปรับใช้ได้ในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นการพบปะกับผู้คน หรือการทำงาน

๗) คุณจิตติมา บุษะแย้ม สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ คือ ตัวทุกข์ คือสังขาร คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมเพราะ ชั้น ๕ เป็นชีวิต เป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ในระหว่างการปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นทางที่จะทำให้เราพ้นทุกข์ ทำให้เราได้เรียนรู้ว่า เวลาที่มีสิ่งใดมากระทบมันจะต้องดับไป และจะไม่ทุกข์ไปกับสิ่งที่เกิดขึ้นกับตัวเรา

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ เวลาเดินก็จะดูความหนัก เบา เย็น นุ่ม ตึง ปวด ก็กำหนดรู้ในความเกิดขึ้น จนกว่าจะดับไป เวลานั้นก็จะเริ่มจากการดูพองยุบ มีความคิดแทรกก็กำหนดความคิด ส่วนใหญ่เมื่อนั่งก็จะเกิดเวทนามากำหนดเวทนา ดูเวทนา ดูความเปลี่ยนแปลงของเวทนา กำหนดดูสิ่งที่เกิดขึ้นทุกอย่างในระหว่างปฏิบัติ มีความคิดก็กำหนดความคิด มีความฟุ้งก็กำหนดความฟุ้ง มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็กำหนด บางครั้งมีความคิดเกิดขึ้นก็กำหนดความคิดโดยมีจิตไปรู้ความคิดนั้นโดยอัตโนมัติ สักพักก็จะหายไป เมื่อก่อนเคยทุกข์มาก ปัจจุบันวางใจได้ด้วยการพิจารณาความทุกข์นั้น

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นชั้นอะไร มีอะไรเกิดขึ้นก็กำหนดไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่มีปัญหาอะไรในการปฏิบัติ มีอะไรเกิดขึ้นก็กำหนดรู้จนกว่าจะดับ เมื่อก่อนเกิดมากำหนดไม่ดับก็เปลี่ยนอิริยาบถ ปัจจุบันกำหนดได้มากขึ้น เห็นความเปลี่ยนแปลง เห็นความหายไป แม้แต่การจะมาปฏิบัติทุกคนก็เปิดโอกาสให้มา และที่ปฏิบัตินี้ก็อนุญาตให้เข้าปฏิบัติได้

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ทำให้มีปัญญาสามารถละทุกข์ที่เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว เช่น เมื่อมีคนดุด่าก็จะสามารถพิจารณาและละได้อย่างรวดเร็ว

๘) แม่ชีเปรมฤดี บุญมีพิพิธ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ คือ กายกับใจ และตัวกายกับใจนี้มีความสำคัญกับการปฏิบัติเพราะเป็นธรรมชาติที่เราจะต้องกำหนดรู้โดยความเป็นธรรมชาติของมัน

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ดูรูปหรือกาย โดยการดูสภาวะความเคลื่อนไหว การเดิน การหยิบ การจับ และดูทุกๆ อย่างไปตามที่มันกำลังเกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัติ ซึ่งเกิดจากการรับรู้อารมณ์ที่เกิดจากการสัมผัส เมื่อมีสัญญาหรือความจำเก่าๆ เกิดขึ้นก็กำหนดรู้ไป เมื่อมีเวทนาเกิดขึ้นก็กำหนดรู้ไป จะชอบหรือไม่ชอบ หงุดหงิดอย่างไรก็กำหนดไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นชั้นอะไร มีอะไรก็กำหนดไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ไม่มีปัญหาอะไร มีอะไรเกิดขึ้นก็กำหนดไป จะชอบหรือไม่ชอบก็กำหนดรู้ไป

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ โลกปัจจุบันมีเครื่องกระตุ้นอารมณ์มาก จึงมีการกระทบอารมณ์ทำให้เกิดโทสะ เกิดความชอบไม่ชอบได้ง่าย ก็สามารถละอารมณ์ต่างๆ เหล่านี้ได้เร็ว และในฐานะที่เป็นสตรี

ก็สามารถทำให้เรามีความสุขกับการอยู่กับพระพุทธศาสนา กับการได้มาปฏิบัติธรรม มีความสุขในการดำเนินชีวิตโดยไม่ต้องพึ่งบารมี

๙) แม่ชีณินดา ศรีธัญมร สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ขั้น ๕ คือร่างกายเรา หรือกายกับใจเรา ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เราลงไปยึดติดกับมัน ดังนั้น เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในการทำงานของมัน จึงใช้เป็นอุปกรณ์ เป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรมที่กำลังปฏิบัติอยู่ โดยการกำหนดรู้ให้เห็นความจริง เพื่อให้เกิดปัญญา เมื่อเราเห็นการทำงานของขั้น ๕ เราก็จะเกิดปัญญา เราก็จะไม่ทุกข์

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ พิจารณาขั้น ๕ โดยการกำหนดรูปรูปร่างหรือกาย ทั้งภายนอกกาย ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ภายในกายก็ได้แก่ อารมณ์พองยุบในท้อง และกำหนดอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ส่วนนามก็คือใจของเรา ในขณะที่ปฏิบัติ เมื่อมีอารมณ์ใดปรากฏชัดเจน เราก็กำหนดไปเรื่อยๆ พยายามกำหนดให้ทันกับปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น แต่จิตมันก็มักจะวิ่งไปในอนาคตบ้าง อดีตบ้าง คือมีคิดบ้าง ฟุ้งบ้าง เราก็ตามดูตามรู้ไป ในระดับหนึ่งก็จะนิ่งเอง หรือเมื่อมีความปวดเราก็ดูความปวด เมื่อจิตรู้สึกกระวนกระวายเราก็ดูความกระวนกระวาย ทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการธรรมชาติของขั้น ๕

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่าน เน้นขั้นใดขั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ จะไม่เน้นขั้นใดขั้นหนึ่ง อารมณ์ใดปรากฏชัดเจนก็กำหนดรู้ดูอาการที่ปรากฏ เช่น ลมพัดมาถูก ก็กำหนดความรู้สึกเย็นที่เกิดขึ้น มีความชอบไม่ชอบเกิดขึ้นก็กำหนดความชอบไม่ชอบนั้น

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ปัญหาในการปฏิบัติไม่มี

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ทำให้รู้สึกว่ามีที่พึ่ง ดูแลตัวเองได้ เพราะเราไม่ทุกข์ หรือทุกข์ก็ทุกข์น้อยลงได้ง่าย

๑๐) คุณนภาพร ทองศรีเพชร สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ขั้น ๕ คือ กาย เวทนา สังขาร วิญญาณ เป็นทุกข์ที่ต้องกำหนดรู้ รู้โดยการใช้เป็นอุปกรณ์ในการปฏิบัติธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ แต่สติปัฏฐาน ๔ ก็คือขั้น ๕ นั่นเอง

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ วิธีการพิจารณาขั้น ๕ ก็กำหนดไปตามอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ในขณะที่กำหนดพองยุบ ซึ่งบางครั้งก็มีสั้น มียาว มีเบา มีอารมณ์ใดปรากฏก็กำหนดรู้อารมณ์นั้น โดยมากก็จะมีความคิดเกิดขึ้น คิดปรุงแต่งไปโน่นนี่ไปเรื่อยก็กำหนดความคิด เมื่อมีความปวดก็ดูความปวด มีจิตรู้ความปวดที่เกิดขึ้น ในความปวดนั้นมีความซา มีความรัดแน่น ก็กำหนดตามดูไป มีร้อนก็ตามดูไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่าน เน้นขั้นใดขั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นขั้นใดขั้นหนึ่ง เช่น ถ้ากำหนดพองยุบอยู่ มีสภาวะใดเกิดแทรกขึ้นมาก็รู้ดูตามไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ มีปัญหาที่ไม่ได้คิดว่า จะเป็นปัญหาอะไร คือ มันจะติดความคิด แต่ก็พยายามกำหนดความคิดที่เกิดขึ้น จนความคิดนั้นหายไป

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ทำให้มีที่พึ่งอย่างถาวร

๑๑) แม่ชีธรรสพร พุฒภิบูรณ์ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนาธุลนินิแนบมหานิรณนที

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าขั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ขั้น ๕ คือ รูปกับนาม เป็นตัวทุกข์ ที่ต้องกำหนดรู้ มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ เพราะเป็นตัวทุกข์ที่ต้องกำหนดรู้ให้เห็นรูปนามตามความเป็นจริง

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ปฏิบัติโดยการดูรูปนามในอิริยาบถทั้ง ๔ ยืน เดิน นั่ง นอน กายตั้งอยู่ในอาการอย่างไร ก็ดูไปตามอาการนั้นๆ กายยืนก็รู้ว่ากายยืน กายนั่งก็รู้ว่ากายนั่ง กายเดินก็รู้ว่ากายเดิน กายนอนก็รู้ว่ากายนอน จิตคิดก็รู้ว่าจิตคิด มีความสุขก็รู้ว่ามีความสุข เพื่อให้เห็นความเป็นจริง จะได้พ้นทุกข์ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้นชั้นอะไร ดูรูปดูนามในอิริยาบถ ๔ ไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ปัญหาในการปฏิบัติไม่มี เพราะปัญหาต่างๆ จะหมดไปเมื่อเรามีความอดทน เช่น เมื่อมีความปวดเกิดขึ้นก็ดูความปวด อดทนดูความปวดไปจนกว่าจะทนไม่ไหว ก็เปลี่ยนอิริยาบถเป็นยืน เป็นเดิน

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ทำให้เกิดปัญญา ทำให้พ้นจากวิภวาทะทุกข์ ที่ได้ปฏิบัติอยู่ทุกวันนี้แม้ยังไม่พ้นจากทุกข์ไปได้อย่างน้อยก็เป็นการสังขมบรรมี

๑๒) แม่ชีสุखะสา สุวรรณเพชร สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานิรานนท์

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ คือ รูปนามที่เป็นทุกข์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นชีวิต มีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติธรรมที่ปฏิบัติอยู่ คือ อิริยาบถ ๔ โดยการใช้เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติ ใช้เป็นพื้นที่ในการกำหนดรู้

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ เป็นการปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ถ้าเป็นที่มูลนิธิแนบ ก็จะเป็นการปฏิบัติโดยการใช้อิริยาบถ ๔ การรู้รูปเดิน ก็เป็นรูปชั้น ๕ รู้ความปวดความเมื่อยในขณะดูรูปเดินรูปนั่ง ก็เป็นเวทนาชั้น ๕ รู้ความคิด รู้ความเบื่อที่เกิดขึ้นก็เป็นสัญญาชั้น ๕ เป็นสังขารชั้น ๕ ตัวจิตรู้ความคิด ก็เป็นวิญญาณชั้น ๕

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้มีการเน้นชั้นอะไร ระหว่างยืน เดิน นั่ง นอน มีอะไรเกิดขึ้นก็รู้สิ่งที่เกิดขึ้น

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ปัญหาที่เกิดขึ้นไม่ได้เป็นปัญหา เช่น เมื่อเกิดทุกขเวทนาก็ต้องอดทน เช่น เกิดความเหนื่อย ความร้อน ความปวด ความเมื่อยที่ทำให้เบื่อหน่ายก็ต้องอดทน

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ได้ประโยชน์ คือ แม้เป็นหญิงก็สามารถปฏิบัติธรรมได้ และเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้

๑๓) คุณสกุลตรา ว่องไวการค้า สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนามูลนิธิแนวมหานิรานนที

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ คือ รูปกับนาม ที่เอาจิตไปรู้ในระหว่างการปฏิบัติ

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ปฏิบัติโดยการกำหนดรู้ตามอริยาบท ๔ กายตั้งอยู่อย่างใดก็รู้ เมื่อกายเดินอยู่ก็รู้ว่ากายเดิน เมื่อกายนั่งอยู่ก็รู้ว่ากายนั่งอยู่ เมื่อกายยืนอยู่ก็รู้ว่ากายยืน กายนอนอยู่ก็รู้ว่ากายนอน ไม่ใช่เราเดิน เรานั่ง เรายืน เรานอน เมื่อมีความคิด ความปวด ความเมื่อย ความเบื่อเกิดขึ้นก็รู้ ความคิด ความปวด ความเมื่อนั้น ไม่ใช่เราปวด เราเมื่อย เราเบื่อ

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้น ระหว่างยืน เดิน นั่ง นอน อะไรเกิดก็รู้ไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ปัญหาไม่มี แต่บุญอาจจะยังไม่พอ ก็ต้องเพียรไปเรื่อยๆ

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณา
ชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ได้ประโยชน์ เพราะเป็นหนทางแห่งการพ้นทุกข์ เมื่อปฏิบัติไปเรื่อยๆ ก็จะ
พ้นทุกข์ได้ ไม่อยากเกิดอีก เวลาออกไปข้างนอกก็มีปัญหาคิดพิจารณา และวางใจได้เร็ว

๑๔) คุณกุลวีณา เรืองลอยขำ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนามูลนิธิแนบ
มหานิรานนที

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม
ที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ คือ รูปกับนาม ที่เอาจิตไปรู้ในระหว่างการปฏิบัติ

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ ปฏิบัติโดยการกำหนดรู้ตามอิริยาบถ ๔ คือ การยืน การเดิน การนั่ง
การนอน กายตั้งอยู่อย่างใดก็รู้กายที่ตั้งอยู่ เมื่อกายเดินอยู่ก็รู้ว่ากายเดิน เมื่อกายนั่งก็รู้ว่ากายนั่ง
เมื่อกายยืนก็รู้ว่ากายยืน กายนอนก็รู้ว่ากายนอน ไม่ใช่เราเดิน เรานั่ง เรายืน เรานอน เมื่อมี
ความปวด ความเมื่อย ความเบื่อเกิดขึ้นก็รู้ความปวด ความเมื่อยนั้น ไม่ใช่เราปวด เราเมื่อย เราเบื่อ
เมื่อมีความคิดเกิดขึ้นก็รู้ความคิด มีหน้าที่รู้เท่านั้น

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ ไม่ได้เน้น ระหว่างการปฏิบัติอะไรเกิดก็รู้ไป

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และ
ท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ ปัญหาไม่มี ต้องปฏิบัติไปเรื่อยๆ จนกว่าจะพ้นทุกข์

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณา
ชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ได้ประโยชน์ เพราะเป็นหนทางแห่งการพ้นทุกข์ พ้นจากชั้น ๕ นี้ เวลา
ออกไปข้างนอกก็มีสติ มีปัญหาคิดพิจารณา วางใจได้เร็ว

๑๕) คุณล้อม เสนียุทธ์ สตรีผู้เข้าปฏิบัติธรรมในสำนักวิปัสสนามูลนิธิแนบมหานิรานนที

คำถาม ท่านทราบหรือไม่ว่าชั้น ๕ คืออะไร มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม
ที่ท่านปฏิบัติอยู่อย่างไร

คำตอบ ชั้น ๕ คือ รูปกับนาม เป็นสิ่งที่เราต้องเอาสติไปตั้ง ไปรู้ และตามรู้ตามดูไป
ในระหว่างปฏิบัติ

คำถาม วิธีการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่านเป็นอย่างไร ขอได้โปรดอธิบาย

คำตอบ พิจารณารูปกับนาม รูปก็คือ อากาเร็น เดีน นัง นอน นามก็คือ ความคิด ความรู้สึกที่เกิดระหว่างปฏิบัติที่ต้องรู้ เช่น ระหว่างดูรูปเมื่อเกิดความคิดก็มีสติรู้ความคิด มีอะไรเกิดขึ้นก็รู้ไป ทุกอย่างไม่ใช่เรา เราไม่ได้ปวด มันเป็นชั้น ๕ เป็นชีวิตที่ไม่ใช่เรา

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน เน้นชั้นใดชั้นหนึ่งหรือไม่

คำตอบ เน้นทุกชั้น คือ ดูรูปดูนามทั้งหมด

คำถาม การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของท่าน มีปัญหาในเรื่องใด และท่านมีวิธีการแก้ไขอย่างไร

คำตอบ เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นเช่น ความทุกข์กายทุกข์ใจก็ต้องอดทน ตามดูตามรู้ไปเรื่อยๆ หรือมีความเจ็บป่วยก็ต้องมียารักษาด้วย

คำถาม ในฐานะที่ท่านเป็นสตรี ท่านได้ประโยชน์จากการปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ หรือไม่ อย่างไร

คำตอบ ทำให้มีสติมากขึ้น สามารถเอาไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ เช่น เมื่อมีปัญหาในครอบครัว ก็จะมีสติ มีปัญญามากขึ้นในการแก้ไขปัญหา

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเขียนทอง
วัน เดือน ปีเกิด	: วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๔
สถานที่เกิด	: ๗๗ หมู่ ๗ ตำบลสามพราน อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๑๐
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๒๗ พยาบาลศาสตร์ วิทยาลัยพยาบาลตำรวจ : พ.ศ. ๒๕๓๕ คหกรรมศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช : พ.ศ. ๒๕๓๙ สังคมศาสตรมหาบัณฑิต (สิ่งแวดล้อม) มหาวิทยาลัยมหิดล : พ.ศ. ๒๕๔๗ ธรรมศึกษาชั้นตรี สำนักเรียน คณะจังหวัดนครปฐม : พ.ศ. ๒๕๔๘ ธรรมศึกษาชั้นโท สำนักเรียน คณะจังหวัดนครปฐม : พ.ศ. ๒๕๔๙ ธรรมศึกษาชั้นเอก สำนักเรียน คณะจังหวัดนครปฐม : พ.ศ. ๒๕๕๕ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา) มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ประสบการณ์การทำงาน	: พ.ศ. ๒๕๒๓ – ๒๕๒๘ รับราชการ โรงพยาบาลตำรวจ : พ.ศ. ๒๕๒๘ – ๒๕๕๓ รับราชการ โรงเรียนนายร้อยตำรวจ : พ.ศ. ๒๕๕๓ ลาออกจากราชการตามโครงการปรับเปลี่ยน กำลังพล (เกษียณก่อนอายุ)
ปีที่เข้าศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๕๗
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๖๐
ที่อยู่ปัจจุบัน	: ๑๕๑/๓๓ หมู่ ๓ ตำบลคลองใหม่ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๑๐